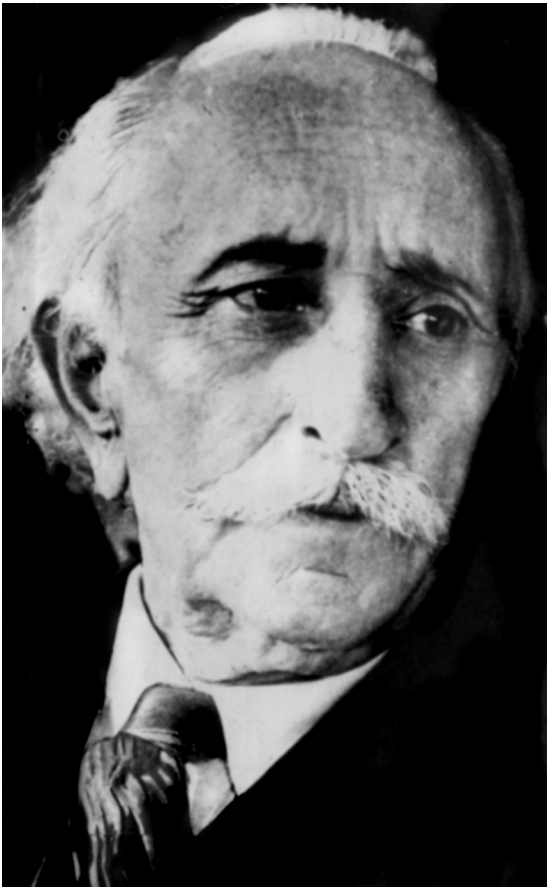

Дырмит Гәлиа

КАМАЧЫЧ

Ароман

Апҳәынтшәҟәтыжьырта
Аҟәа 2011

ББК 84 (5Абх) 6-44
Гә 52

Атекст кьыпхьуп
Д.И.Гәлиа. «Иҩымҭақәа реизга». Ф-томкны, аҩбатәи атом.
Ашәҟәҭыжьырҭа «Алашара». Аҟәа, 1982
аҟынтә

Азгәаҭақәа: А.Аншба

Гәлиа, Д.И.
Гә 52 Камачыч : ароман / Дырмит Гәлиа –
Апҳәынҭшәҟәҭыжьырҭа. Аҟәа, 2011. – 256 д.

Дырмит Гәлиа ироман «Камачыч» (1940) аԥсуа литератураҿы, иааизакны ҳкультураҿы иааннакыло аҭыԥ даара акраҵанакуеит. Уи иахьагьы анырра ҕәҕәа ҟазҵо, ԥсра зқәым аҩымҭақәа иреиуоуп.

ББК 84 (5Абх) 6-44

© Апҳәынҭшәҟәҭыжьырҭа, 2011

I

АУАԜЫ ДИИТ

Аацнын.

Шарԥазӡак Алиас Ҭорҟанраа рҿы дааит. Ҭорҟангьы дԝагылан, ажәжәаахәа аҽеилахәаара даҿын, шьыжьымҭан арахә ҭижьразы.

— Уаа шьыжьбзиа! — ихәан, Алиас абарҭа днытҵалт.

— Уаа бзиала уаабеит! — ихәан, Ҭорҟан дааидгылт, икәымжәкьаҿ хәычы ахәынтҵәаракәа еибаркуа. — Уабаҟаз, шәеибгоума? — ихәан, днаиазтҵааит.

— Ҳаибгоуп, хар ҳамам, аха иахеижьҭеи ахәсакәа ҳархаргалан, агәгәаахәа еилоуп, срылтцын, абрахь сааит ишаацәылашаз еипш,— ихәеит Алиас.

— Ируазеи ахәсакәа, иабатәиу? — ихәеит Ҭорҟан, ихҭарԥа цәыш ихы иакәыршо.

Алиас дыԥхашьапхатцо аҭак ажәа ихәаанӡа, арҭ еибырхәоз злымхa иҭасыз, Ҭорҟан иан аҭакәажә Шьарифа, лыхцәышла касы еицарса шкәакәала иҭакны, аԥенцьыр лхы аакыллырхәхәан:

— Ҳаи, анцәа иныс, Есма хшара длоузар акәхап!. Иаха ахәылԥаз хәычык сгәы бзиамшәа схы збоит лхәон, — лхәеит.

— Ааи, убри азы акәхап ахәсакәа ззеизарыз, — ихәан, Ҭорҟан дналбааны длеин, арахә ааҭижьт. Арахә аацын

ҳаскьынӡа, азаза зқәыхәҳәы иназлагылаз, ажәжәаҳәа инаха-нахеит.

— Аҳәарақәа рхәы шәымфан! — иҳәан, афаха рымҭакәа, арахә днарыҵақьан, акәара ахықә шықаз илҭеитцеит. Уа амрагьы абз ааҵнахуа аҵәырҭра иаҿын.

Рапхьаза амра, ашьхарпы инахыпшшәа, латцыхәала иназхәапшыз атла махәқәеи ашьацқәеи уҳәа ирықәтәаз азаза шәпақәа акы шкәакәаза ула ихыҷҷалон, даҽакых ицырцырыуа ула хнакуан, егьи ахәапштәы псахуа, зны иқапшьхо, зны иазоажьхо иуҽаҷҷон, зных — ақаруа хәапштәы псахуа ихьыпшҭәны икәалкәаҵьон, зных алмастцас ицырцыруан.

Ҭорқан артқәа шзазаз идыруан, аха ила агәра имгазт, — Уи сҳәеит ҳәа, абарҭ ссирк иалақамзааит, — иҳәан, акыкиоабаки днарымтцаст, аха зазан, инапы инақәҭәеит.

Игәаныла даачҷан, ус игәахәт: «Хәаҵьа Шьардын[1] изы ирҳәо мцымзаап: ахәыҷқәа жьаны, аплоу ршоит ҳәа агаҿахь ианиро, издыруада итцабыргытцәқьазар ҳәа, иаргьы дыоны, ахәыҷқәа дрылагыланы агаҿахь дцон», — ҳәа.

Абри аамҭазы акәара нырцә ахәаҿы игылаз Алиас ионы абартцаҿынтә агәылапҳәыс Селҳа Ҭорқан иахь лнапы қьо акы лҳәон. Ҭорқан ибжьы рӷәӷәаны инаиргеит, поу, пҳау ҳәа.

Пҳауп ҳәа лыбжьы аалырган, нақ аоныќа дныоналт, аха убасқан алахуа ду, ара амтца итәаз, арҭ нырцә-аарцә еиқәҿыртуа ианалага, иара аҵхыраарагьы абра цьара

[1] Хәаҵьа Шьардын — апсуа фольклор аҿы еицырдыруа персонажуп. Хылтцшьҭрала дзыдҳәалоу Ҭырқәтәылеи Аҵьамтәылеи роуп, аха уи иахьа атәылақәа акыр деицырдыруа дқалеит. Иара идҳәалоу алафқәа рдырует иҭтәылаҿы Абжьаратәи Азиеи Кавкази (Нхытци Аахытци), аҳәаанырцәќа Испаниа инаркны Китаинза. Апсуаагьы иҳаҿсахьа аҭыркәцәеи аҵьамкәеи рахьынтә иааргазаргьы, уи изку алафқәа рӷьырак Апсны иит, ашьҭахь иара идырҳәалеит акәымзар.

иаҭахыз цьнашьан, ашра иалагеит; аха акәцә икәтәаз ардәынагьы, ари реикәҿыҭразы аҽыннамкылаӡеит, ашәаҳәара ишаҿыз иаҿын. Гәыбӷанс иоуҭозеи, ҭагаланижьҭеи ашәа амҳәацызт, игәыҭҟьа-псыҭҟьаха идәықәын, уажәы аӡынра иаңгытцыс, апхара анахьӡа, акьаф кыдлан, ашәаҳәара иаҿуп. Ҭорҟани Селҳаи ирҳәозеишь ҳәа аҽааннакылозма, абжьы ырпшӡаны, иныхтца-аахтцо, акәара нырцә ашәа зҳәоз ардәынеи иареи еицлабны ашәаҳәара иаҿын.

Абарҭ алашыбжьи, ардәына ашәаҳәабжьи, насгьы атцаркәа рычӷырчӷырбжьи уҳәа неилалан, убарҭ ирылҩны Ҭорҟан цкьа имаҳаит Селҳа илҳәаз, «поуп» лҳәазшәа иаҳаит.

II

«ПОУ, ПҲАУ?»

Ҭорҟан дааццакны аҩны дааин, — Агәыргьаҿҳәаша сышәҭ Есма па длоут, — иҳәан, ишәақь аакнихын, — Ҳажәла иазырҳа! — иҳәан, атцықьҳәа дхыст.

Аҳа акәцә икәтәаз, зхашәах зымбоз, цыҭрак ашәаҳәара аҟәытцра згәы иҭамыз, ардәына рҳан, хараӡа абна агәахьы иприт.

Ҭорҟан иашьеитцбы, Қәаблыхә, сгәы бзиам ҳәа ашьыжь хәычык зеышьҭазкрацы зҭахыз, иҟалаз ажәабжь анеиликаа, убригь ишәақь аакнипаан, — Анцәа ҳзырҳа! — иҳәан, атцықьҳәа дхыст.

Ашьҭахь абарҭ аишьцәа аҩыцьагьы, насгьы убри аамҭазы иаарыхьӡаз агәылачҷкәын Қьысқьынцьи ааицәажәан, Алиас дышьҭагәа дыркит, уаргьы ухысроуп хәа. Мап-чап иҳәеит, аха дымхысыр рымуит, аб иқәнагомызт ахысра, аха…

— Уара, сара сшәырхысит, шәаргьы шәхысит, аха макьана иҳауз џоу, пҳаугьы цқьа еилырганы иҳаздыруамеи, — иҳәеит, ибжьы ныҵакшәа, Шьарифа илмаҳартә еипш.

Аха Шьарифа уеизгьы ари ллымҳа иҭасын:

— Закәызеи иухәо, Алиас? Дыпҳазаргьы ухысзааит, иабаргузеи. Иумаҳаци ажәаны ирҳәо: «апҳа бзиа ҩыцьа апацәа баапсқәа дрыпсоуп» — ҳәа, абри мыцӡам, иҵабыргуп. Ажәытә ҳабацәа кырздыруаз уаан, аха абри еипш аҿы егьырзымдырит: апа дроур ихысуа, апҳа дроур имхысуа, — лҳәан, ҿаалҭит.

Ҭорҟан дахьгылаз:

— Уи ҵабыргуп, саб иҳәоны исаҳахьеит, ажәытә ҳабацәа азә дир, дпазар — ихысуан, пҳәыс диҳәар — ихысуан, дыпсыр — ихысуан ҳәа. Уажәы аакьыскьа иаҟәыҵцит ауаҩы данпсуа ахысра. Шәааи, абри аҵас иапырхыз ацынхәрас аӡҕаб диргьы, ихысуа ҵасс иапаҳҵап иахьарнахыс, избан шәҳәозар, апҳагьы дуаҩыми, Шьарифа ишылҳәаз еипш, апҳа бзиа апа иатцкыс дызлеицәоузеи? — иҳәеит.

Уаҟа игылаз самырҟәыл ажәақәак нацырҵан, иааибарччақәеит. Алиас дыпхашьаны, ҿымтӡакәа дҟыцәҟыцәуа, дгыланы дырзыӡырҩуан, аҭак ҳәа акы мҳәаӡакәа.

Убри аамҭазы агәылара иааикәаҿыртқәан, иҟалаз еилыркааит, нас ипшыхуазма уи ауешьара, акәара ныруәаарцә ахә иқәынхақәоз, аҟәҟәаҳәа инеишьҭаргыланы ашәақьбжьқәа аагеит.

Алақәагьы, аухантәарак, дара ишыруалыз еипш, лацәа еиқәыпсарак муӡакәа ичапшьоз, ашьыжь иаақәпшыз амырхәага рыҽенаҭашәа ицәаз, ҳацәапсымҭазы митәык ҟалеит, убо, рҳәан, џьоукы амӡырхаҿы акгьы анырымба, ишуа, акәара аҵалашәырахь инҭакәкәа ицеит. Убрахь акәызаарын ирықәло гыгшәыгк аныпхарҵалак, хыҵәахырҭас иахьцалоз, уажәыгь крааизар, ианшәа, убрахь ицазар акәхап, рҳәан, ишуа уахь иҭоуп, даҽа

цьоукых — акәҷаракәа рзы ахьшь ахьышьҭаслоз шыҟаз, рхы рханы абна иасны, идәықәылт ишуа, аха акгьы анырымба, рышьҭахьҟа ихынҳәит иҳақь-ԥсыкьуа, икараԥсараха. Урҭ рахь акы ҟутәыуоит акәараҿы, амыҕра ахы мшаҭакәа игьежьуа абна иахьылаз, ақәыц ицәнабҕызаап. Усҟан, ишны ианыҟаз, уи агәалашәаӡомызт, уажәы иантәа, ахьаа азтцысит. Егьырҭ цьоукы рыварақәа дырбзоит, амыҕ ицәнаԥызаап, даеа цьоукых рыбзқәа тҳәаны, итәоуп иҳашҳашуа.

Ажәакала, иахьа абри аҳабла шуеит, еилаҩынтуеит, ицәқәырԥоит, гәырҕьароуп самырҟәыл ҳәароуп. Хшара дызмоуаз Есма хшара данлоу, Алиас ачара ду идырурацы иақәыркит.

Уажәы абраҟа ирҳәо, изынцәажәало иара убри ауп, иахьазы уаҳа ҳәатә рымамызт.

Абри аамҭазы абраҟа еиднагалаз алафҳәацәа Уазамаҭ, Ҳазараҭ уҳәа, нас аҳәсақәа рахь Ҭакәына, Ҳауида, Мкыд, Ҳарихан уҳәа ажәақәа ааиларҵан, — Уажәытцәҟьа аҷкәын ииз ахьӡ иаҳҭароуп, — рҳәеит.

III

«КАМАҶЫҶ ИХЬӠЗААИТ!»

Уажәы егьырҭ алафқәа ирҟәатцын, ахәыҷы ииз ихьӡахҭцарызеи ҳәа, аилацәажәара иалагеит.

Алиас ииҳәац еиҭеиҳәеит: зны шәаанҿас ахьӡтара, дԥоу, дыԥҳаугьы цқьа иҳаздырам ҳәа.

Уазамаҭ дахьтәаз:

— Ус анакәха, дԥазаргьы дыԥҳазаргьы, иазыбзиахаша хьӡык иаҳҭап, сара сгәаныла, — шәааи, Камаҷыҷ ихьӡахҭцап. Камаҷыҷ захьӡу ахатҵагьы дыҟоуп, аԥҳәысгьы, — иҳәеит.

Ҳазараҭ дахьтәаз:

— Шәааи, Гәагәа ихьӡаҳҭцап. Гәагәа захьӡу аԥҳәысгьы дыҟоуп, ахаҵагьы дыҟоуп, — иҳәеит.

Ари еипш ажәа еимакы, ахәыҷы ииз ахьӡ иҭара аҳәсақәа рлымҳаҿы инамгакәа ирзышьақәмыргылт, егьшԥаҟалоз урҭ рлымҳаҿы инамгакәа ари еипш аус ашьҭыхра!

Аҳәсақәа неилацәажәеит.

Ҭакәына дахьтәаз:

— Урҭ ахьызқәа аҩбагьы егьхаҭца хьӡуп, егьыԥҳәыс хьӡуп, аха Гәагәа ҳәа ахьӡ хәыҷык еилагәагәашәа иҟоуп, уи аҭцкыс Камаҷыҷ ихьӡзааит, — лҳәеит.

Ҭорҟани Уазамаҭи абри иақәшаҳаҭхеит. Ҭорҟан убасгьы нацитцеит:

— Камаҷыҷ еиҕьымкәа, аԥсуа ҩы цьбара «Каҷыҷ» аипш иҿацаӡоуп ишыҟоу ари ахьӡ.

— Ииашоуп, ииашоуп, — рҳәан, зегьы абри инақәшаҳаҭхеит.

Арҭ, абраҟа еизаз, инеицәажәан, Мкыди Ҳарихани рышьҭит Алиас иҩныҟа, иҟоу ажәабжь еилыркаарц: Есма илоуз ахшара ԥоу, ԥҳау еилдыргарц, илыдырныҳәаларц, насгьы Алиас иԥҳәыс Есма ахшара илоуз Ҭорҟанраа рҿы ашьжьымҭан иааизаз еилацәажәаны хьӡыс ирҭаз ларҳәаразы.

Идәықәлеит Мкыди Ҳарихани Алиасраа рахь.

Ҳазараҭ дҩагылан, абартца дныҵыҵын, илабашьа ааиҭциргәан, иарҕьа напала иԥаҭца днаха-ааханы, Мкыди Ҳарихани ибжьы нарықәиргеит:

— Ижәуазеи, шәара, Аҵыни Кәаҵыни[2] реипш, шәнеишьҭаҳауа! Шәымццакынишь, ажәақәак шәасҳәашт. — Мкыди Ҳарихани ааҭгылеит. — Есма илыхшаз дԥазар, абас длыдышәныҳәала: «Напҳа Кьагәа[3] иеипш дхаҵа

---

[2] Аҵыни Кәаҵыни — есымша еицрымӡаауа еицу ауаа рзы ирҳәоит.

[3] Напҳа Кьагәа — аԥсуа жәлар рҭоурых-фырхаҵаратә ҳәамҭақәа

ҭәҭәаны, Кәаҭәаниа Абас иеипш дыҽҟазаны, Чаҵә Чагә иеипш длафҳәаҩны, Барганцьиа Гәдиа иеипш дуаҩдырны дҟалааит» ҳәа.

Ҭакәына абҕьааҳәа дҩаҵҟьан, Мкыди Ҳарихани кыр днарзааигәахан, ллымҳа цытк иапырхагамхаразы лкасы днаха-аахан:

— Есма илыхшаз дыпҳазар, ҳара аҳәсақәа абра иааид-нагалаз ҳахьӡ ала илыдышәныҳәала: «Ануа-пҳа Ҳауидеи, Аӡын-пҳа Ҟаимытхани, Ҕьыцьыць-пҳа Ҭакәынеи реипш ахьӡи-апшеи лыманы, убарҭ реипш дыпшӡаны, дара убырҭ реипш лашәа рҳәо дапсаны дҟалааит»[4] ҳәа.

Мкыди Ҳарихани Алиас иҩны амӡырхаҿы ианнеи, рапхьаӡа аҩны иаадәылҵны ирпылаз апҳәыс илызҵааит, Есма илоуз ахшара ԥоу, пҳау ҳәа.

— Пҳауп, — лҳәеит уи апҳәыс.

Хәычқык рылахь ааиқәнаҵеит ари ираҳаз, аха уеиз-гьы, Шьарифа илҳәаз ажәа, — Апҳа бзиа ҩыцьа апацәа баапсқәа дрыпсоуп, — рҳәан, аҩны иныҩналт. Нас Ҭор-ҟанраа рахьтә ианаауаз ишрарҳәаз еипш, аӡҕаб илоуз длыдырныҳәалеит. Убри анаҩс хьӡыс Камаҷыҷ шлыр-ҭаз наларҳәеит. Убри аҿгьы имаанҽаскәа Есма лгәы ҟазҵашаз, лхьаа лхазырштҭшаз самырҟәылқәакгьы нар-ҳәан, илатәеит.

Абраҟа ацәа зыгны итәаз, лассы-лассы иҿарҳасуаз аҳәсақәа рыла-рҿы аархаччеит, ацәа иалҵит, аха иаҳа ианылахҿыхха, ари ахьӡ илырҭаз змааназ, изызҳәаз, изызбыз, ишырӡбыз анраҳа ауп.

Зегьы рымцәаадара рхаштҭит. Зыблақәа ацәадлапсазы иҟапшьӡа иҟаз, Рафидагьы лыблақәа казказуа иаац-

---

рперсонажқәа дыруаӡәкуп. Кәаҭәаниа Абас — апоет Иуа Коҭониа иаб иоуп. Уи абжьыуаа рҿы еицырдыруаз ҽыбҭаҟазан. Чаҵә Чагә — еицырдыруа апсуа жәабжьҳәаҩын. Илафқәа акыр акьыпхь рба-хьеит

[4] Ануа-пҳа Ҳауида, Аӡын-пҳа Ҟаимытхан, Ҕьыцьыць-пҳа Ҭакәына — ароман атекст иҳанаҳәо ада, урҭ рызбахә ала акгьы ҳаздыруам.

қьахан, асамырҟәылхәара дналагеит. Ҭоуп, араҟа иҟаз аҳәсақәа рхыпхьаӡара хәӷыки фӷыки иреиҳамызт, аха ахьӡ илырҭаз змааназ, изызхәаз, изыӡбыз уҳәа, арҭ ианраҳа, араҟа зыбжьы го аҳәсақәа ӷажәеи, ӷажәеи хәӷыки иреитцам уҳәартә иҟалеит.

Зегьы уамашәа ирбоз Камачыҷ ҳәа ахьӡ илырҭаз иагьхатца хьӡны, иагьпхәыс хьӡны иахьыҟаз ауп.

Абри иаахырҟьаны Рафида, «апеиҳамбаррагьы»[5] хәычык лҽыназылкит.

— Абри аӡӷаб хәычы иахьа ииз, аҳәсақәа рзы, ижәбап, дыхьӡырҳәаганы дҟамлозар, аҳәсақәа ҳзынмоу, ахатцамусхә аҿгьы ахацәа ҷәҷәақәагьы лытцашьыцуа дҟамлозар, сыхьӡ ала шәысмыпхьан! — лҳәеит.

Ҳанифа дахьтәаз:

— Ых, ых, — лҳәан, ллапықәшәа даасит. — Слапықәшәагьы абар-абар аҳәеит, ииашатцәҟьаны, абри ахәычы мшыбзиа иалиааз хәычуп, лумҭа-лҳәамҭа уҳәа жәлары инеиҭарҳәо дҟамлозар, сыхьӡ ала шәысмыпхьан! — лҳәан, дааҿарҳасын, лнапы лхы иӷатцыргәаны длатәеит.

IV
ЕСМА ДЫЧМАЗАӶХЕИТ

Хыхь ишысҳәаз еипш, Алиас иӷны акәара нырцә ахәаны игылан. Ҭорҟан иӷны аарцә амарда иаҿагылан. Ҭорҟан иӷны абартца уныттагыланы уахь, Алиас иӷнахьы, унапшыр, абаҳча бзиеи, ашәҭкакачқәеи

[5] Апеҳамбар (апааимбар) — апсылман дин аҿы Аллаҳ иматцуӷы иоуп. Араҟа Рафида, апеҳамбар иеипш, лҿаҳәатәы ҟалошәа лхы аалырпшыр лтахуп.

ашәыртцлакәеи иӷны иакәыршаз ирыбзоураны, аӷны хыхьтәи абжарак акәын иубоз, ашәҭқәа иаарылыҳәҳәо, ҵаҟатәи абжа убаӡомызт. Убри ала аӷны адгьыл иқәгылаӡам, ашәҭқәа рхы иқәыргыланы иркуп уҳәартә акәын ишыҟаз…

Алиас иӷнахьтә ашәҭқәа урылпшны Ҭорҟан иӷны амарда иаҿагылоу ахь упшыр, алажәпа ирылашәаз ала ауҳәцә кыдкыланы, апхьатәи ашьапқәа аҵаргыланы ахы анахьчо кыр еипшын… Арҭ аӷнқәа акәара нырцә-аарцә игылан, аха еизааигәаан…

Есма ахшароуразы ишьҭаз дышгылалак, Алиас ачара ду иҳаруп ҳәа игәылацәа шымақаруаз, Есма ҩәҩәала дычмазаӷхеит ҳәа, Ҭорҟанраа рҿы уаӷ даает.

Есма пҳәыс затцәык, лыӷны лыда пҳәыс дахьыҟамыз аҟынтә цқьа дыбзиахаанӡа, хәылпазык дӷагылан, лыпхал аашьҭыхны, ӡаагара ҳәа аӡха дцеит рытцаҟа агәаӷарахь.

Амш ааилашәшәуан.

Цыҭкгьы дшәон, ақәатцара, абаҳчара уҳәа дытцаланы дахьцоз, еиҳаракгьы агәаӷара лашьца дахьҭалаз.

Аӷны дааины лыпҳал анлыргыла, амарда аидара лыманы дахьаҿалаз иахҟьаны акәхару, здырхуада, лыбҕа аалхьаан, днышьҭалт.

Лхьаа мыцхәы дарҕәҕәаан, адырӷаҽеынгьы дзымгылт, иахьа-иахьа, уатцәы-уатцәы ширҳәоз дзымгылакәа, иаҳа деицәахо далагеит.

Апшқа анапы лыгымхандаз, иҳәан Алиас, ргәылапҳәыс Рафида длыҳәеит ахәыҷы акыка лыгылмырхаразы; уаӷ дзеипшрахо здыруада, рҳәан, ацәымҳагьы аадырхиеит. Алиас игәанала иӡбаны иман уи лцьабаазын илиҭашазгьы.

Ргәылапҳәыс Рафида, агәылара аҷыдахазгьы, гәыцхәрылагьы дырзааигәаан. Лара пҳәыс ҵарык, пҳәыс еилыффак, гәбылӷык лакәын, лыпшқа дынгаратцаны, дырцәаны, лхәыҷы еиҳабы агара днадыртәаланы, Есма лҿы

дааны илыгу-илыбзоу азы дылхылапшуан. Џоуп, егьырт ргәылаҳәсақәагьы цхыраара лыгрыжьуамызт.

Агәылаҳәсақәа ахәыҷы ҿенак ҩынтә-хынтә даныркәабоз ыҟан. Дыцқьакәакәараӡа дгаратцаны, агарашәа ҳәо ддырцәон.

Уажәы-уажәы ицәаз апшқа лкасы шкәакәа хәыҷы лҿы иақәыршәыз инаханы, — Быпшишь, лыцьымшь хәхәаӡа хыхь иҳаракны ишкыду, лпынтца хәыҷы заҟа ипшзоу, лылахәыцқәа хәхәа-хәхәаӡа, лқьышә хәыҷы кәапӡа дшыҟоу бымбои, — ҳәа деибадырбон илыдтәалаз аҳәсақәа. Насгьы абри дыпшӡамхар, ипшӡахарыда ҳәагьы нацыртцон.

Камаҷыҷ хәыҷы арт ирҳәоз лаҳаӡомызт, дтахәхәа дыцәан.

Абас есымшааира абзиара дазкуа дрыман Камаҷыҷ хәыҷы.

Убас, ахәыҷы лан лчымазара лынмырпшӡакәа дныҟәыргон, акыка лҿатцо, зны-зынлагьы ацәымҳа нарыцырхыраауа.

Абар шьтa ҩымчыбжьа инарықәлоит, аха Есма затца деиҕьымхара, есымшааира деицәахо далагеит.

Аҳәсақәа еизон есымша, ацәажәара иаҿын, ахәыҷгьы дыркәабон,дыршьышьуан,уахылахацәеи-ҳәсеиеилаҩҩы еизаны, уаха шаанӡа ачымазаҩ лычапшьара иаҿын, ҿык-бзык иаҳәашаз акы аанмыжькәа, асамырҟәылқәа, алафқәа ҳәо, апшәмагьы зны-зынла ашьтәа анырзишьуаз ыҟан абарт ачапшьацәа, аха арт зегьы башан. Ари Есма излалыхәартаз. Есма лхьаа иахәартахашаз егьрызҳәомызт, егьырзыҟатцомызт.

Зны аҳәса ажәабжьқәа ҳәо Есма ишлыдтәалаз, рхы ааидыркылан, ахәытхәытра иалагеит. Ирҳәоз убри акәын, Есма лчымазара зыхҟьа алапш ауп ҳәа. Насгьы абри Есма

зны-зынла илҿашәалак злалҳәо ала, ӡызлан[6] хабга лтәы акы лыламсуазааит ҳәагьы нацыртцеит.

Абри акәара тцалашәыраҿы жәытәнатә аахыс ӡызлан дамоуп ҳәа рҳәалоит ҳәагьы ааибырҳәеит абри аамҭазы.

— Ишәҳәо закәызеи, бара, имаӡамзар, саргьы исашәҳә! — лҳәан, Ҭорҟан иан Шьарифа днарыдтәаалт

— Иаҳҳәо убри ауп, Сакәыт ипҳәыс ашәыматәа лыхьныҳәҳәы ҿыла аӡәы лапҳхьа дгыланы, лыҩныҟа длеиуан, илцәыпсыда ҳәа слызтцаауан, — лҳәеит руаӡәы.

— Унан, цьбеит, шәара уажәыгь ишәмаҳаци уи дзыҟәшәаз арыцҳара? Лыхәпҳа бзиахә Амаршьан ду дылцәымпси, хкыдҟьа! — лҳәеит уаҟа итәаз Мкыд.

— Дарбану уи лыхәпҳа Амаршьан? — рҳәан, иналызтцааит.

— Шәхы шәсааит, уи ихьӡ сара исызҳәом. Сабхәында еиҳабы ихьӡ ихьӡуп азы, — лҳәеит.

— Аа, Хабыгә иоума?

— Ааи, убри аупшәыл иакәгәышьамзи, — рҳәан, ргәы даалырсны иаакәыпсычҳакәан, рҿаарҿеины, ачымазаҩ иналҿапшуа илатәеит.

Есма мыцхәы дыкьуа-дгызуа даналагалак, Рафида Камачыҷ хәычы даагархны, лнапы дантцаны Есма лапҳхьа дантәаалак, Есма лхьаа лхаштны, лыла ҭраа лхәычы дылзыпшуа далагон. Апшҟа лнапы аашьтыхны лпынтца ааигәаара ианналгалакь, ма деимсар, ачымазаҩ Есма хәычык даапышәырччалон, ахәычы длеигәыргьаны ацәажәарагьы хәычык лыҿназылкуан.

Абри Есма дшеигәыргьо дырны, Рафида ахәычы дыкны лассы-лассы ачымазаҩ лапҳхьа дтәалон. Абри збоз аҳәсакәа, анцәа шәеицәимшьааит, нан, ани-пҳаи ҳәа, еидырныҳәалон.

Зны Ҭорҟан иан Шьарифа даацәажәан:

---

[6] Зызлан — ажәытәуаа рымцхатцараҿы ауаа драгоуп, цьара акала ирпырхагоу ҟастцоит ҳәа дрышьтоуп ҳәа ирыпхьаӡон.

— Абри Есма иахьа деиӷьхап, уатцәы деиӷьхап шаҳҳәоз, ацәымза еипш дзыҭуа дааиуеит, еиӷьхарак лымаӡамкәа. Абри, кыр здыруазар, лапшык лықәшәеит, абри ауп абас дӄазтца, — лҳәеит.

— Унан џьбеит, абри сҳәап ҳәа сгәы иҭеижьҭеи краатцуан, аха аҳәашьа сақәшәомызт, — лҳәеит Ҳауидагьы..

— Аԥсцәаҳа[7] ихәшә аатцраҿы иӄоуп, уаҩы издыруам акәымзар ҳәа, ирҳәо тцабыргуп, ииашаны Есма лапшӷьык лаахеит. Ҿыц ахшара дзауа аӡаҿы дганы дырныҳәаанӡа аӡха дцомызт[8]. Есма уи агәхьаа лымкызт, лыпҳал аашьҭыхны аӡха дцеит, дырҩегьых ааилашәшәымҭазы... Уажәшьҭа ма абри иахәшәу ҳашьҭалароуп, — лҳәеит Рафида.

— Алапш ариаӄара уаҩы дарчмазаҩуама? — лҳәеит уаӄа аҳәсақәа ирзызрҩуаз агәылапҳәызба Хьыҷа, арҭ еибырҳәоз хәыҷык дахыччашәа.

— Алапшцәгьа уаҩы дарчмазаҩымоу, уаӷеимышхара, уаҩы данагаӡогьы ыӄоуп, — лҳәеит, лхы аалбӷын аҳәсақәа реилацәажәара иалаз Ҳарихан.

— Бара, нан, ақалаҿь хәычык бааӡазшәа быӄоуп, убриазоуп ҳара ҳтцасқәа дук бызрықәшаҳаҭым, — ҳәагьы ҿаалҭит.

Уаӄа итәаз аҳәсақәа зегьы ааиқәшаҳаҭхан, алапштәҳәа бзиа здыруа «аӄаза» Селма иаалыпхьарц рызбеит.

Есма лбаразы еизаны итәаз аҳәсақәа ааицәажәан, ачымазаҩ лапшуп абас дзырчмазаҩыз ҳәа, ргәы ииаанагаз Алиас иарҳәеит.

---

[7] Аԥсцәаҳа — аԥсуаа рмифологиаҿы аԥсра анцәахәы иоуп.

[8] Атцарауаа изларҳәо ала, ари атцас ажәытәӡатәи шьҭралатәиашьақәгылашьа иахылтцит. Ахатцеи аԥҳәыси еиуеипшым ашьҭрақәа иртәын. Ашьҭрақәа ракәзар, урҭ доусы ихаз-хазу анцәахәқәа ирымтцаныҳәон. Аҭаца дахьнанагаз илыцәтәымыз анцәахәқәа лԥырхагамхарц азы дырныҳәон. Аԥҳәыс адин еиҳа илықәыгәӷәон, избан акәзар иныӄәылгар акәын лара лышьҭреи лхатца ишьҭреи иртәыз аныҳәагатәқәа зегьы.

Абри Алиас ианиаҳа, иаргьы убри хәычҷык гәӷарас имазшәа, абӷьааҳәа даақәшаҳатхеит.

Уаӷ дылзыршьҭит алапштәҳәазы «иҟазаз» аҭакәажә Селма.

V

ЕСМА АХӘШӘТӘӠЫ ДЫЛЗААРГЕИТ

Алиас иишьҭыз аҷкәын адырра лиҭеит Селма Алиас ипҳәыс дшычмазаӷыз, насгьы уи ихьӡала длыҳәеит днеины дылбаразы.

Селмагьы убри акәын илҭахыз, адырра шлырҭаз еипш, амӷа дныҟәлеит.

Селма агәашә дааҭалт лхы-лҿы кас цәиқәарак ала иҭаҳәҳәаны, ллабашьа лытцарсуа, лҭаҭынжәга хәыҷы лҿытцакны. Ҳәынтҵәа ыҟамызт цьаргьы, аха уеизгьы лытцкы еиқәатцәа акәап ҟапшь хәыҷқәа зқәыпсаз, лшьамхы илахысуа итцаркәакәан, сахҭан еимаак тцыршьны илышьан. Сахьнеиуа сыпхамшьартә, еиқәыршәаны ажәак сызҳәандаз, лҳәозшәа, лхы лықәыжьны акы дазхәыцуашәа дааиуан.

Убри аамҭазы аҳәсақәа аӷныҵҟа итәаз ӷыцьаҟахӷыкҟа аадәылтцны илпылеит. Иналывагыланы дрыма аӷны иныӷналт.

Селма ачымазаӷ лапхьа дныҟәтәан:

— Бышпаҟоу, бзынхьаауазеи, нан? — лҳәан, дналызтцааит, ачымазаӷ лыла цқьа дынхыпшылан, нас акы лдырызшәа-еилылкаазшәа, ллапықәшәа днасын: —Ииашаны абри ачымазаӷ, алапш дыкны дагозаап, асҟаамҭа хәшәык-быгъшәык ҳәа акы шәзылзашьҭамлазеи? — лҳәан, лхы пату наҟәтцашәа, лҽаарҿеины длатәеит.

— Ахәшә-мыхәшә зегьы рытцкыс бара беиӷьымзи, аха схы зга сыздыруам, амалахазгьы сгәахьы имааиӡеит.

Еиҳаракгьы, шыӡхап илыхьуа, ашыӡ уаҩы дагом, дышцабзиамхари, иахьа деиҕьҳап, уаҭҵәы деиҕьхап, шысҳәоз, саанхеит. Уажәшьҭа бара банлыҟәшәа, ибдыруа сызлыгыбмырхан, агатәазы бысмеигӡан, быххь згеит, Селма! — иҳәеит Алиас.

— Ас ичмазаҩумоу, ари абзиара лыдкылоуп, апсра амҩа иқәгыланы иҟақәаз заҟаҩ хынсырҳәхьада! — лҳәеит Селма, дааҿхәашәа, хәычҵыкгьы даазеимҳәашәа ныҟатцаны.

—Ааи,усоуп,нан,иҳамдыргәышьакәа,Аруханапсраҿы дшыҟаз, абри Селма даалыхьӡан, лыпсы ааиқәлырхеит, иара убас Ҳарихан лхатца Гәаҵьалагьы, — лҳәеит Фатышь дахьтәаз, лкасы аҿацә лҟьышә инадкылашәа.

— Нас хәшәыс иадыбгалаӡози ари еипш ачымазара? — длызтцааит Алиас.

— Акымзаракы, нан, ҭәҳәала мацара далсыргоит. Хәшәала ҳәа цьабаак лсырбаӡом. Абри леипш ачымазаҩ гәаҟ хәшәала дсыргәаҟуама, лара дызлагәаҟуа лызхоупеи! — ҿаалҭит.

— Иҟаимаҭуп, дызлалбыргозаалакгьы ала дысзалырга, ибдыруа лыгбмырхан. Сара бара бцьабаахә быгсырхарым! — иҳәахт Алиас.

Селма ачымазаҩ лапхьа ҟәардә лаҟәык дныҟәтәан, ачымазаҩ лхыза хәычҵык инапхьаршәшәа, длыҭәҳәо далагеит «лапшыҭәҳәала».

— Ижәбауоу, нан, слыҭәҳәа-цыпхьаӡа сшыҿарҳасуаз! — лҳәеит Селма, аҭәҳәара даналага.

— Измааноузеи аҿарҳасра? — рҳәан, уамашәа ибаны длызтцааит апҳәызба Хьықа.

— Измаанозеи, бымбои, нан, аҟалаҟь аҿы ас ирхәышәтәуам, ҳара ҳтцасқәа акгьы хабтцом, аха алапш ҕәҕәа зааханы иҟоу, алапшҭәҳәаҩ длыҭәҳәо далагар, аҿарҳасра дакуеит. Ари мыцӡам, уаҩ дажьом, — лҳәеит Селма. — Уажәы слыҭәҳәеит, санцогьы слыҭәҳәаны сцап. Нас

дырҩегьых уатцәи-ҿеи сааны слытәҳәар, ашашәа еипш лхьаа налхысцоит. Ииашатцәҟьаны агәра ганы сыҟоуп, ишлапшу Есма дышьтатцаны дызмоу, — лҳәан, ачымазаҩ деитаналытәҳәан, дҩагылт дцарцы. Лнапы ачымазаҩ лылахь инадылкылахт, ашоура лымазар гәалтошәа.

— Аллаҳ гәабзиара битааит, нан, Есма! Уатцәы санааиуа, беигьны, бхы беигәырӷьо бызбааит! — лҳәан, дцаразы лҿыналхеит.

Итәакәаз аҳәсақәа:

— Анцәа ибыцихәааит! — рҳәан, иҩагылан, инлыцдәылтцт.

Селма дахьцоз дхьапш-кәапшуан, издыруада Алиас даасыхьӡаны акы аасиркуазар ҳәа лҳәошәа.

Итцабыргытцәҟьаны, Алиас агәашә ааигәара дынлыхьӡан, дынлывагылеит.

— Даналбыргалак, бара быкәнага, ламыс сымазар, сара избап, уажәазы абри быдкыл, —иҳәан, царақәак налиркит.

Селма блатцыхәала ацарақәа днарыхәапшны иааимылхын, лхы-лҿы аалхаччеит. Лытцкы акалт дҩахан, леипка аҵьыба интгалтцеит... Ас иагьацьара илухьан.

— Ари умсхуамызт, нан, аха «ахәшә ахьытцырхуагьы аҵьыкац ытцадыршәуеит»[9], — рҳәоит, ачымазаҩ лзы еиӷьуп... Сара уатцәы шьыжь саап, —лҳәан, дзазо лыҩны амҩа днанылт...

— Сара бнаскьазгап, — иҳәеит Алиас, аха илымуит..

— Ҳәаратахым, уи атакәажә «лнапы пҟоуп», цсыхәа амаӡам,Есмадаллыргоит,—рҳәан,аҳәсақәацьоукыагәашә

---

[9] Ахәшә ахьытцырхуагьы аҵьыкац ытцадыршәуеит... — хәыдацсада иуоуз ахәшә мчы амам ҳәа ипхьаӡан. Иҟалап ажәа «ахәшә» композитзар (еилоу ажәа): актәи ажәа «ахә» акәзар, аҩбатәи — «ашәара» аҟынтә иааиуазар ҟалап. Ахәшә ахьытцырхуаз аҿак акәымкәа аҵьыкац зытцадыршәуаз, сгәаныла, уи азоуп, ажәытәан зны аҵьыка еипш зыхә дууз акы ыҟамызт. Иахьагьы зыхә дуу аказы, ирҳәоит, «цьыкала иааихәеит» ҳәа.

инҭытцын, рыҩныҟа ицеит. Цьоукы Алиас иааицхынҳәын, аҩны иныҩналан, ачымазаҩ иналыхәапшит, издыруада хәычҷык илзеиҕьхазар ҳәа рҳәошәа.

Селма Есма «ахәшә» лзыҟатҵаны данца иаанхаз аҳәсақәа, ишысҳәаз еипш, шьҭа ачымазаҩ дышпабзиамхари ргәахәызшәа, еибарччо, асамырҟәыл ҳәо ҕьалпал ҳәа иааилалт.

Абраҟа Есма лбараҳәа иааиз Қәаблыхәгьы дара даарылашәан, уигьы урҭ дрыцҵахозма асамырҟәыл азы, зынӡак рыбжьы духаӡеит.

Ачымазаҩ зыҽлызкны, акы лҭаххар, илыгмырхо илхагылаз, Рафида абриаҟара абжьы ҕәҕәа дук бзиа илымбозар ҟаларын, ачымазаҩ даргәамтцып ҳәа, аха урҭ ргәы шҧанлырхоз. Убри аамҭазы Мкыди Ҳарихани рыхқәа неидкыланы акы рҳәон.

— Ижәуазеи, шәара хазы шәхы еидкыланы шәзырхәыҭхәыҭуазеи, ҳара ҳацәгьа шәҳәоит акәу? — лҳәеит Ҳауида.

— Мамоу, бара бымсааит, ҳара ҳазлацәажәо Едгьац ипҳәыс Ҭакәына иацы акалаҿь ашҟа дцан, лызӷаб лзын ҵкы шьахәк лыхәҳаит, лара лзынгьы ишаанагара иҟаз чыҭҵкык лыхәҳаит, нас асапын, аҵьыка уҳәа ахәыҷымыҷқәа — аҩны иаҭаххашаз.

— Уажәы ашәахтә азы ажәлар еибаргәаҟуа аҧара ианашьҭоу аамҭазы, Едгьац ипҳәыс Ҭакәына дыхәҳахәҭны даазар, уи лакәзаап апҳәыс, — рҳәеит уа иӡырҩуаз аҳәсақәа.

— Лыкәты лҭиит, лҟыз лҭиит, лҳаи-лчышьи[10] неицылҵан, пыҭ-чыҭк лыхәҳаит, — лҳәеит Мкыд.

— Изеиуоузеи, изеипшроузеи лызӷаб илзаалхәаз аҭцкы? — лҳәан, днарызҵааит Рафида.

---

[10] Аҳаи ачышьи — асырҭы ахәҭақәа роуп. Араҟа «лҳаи лчышьи неицылҵан» инеиҭарсны иҳәоуп, иагьаанагоит — илымаз зегьы неицырхырааны, аҽакала иуҳәозар, лҽааршәашәаны.

— Абжак ласоуп, абжак бамбоуп, сгәахәуеит, цәаҳәа-цәаҳәа еилдоуп, еиҳарак ахәапшҭәоуп сгәы иахәа. Каҳуа пшҭәылоуп, аха иаҳа иазылашоуп, акаҳуеи ахши еилаҭәоушәа ҳәа ирҳәо еипшуп, — лҳәеит Мкыд.

Даара ибзиоу акы акәхап, — рҳәеит аҳәсақәа.

— Ҭакәына лыкәти лӷызи лҭиит анышәҳәа, иаасгәалашәеит, иацы Ҳаӷьмаҭ ипҳәыс Ӄазырхан ассир илыхьыз, — иҳәеит Қәаблыхә.

— Унан, ӷьбеит, илыхьзеи? — рҳәан, аҳәсақәа ааӡырҩит.

— Шәара шәыда уаҩ ажәабжь изымдыруа ӷьышәшьома? Саргьы акы здыруеит, издыруеит, аха азаманатцәӄьа здыруеит...

— Закәызеи иудыруа, иаарласны иҳаҳәишь! — рҳәахт.

— Издыруа, шәымбои, иацы асҭаршын днеит Ҳаӷьмаҭраа рҩы, Ҳаӷьмаҭ дыӄамызт. Ипҳәыс Ӄазырхан лакәын иӄаз. Ашәахтә ирласны иаасышәымҭар, ҭыпх еипш сынтәагьы шәҽы шәымхны изгоит шасыс, изҳахьзеи, шәымҳәааит, — иҳәан, дныҟәланы дцеит. Ӄазырхан днапырӄәычҷы-шьапырӄәычҷуа дгыланы дхәыцуан акраамҭа. Нас илыӡбеит лӄәарылқәа зегь лҭиирц ашәахтә азы. Ӄәарылқәак ҳәа лыман убри апҳәыс, мшәан, акы ҽыкәашак иапсан, изазо амӡырхаҽы иахьынеиааиуаз.

— Уи ҳара иҳамдыруеи, нас илыхьзеи, иӄалазеи?

— Иӄалазеи, шәымбои, убри аамҭазы ахәычҷымычҷ зҭиуаз ҭырқәак амӡырха даақәлеит. Аӄәарылқәа аниба, уеизгьы-уеизгьы исбырхәҳароуп, иҳәан, пшьба-пшьба абаз лыдигалеит хәыс ҳәа, аха лара илымуит, мааҭкмааҭк еицаны исҭиуам, лҳәеит.

— Акәзааит, нас, баарыпхьаны икны исыҭ! — иҳәан, днеин, аҵла амҵан длатәеит, лара анапы иалыршьцылахьаз лӄәарыл бзиахәқәа, иаашьҭыхны зхы дагәӡны икалырпақәоз, — Дәи-шьеи! — ҳәа днарыпхьан, зе-

гьы лара дахьгылаз аматҵуртә иныҩнеибаҳәан, иаалыкәшаны инагылт, кыршаҳәалтҵац еипш краҳәалтҵоит, дышҳахәмарц еипш дҳахәмаруеит ргәахәын. Лара урҭ акакала икны, ршьапқәа ҿаҳәаны инышьҭалтцо мацара, ишыжәабазгьы зегьы ршьапқәа ҿалҳәеит, нас лылаӷырӡ лҿаҳәаҳәы, днарыхан, аҭырқәа инеизналгеит. Аҭырқәа иааидкылан, алаба инахаитцеит ааба. «Пшьба-пшьба абаз ҳәа исыбҭар аҧара снанагӡон, рыхә анбырду — уажәы арҭ рыхә нагӡаны исымам, абраҟа адәқьан аҿы снеины исымоуи исыгуи неицҭаны зегьы бзаазгап, еизакны ибысҭап аҧара, убраанӡа абарҭ аа-ҟәарылк шасыс бара ибзынсыжьуеит, быгәра ганы, сааиаанӡа аматҵуртаҿы ишьҭатца, урҭ сара истәуп», — иҳәан, аҭырқәа аа-ҟәарылк рыхқәа кахәхәа алаба иахшьны днарытҵалан, иманы дындәықәлеит. Ҟазырхан лыла ҭраа дырзыпшуан лааӡамҭа лҟәарыл бзиахәқәа, дзеигәырӷьоз, лхәыҷқәа реипш бзиа илбоз, ҳәызба здылымгалоз, рыхқәа кахәхәа аҭырқәа иахьигоз. Руак-гьы ӷәӷәала иааҧаҟьҧаҟьын, лара иналыхәаҧшит, «ала-ба сшьапы снархьит, срыцҳами» аҳәазшәа. Егьырҭгьы иааибарҟыжҟыжын, аҳаргь ахәеипш рыхәдақәа аадыр-хәан, Ҟазырхан лахь ипшуан, «ббаарашәит, ҳааӡаны цәымӷыс ҳзыҟабтцазеи, хьӡыда-пшада бхы ҳакәыхшаны, ҳхы ҳамыхәо, ҳшьапқәа ҿаҳәаны, ҳахқәа кахәхәа, алаба ҳахшьны аҭырқәа ҳиҭаны, ҳаздәықәыбтцазеи шьтәыс!» — Ҟазырхангьы абарҭ ргәы иаанагаз зегьы лара еилырфаҷа илдыруазшәа, лылаӷырӡ хаҟәҟәала дырзыпшуан, аҭырқәа хара наҟ абна датҵәахаанӡа. Нас даагьежьын, илзынижьыз аҩҟәарылк аашьҭылхын, иаалгәыдыҳәҳәаланы рыхқәа днарыгәзын, инаганы аҭырқәа ишлеиҳәаз еипш аматҵуртаҿы инышьҭалтцеит, аҭырқәа аҧарақәа иманы даахынҳәаанӡа ҳәа.

— Ааи, шәара рыцҳақәа, даараӡа сгәы шәзыбылуан, аха ашәахтә мыжда ҳанаргәаҟ, ҳеыхәа хәычы ҳцәыргар аҵкыс, сҳәан, гәымблыс сеыҟасҵан, схы шәакәхшаны аҭырқәа шәисҭеит, — лҳәан, днарпыртцны дцеит, лассы-лассы, аҭырқәа данбааиуеишь ҳәа, агәашә ахь дыпшуа.

— Нас иҟалазеи?

— Нас иҟалазеи, шәымбои, аҭырқәа дмааит, лҟәарылқәа хәыда-псада игеит.

— Дишьит, ианацьалбеит, дишьит, аха дышпеишьи, ҳәызба цагәыла дишьит.

Ари шаалаҳаз еипшҭцәҟьа Ҳауида даагылан, лыҩныҟа лҿыналхеит. Уи дналышьҭалт Ҭакәына. Ажәакала, аҳәсақәа зегьы аӡә даанымхакәа рыҩнқәа рахь ицеит, Рафида лыда. Рафида ачымазаҩ дзылпыртцуамызт.

— Қәаблыхә, арҭ аҳәсақәа уара уоума еимзырпы? — иҳәан, аҵла амҵан Ҭорҟан иацәажәоз Алиас дыччо дааҩнашылт, изырццакызеи ҳәагьы нацитцеит.

Есма дахьышьҭаз лыбжьы ныҵакшәа:

— Қәаблыхә ажәабжь ииҳәаз сара сапхьа аӡәы сгәылаҳәсақәа иреимҳәандаз ҳәа дыццакит, — лҳәеит.

— Ааи, бара бхаҵкы Рафида дцааит! Бахьышьҭоугьы арҭ рыгызмалрақәа еилбыргоит акәу? — лҳәан, Рафида Есма даагәыдылкылеит.

— Қәаблыхә, аллаҳ дузыразхааит, ҳчымазаҩгьы хәыҷык дааурцәажәеит, — иҳәеит Алиас.

— Дирцәажәамоу, хәыҷыкгьы дааирччеит, — лҳәеит Рафида.

Арҭ зегьы гәахәаас иҟартцеит.

— Селма данбаахуеи шьҭа? — иҳәан, дрызтцааит Қәаблыхә.

— Уатцәы даашт.

— Уигьы илылшо аабандаз, — иҳәеит Алиас.

VI

СЕЛМА ЛЫХӘШӘТӘРА НАЛЫГӠОИТ

Селма даарц даныҟаз аамҭазы агәылацәа ӡәырҩы, ахацәа, аҳәса уҳәа, Алиас иҩны иҟан. Дук мырҵыкәа Селма лсахьа уаҩы еилиргартә адәы аҵыхәан даакылст. Зегьы гәахәас иҟаҵаны илзыԥшын, агәашә даназааигәаха, ҩыџьа раҟара аҳәсақәа аҩны индәылҵны иналԥылан, лыжәҩа рнапы нкылхны, дрыманы аҩны иааҩналт.

— Ачымазаҩ, дышԥаҟоу? Хәыҷык деиҕьӡамишь? — лҳәан, днарызҵааит. Лнапы ачымазаҩ лхы инақәылкит, нас даахьаԥшын, бтәа ҳәа илыдыргалаз аҟәардә днықәтәеит. Уи инақәырццакны дышлыҭәҳәац еиԥш длыҭәҳәо деиҭаналагахт.

Ари иҟалҵо ачымазаҩ акы ишлыхәартам лара илдыруазар ҟаларын, аха уеизгьы уи далсыргоит ҳәа агәра длыргон, издыруада абас ҳашнеиуа, ҳшеибарххо ачымазаҩ лхала дыбзиахар ҳәа лгәы иаанагошәа. Ҵоуп, ас аныҟалозгьы ыҟан. Еиҳарак абри деигәыҕуазар ҟаларын.

— Аҭәҳәа анаҩсгьы абри ачымазаҩ «кәхшатәык» лзыҟасҵарц сҭахуп, угәы ишԥаанагои? — лҳәан, дизҵааит Алиас, аха абри аҭак Алиас иҳәаанӡа, — Ари Селма знык ачымазаҩ напы илыркыр, даллыргаанӡа дылҟәаҵуам, — лҳәеит уа итәаз аҳәсақәа рахьтә аӡәы.

— Сара бжам-ҽам ачымазаҩ мҩабжа лықәыжьра сцәымҕуп, даабзиахаанӡа сылԥырҵуам,— лҳәеит, Селма даахыҽхәашәа. Хәыҷыкгьы дахьтәаз дааҳәыцымыцшәа лун, убасгьы нацылҵеит: — Уажәшьҭа дыбзиамхар зыҟалаӡом, издыруа акгьы лыгсырхом, — лҳәан, Алиас иаалыргеит ҽы бзиак.

Амшгьы ҩаша хәылцазын, уи аус иамшцқьан. Селма ишылҳәаз ала, ачымазаҩ ахыза лыкәыршаны, деимакыеиҿакны амӡырхахьы дындәылганы, ҟәардә лаҟәык дныкәдыртәеит, цәартәаларшәшкәакәацқьакналхарҵаны, аҽы анахәҭа кны ачымазаҩ хынтәы иаалыкәлыхшан, — Есма лхьаа-баа згьы уара иугааит, лара улыкәыхшоуп, улызӡатәуп, шьҭа лхы дақәиҭуп лхьаа-баақәа рҟнытә, — лҳәан, анахәҭа аахыхны, инахҟьаны индәықәылҵеит.

— Шьҭа аҩныҟа дныҩнажәгал, дышьҭашәҭца! —лҳәан, лҭаҭыныжәга ааиҵаҭҵаны иналҿалкын, аҭаҭын дахо днарышьҭагылт ларгьы.

— Акәхшатәы чмазаҩхар ачымазаҩ лхьаа агеит ауп, ачымазаҩ дыбзиахоит. Уажәы аакьыскьа аӡәы кәхшатәык изыҟастцан, адырҩаҽны инкаҳаны иҵсит, ачымазаҩ дабзиахеит, зашәа Есмагьы даабаша. Шәытцх аабзиахааит, — лҳәан, ачымазаҩ лзы дныҳәа-ныҵхьан, агәабзиарахабзиара шлоушатәы лҳәан, лнапы лхы инақәылкшәа лун, дныкәланы аҩныҟа дцеит.

Арҭ иҟартцакәо, изышьҭақәоу Камачыч хәычы агәхьаа лымаӡам. Аҳәсақәа даагарырхын, лыла ҭшаша дыркуп Есма лааигәара днаганы, избан уҳәар Есма уи хәычык лыла аахнатуеит, деигәыргьоит.

Цыҭк анҵы, ахәычы лызхара дандырхәмар, дынгарарҭцан, лнап хәычқәа нлывартцан, гараҿаҳәагала иҿаххәоит ҳәа ианалага, лҽаалрыцәгьеит. Снапқәа шәҿасырҳәом ҳәа, истахым сара сеиқәырхха аҿаҳәара, схы сақәиҭзааит лҳәошәа, аха дыштцәыуоз мчыла лнапқәа нҿарҳәан, агарашәа ҳәо, агара дыртцысуа ианалага, лҽаалырҭынчит, уажәы шәысиааит, аха наҟ, ҳапхьаҟа, ҳаицәажәап, лҳәошәа днаҿырҳасын, ацәарахь лхы налырхеит.

Ҩба-хҧа мшы тцит, абар мчыбжьык инарықәлеит, Есма деиҭьымхеит, амца еипш деибакуа дҟалеит, дагьнапҟьашьапҟьоит, ихәарҭам, игәнаалам ажәақәакгьы лҳәалоит зны-зынла.

Ари збаз Хьықа, — Аҳақьым дылзааҗәгаруеи! — лҳәеит.

— Нас, бара Хьықа, аҳақьымцәа нцәоу цьыбшьоит, урҭ ирзалмырго ҳапсуаа иалдырго ыҟоуп, — лҳәеит Мкыд.

— Устцәҟьа бымҳәан, Мкыд, Хьықа илҳәогьы ҵабыргуп, аха рыцҳарас иҟалаз убри ауп, зны Очамчыратәи аҳақьым дрыма рҿаархан, ашоссе данымҩахырга, дшәарҳа-цәырҳауа далагеит, иахьымҩадараз аҟнытә, абри ҳара ҳамҩахәастақәа, ҳуардын мҩа ҭыҿҿақәа рҿы аҽы измырныҟәеит, цьара иҽы жракы ианахыпца, иныҟәыҩрын, икаҳаит, иаргьы днахҟьан, аҳәынтцәа агәҭа дылаҳаит. Ихо-игәо мацара, аарлаҳәа дылыргеит. Убри иахҟьаны дычмазаҩхан, даара цьабаа ибеит. Уажәшьҭа сышәшьыргьы, ақыҭарахь сцом амҩақәа ҟалаанӡа, иҳәеит. Ҳара ҳхаан иара иззиҳәо амҩа еипш зыҟалом, ус анакәха, ҳхаан ҳақьымк хқыҭақәа рахь даҳзаагом, — иҳәеит Қәаблыхә.

— Уеизгьы-уеизгьы, ҳақьымк даашәымгар шәымуазар, уи дмаауазаргьы, даҽа ҳақьымк дааҗәгар ҟалоит,— лҳәеит Ҳауида.

— Ааи, Ҳауидахеит, Очамчыра аҳақьымцәа ҩыцьахҩы ыҟоу цьыбшьома, аӡәы затцәык иоуп иҟоу, уигьы ишьапы ҭҳарпеит, нас иаагода, — иҳәеит Қәаблыхә.

— Нас ҳара ҳзы амҩа ҟамлозар, амҩа ҟалаанӡа аҳақьым даҳмоуазар, нас ҳара ҳзы егьыҟам, уҳәар, смаҳаи, — лҳәеит Ҳауида.

Селма лыхәшәтәра ачымазаҩ акгьы илмыхәеит рҳәо иалагеит. Уажәы иаҳа гәҩарас иҟартца, — Есма ӡызлан лтәы хәычык лылазар ҟалап ҳәа ауп. Ари зынгьы маӡалашәа аҳәсақәа ражәа иалатцаны ирҳәахьан.

— Днапҟьа-шьапҟьо, илҿашәалак лҳәо, дҟапшьӡа амцеипш деицраланы даныҟала нахыс, ииашаны издыруан ӡызлан лтәык шлылаз, аха ахәшә лықәрыпсааит, уи аӡаҳкәаажә лызбахә аҳәара сцәымыгхан, исзымҳәеит,

Есма бзиахә уи сызлыдымкылеит акәымзар, — лҳәеит уаҟа итәаз агәылапҳәыс, зегьы ашоура ианакуаз аамҭазы зшьал зхы иҭарҧаны акәакь игәҭатәаз Хәанӡа, лажәа илҳәоз ачымазаҩ иаалыцәӡашәа.

— Саргьы абри аҳәара сцәымӷын, уажәы Хәранӡа ианылҳәа, шьҭа исҳәоит. Абар мчыбжьык ҵуеит абри Хәранӡа илҳәаз гәҩарас исымазижьҭеи, шәҭахызаргьы, сыҧшәма шәизтцаа, ари мцуп шәгәахәуазар, — лҳәеит ашыӡ иаргәаҟны ицәаршжьыршуа ашә илагылаз Ҟәыбҷа.

Иҳазҳәомызт, Есма бзиахә уи ҳазлыдкыломызт акәымзар, ари гәҩарас иҳамеижьҭеи краатцуеит, — рҳәеит егьырҭ уа игылаз аҳәсацәагьы, аҭаҳмада Ҳабахәгьы днарылакны.

— Ари еиҧш ажәа ачымазаҩ илмаҳароуп, амарцьа, — ҳәагьы неибырҳәеит.

Убри аамҭазы ачымазаҩ хәычҷык лылацәа ааиқәҧсаны дыцәаан.

VII

ЕСМА ЗЫЗЛАН ДЫЛХЫРЦОИТ

— Ачымазаҩ мзызс илымаз аилыргара акәын сара сзыргәаҟуаз, шәара зегьы шәеицҿакны ас анышәҳәа, уажәшьҭа уи акы аҭахуп, акы аагатәуп, акы ахҭынтцатәуп ҳәа саанҿасуам, еиҳарак сара сгәы иалоу, абраҟа ӡәырҩы зызлан дылхоуп ҳәа гәҩарас ирымазаарын, аха игәыӷьны исарҳәомызт. Уажәраанӡа издырыр, шьҭа ҧсыхәак лысҭахьазаарын, уи атәы здыруа аӡәымкәа ҩыцьамкәа амулацәа[11] ҳамоуп, Гыд иакәзар, дҟаза дууп, рцьабаахә нарысҭар далдыргоит, — иҳәеит Алиас.

[11] Амула — аҧсылман дин ныҟәгаҩы.

Ҳабахә апҳынгәҭан ишьапы хырҟьаҟьа, иеиқәа ҭцыркәакәа, Ҷаҷал аҳәынтцәа даалҭцызшәа, илаба ихы иатцыргәаны, кыр иаапсахьоу, зымч зшәахьоу иуасцәа хылҧа ихы ҭарҟаца, иҭаҭыныжәга ду иҿытцакны, ахтцҳәа қьышәварала дынкажьцәо абарҭаҿы дкыдиаалашәа дахьтәаз:

— Гыдгьы Гыд иоуп, аха уажәы ҳара иаадырyа рахь Халыл дреигӡьуп, — иҳәеит.

Ҳабахә ииҳәаз дук згәы иамыхәақәаз ҟалеит. Ҳазараҭ даацәажәеит:

— Абри амула Халыл дыхәшәтәыҩ бзиоуп ҳәа ихьӡ рҳәоит, иалиргаз ҳәа аӡәгьы сара саӡәыкны дсыздыруам. Уи изы сара издыруа, исаҳахьоу: Шьрын ипҳа убас аӡы иҭоу дылхоуп, рҳәан, ипхьаны дахьнаргаз, ачымазаҩ гәаҟ акыц цырӷы шапшапуа иршны лханы ацәардаӷәы иныттаргыланы, апырпыл ақәпсо иҿааихан, ачымазаҩ, апырпыл лыла ихылан, аҧсӡара далагеит, лхы хәычык аарлаҳәа данааха, иҟәырҟанажә[12] рыхха дылҿасуа далагеит, ас улҿамсын, дрыцҳауп, анырҳәа, сара сызҿасуа ачымазаҩ лакәӡам, ӡызлан лоуп ҳәа реиҳәеит. Нас Шьрын днеин, амула инапы данкны, дындәылганы ддәықәитцеит. Ирымпытцагәыӷьыз ачымазаҩ аӡы лыхәладырхәхәо, аӡыхь лықәырҭәо, аарлаҳәа лыпсы ааҭалт. Апырпыл лҩа злаирчыз ауаа атцықь-тцықьҳәа иеимсо, иеимҳәо акраамҭа амӡырха иқәын. Аҩны иҩназ рыхҭырпақәа, ркасқәа ҟьо аарла идәылырцеит алҩа иҩнарчыз. Уи хәшәтәҩыс ҳәа дныҟәызго иижьақәаз роуп. Аха уи сҳәеит ҳәа, Алиас диуоуп, хәарҭас ихы ииҭаргьы ҟалап, — иҳәеит даахыччашәа Алхас.

— Еиуарас ирымоузеи урҭ? — рҳәеит уа итәақәаз, аӡәы ажәак ҳаиҳәандаз ҳәа ипшқәаз.

— Еиуарас ирымоу, шәымбои, даараӡа аиуара ду рымоуп; тцыпх апапцәа еизаны амулацәа ианырзашш,

[12] Аҟәырҟан — апсылманцәа рҿы ипшьоу ашәҟәы.

амулацәа кны ианахыргоз ауриадник[13] дааит Халыл дигаразы, аха Алиаси Уазамаҭи ауриадник аҩы дадыршьын, акы наирҭан, ишьҭахьҟа ддәықәыртцеит, аха имала дзымцошәа анырба, дара дрыманы идәықәлан, хынтә раҟара ахәынтцәа дырцәылахаит. Уахынлан, ихылпагьы рцәыӡит, аарла иҭыџ аҿы днаргеит, арахь иаагьежьын, Халыл дыбнартцеит. Нас дышнеи-шнеиуаз, аусқәа анаахыдаха, дцәыртцын деиҭанахатәеит Ҳаџьмаҭ иӡлагара.

— Ари даара диуа бзиазаап, ҳәараҭахым. Аха уи Халылыжә иқалпадыжә дашьаҳауа адәахьала иӡиқәа еиқәатцәа ахарпаны, уажәи-уажәи дшьацәхныслo, аллаҳ игәахәтәы дахьимыгӡааит, акы дахәшәӡамкәа ауаа шпеижьоишь, — иҳәеит руаӡәы.

Нас ачымазаҩ даныжьны, ачымазаҩ, иахьылмаҳауаз индәылтцын, ацәажәара иалагеит.

— Зызлан дызхоу ачымазцәа џьабаа дмырбаӡакәа, хәшәыда-быгъшәыда иалиргоит Гыд, — иҳәан, ҿааиҭит Ҳазараҭ.

— Ҳаи, џьушьҭ, уи иагьтцабыргыми! — иҳәеит Уазамаҭ.

Ари Алиас иидыруаз акы акәын.

— Уажәшьҭа уи еиҭалҳәо егьыҟам, аха, итцабыргны, саргьы исаҳахьеит убри Гыд иҭызшәа. Хәарҭас акы лоуазар, иарбанзаалак азы схы сзеигӡом… Даагап, — иҳәеит Алиас.

Агәылачқәын Кадыр дааипхьан, иҿы дҩақәыртәаны дишьҭит Гыд иахь, ҳзеипшроу, ҳшизгәаҟуа иоуҳәар, аамсҭа дук иоуп, ҭаҳмадак иоуп, аха уеизгьы дуцаауеит, — ҳәагьы наиеиҳәеит.

— Абри Гыд ӡызлан дызхоу изы дыхәшәны дызлаҟалазеи? — иҳәан, Қәаблыхә дразҵааит уаҟа итәақәаз.

---

[13] Ауриадник — араҟа акыҭаҿы аполициатә усқәа мҩапызгоз ауаҩы, астражникцәа реиҳабы.

— Убри азы иара Гыд иҳәоны исаҳахьоу сара ишәасҳәап, — иҳәан, даацәажәеит Ҳазараҭ. — Зегьы ишыжәдыруа еипш, Гыд есқьынгьы иҿи, икәадыри, иабџьари уҳәа, зегь рыла ҽуаҩы еиқәшәаны дыҟан. Дажәит, аха уажәыгь дшыҟоу жәбоит. Зны, ҵхы лашьцак азы, иҽы дасны Ҭоумышь аӡы аԥан данныҽԥынгыла, иҽы шьҭахьла инаҭрыст. Иҟалазеи ҳәа данынапш, ӡызлан длаша-лашо, лыхцәы дашьаҳауа, аӡы агәгәаҳәа иааимгәылырҿеан, ашырҳәа иара иахь лҿаалхеит деихытаруа. Иара дылҽыжәԥан, иҽы аҕәра махәык инахишьын, иҕәакьиа ҟама[14] ааҭԥаа дналԥылт. Зызлан аҟама цәгьала дацәшәоит, акырҭа лымам, дыԥнаҟоит. Аҳәазар, аҟәуа лкуеит, шәақьзаргьы иара убас, ашәақь еиҵоу еиҵылхуеит. Аҟама анылба, лышьҭахьҟа днеиҭаԥеит. Днаскьаны днагылан, лыхәмацәак илырбеит. Ари змааназ — хәышықәса хаҵас усымаз ҳәа акәын, аха инаԥы иҟьеит маԥ ҳәа. Нас лыԥшьмацәак илырбеит. Убас зегь рышьҭахь мацәак илырбеит, убри азгьы маԥ, иҳәеит напыла, дцәажәар зыҟаломызт, «уцәажәар, убз уҿылхуеит» — рҳәоит, узымцәажәо уҟалҵоит. Нас иҟама аҭра инҭеиҵан, иааиқәԥеит. Гыд, агызмал, ӡызлан лышьхәа лаԥхьаҟа ишхаз имдыруази, дырхха даамҩанитцан, лаԥхьаҟа дхыршәҭны дынкаижьт. Нас «уашхәа мақьаԥсыс» ҳәа диркәит, иара ижәла зыжәлантәу аӡәы диԥырхагамхартә, насгьы лара лыла ичымазаҩны иҟоу рҿы иара дахьнеиуа, лара дылхыҵны дцаларазы ажәа илҭеит. Абри азы аӡы иҭоу лыла ичмазаҩу рҿы Гыд дахьнеилак, абҕьааҳәа, дыԥҳәысзаргьы дхаҵазаргьы, днархыҵны дцоит, — иҳәеит.

Гыд Есма хәшәыда далиргоит ҳәа ишынеицәажәааицәажәоз, дук мырҵыкәа иаргьы дааит.

Гыд алахь ҷашьны ҽеиқәа хьышьаш дук аҕырҿҕырҿҳәа аҕәра иацҳауа дақәтәан; дышжәытәуаҩу мҩашьо, ашоурамшазы иуапа ырқьақьаны иҽхьынҳәалан; имаҳмызқәа

---

[14] Аҕәакьиа ҟама — зыжәла бзиоу аџыр иалху ҟамоуп. Ажәа «аҕәакьиа» иаанаго еилкаам.

ишьхарбаӄа ишьан. Ихылԥарч ихаргыланы, ихҭарԥа шкәакәа аҭԥа ихәда иахаршәны, иара ачыхә ыргьало изқәа иқәыршәны, ижакьа шла инароушәа ирӄәыдны, уаӷы еиқәызза дук, иҭаҭыныжәга хәыҵәкьаҿ иҿакны; иҩәакьиа ӄама ҕьазҕьазуа ихьӡыркны иӄәынҳәаланы агәашә дааҭалт. Ӄазшьас ишимаз еиԥш, иҽы имаҳмыз наирбан, акыԥ-кыԥҳәа аҩәра иаҵасуа, исықәҭәоу дысхысҳәоит, аҳәошәа, уажәы-уажәы ашыжәҳәа аҩәра иахон, ахы ларӄәуа, аха Гыд уи дауазкажьуаз. Уи аӷоны данaзааигәаха, аддыҳәа арԥарцәа, ачымазаӷбацәа ӷдәылибаҳәан, инеиԥылт.

— Мшыбзиақәа! — иҳәан, дааҭгылт.

— Бзиала уаабеит! — рҳәан, ишькыл инадибаҳәалт. Дынҽыжәҭҵ, еизаны изыӄоу изымдырӡошәа;

— Ари аԥшәмаԥҳәыс дзынхьаауазеи? — иҳәан, дынрызҵааит, Кадыр иахьтә ари иаҳахьан аха.

— Абас-абас, ишуаҳаз еиԥш, дычмазаӷгәышьоуп, — иҳәеит Ҭорӄан.

— Уи башоуп, уи ала ичмазаӷу сара санлықәшәа,— иҳәан, — ари еицәоу цәгьара анцәа ҳақәумыршәан! — ҳәагьы нациҵеит.

— Ҳаргьы убас ҳуқәгәыҕуеит, — иҳәан, Ҭорӄан уи иаԥхьа днагылан, диманы аӷоны дныӷналт.

— Уаа мшыбзиақәа, изаҳамҳәац! — иҳәан, ачымазаӷ дналхагылт.

— Бзиала уаабеит! — рҳәан, агәыркьҳәа инеихаҭгылт аӷнуҵӄа итәаз, ачымазаӷ лгәаӄра иханагаланы, Гыд иааира уанӡа изызгәамҭақәаз.

— Утәа!—рхәан, десӄәардәк ачымазаӷ лҿапхьа инадыргылт. Уаӄа днатәан, ихы ларӄәны ачымазаӷ дналҿапшит.

— Бышԥаӄоу, дад, бзынхьаауазеи? — иҳәан, дналазҵааит.

— Сыҟагәышьоуп, — лҳәеит аарлаҳәашәа ачымазаҩ. Нас Гыд дааҳәны, иҭаҭын кәалаԥ ицьыба иааҭихын, иҭаҭыныжәга аиҵаҵара дналагеит. Зегь еиқәышьшьы итәоуп, цьоукы гылоуп ҿымҭ-ԥсымшьа.

Абри аамҭазы Ҳазараҭ ачымазаҩ дналхагылан:

— Дад, Есма, дбымбои, абар Гыд дааины дахьтәоу, бхьаа-бчымазара балиргарц дааит, шьҭа бымшәан, ибзиахаз аӡә леиԥш бхы ԥхьаӡа, — ҳәа налеиҳәеит лгәы ирҕәҕәарацы.

— Уи иааԥсара сара саԥсагәышьам, анцәа иҟнытә хәарҭас ихы симҭозар, — лҳәеит Есма, хәыҷык даалшәашәа, лыбжьы ныҵакны, аарлаҳәа.

Ари Гыдгьы, мыцхә аҽхырцәажәаҩ, ачымазаҩ хәыҷӡак дцәажәошәа аниба, агәгәа ихга:

— Шьҭа бымшәан, сара зыҟны снаргахьоу ачымазцәа зегьы бзиахәха иҟалоит, баргьы убас зашәа бызбаша — иҳәан, ачымазаҩ лхаҿы днатәеит, иус далгазшәа, далиргазшәа.

Ари Гыд дызлацәажәоз ачымазара закәыз амалахазгьы ачымазаҩ лыхшыҩ азымцаӡеит.

Нас Ҭорҟан даацәажәан, Гыд дизҵааит — ажәабжьс иҟоузеи ҳәа.

— Ажәабжьс ҳәа акгьы сыздыруам, аха Аӡҩыбжьа иҟалаз уеизгьы ишәаҳарын, — иҳәеит иара аҭакс.

— Закәызеи, иҟалазеи? — рҳәан, изҵааит.

— Закәызеи, шәымбои, Очамчыратә аначальник астражник аԥриказ иҭаны Аӡҩыбжьа асҭаршьын иахь ддәықәиҵеит, уаҵәы шьыбжьон ажәлар еизганы исырба ҳәа. Астражник амҩан Тамшь аԥошьҭаҿы дахьааиз, иҩызцәа астражникцәа аҩы дадыршьын, ауха уа дынхеит. Адырҩаҽны ашьыжь Аӡҩыбжьа даaин, асҭаршьын дышишьҭаз шьыбжьааит. Асҭаршьын шьыбжьон аԥриказ иоуит, аха ажәлар изеизымгеит. Ус дук мырҵыкәа ана-

чальникгьы дааит. Ажәлар зеизумгазеи, иҳәан, ацәҳара далагеит.

Сара уажәоуп априказ ансоу, шьыбжьон ажәлар шпеизызгарыз, — аниҳәа асҭаршын, аначальник иҟамчы рыхха апҟақьҳәа дисит уи.

Дарбан, цьушьҭ, уи асҭаршын? — иҳәан, дтцааит Ҭорҟан.

— Дарбан, умбои, Кәыҵниа Еқәып!

— Ҳаи, цьушьҭ, уи ус ахьҵаихьи! Иҟама, итапанча есқьынгьы иҟәныжьланы ддәықәын, амала дрытцапсуазаап, — иҳәеит Кадыр дахьгылаз.

— Дад, Кадыр, уара иудыруазар уара иҳәа, мап анакәха, сара исараӡа, — иҳәеит Гыд.

Цьым, уара, Кадыр, еиҳаб дук, ҭахмадак данцәажәо, иажәа имумҟьан. Уара уӡырҩла, — иҳәеит Ҭорҟан дахьтәаз. Нас, Гыд, иҟалазеи? — иҳәан деиҭаиазтцааит.

— Иҟала убриоуп, асҭаршын Акәыҵниа ишьхәа даақәгьежьын, апҟақь-апҟақьҳәа аначальник ижәҩахыр шыҟаз инкыдитцеит аҟамчы аптцатца.

— Ааит, уи инапы аххь згааит! — иҳәеит Кадыр дахьгылаз.

– Нас изырузеи уи азы асҭаршын? — иҳәан, дизтцаахт Горҟан.

— Изырухуазеи, аҟәҟәаҳәа астражникцәа шиеихсуаз, дыҩны дрыцәцеит. Устәи Аҟәа дцеит. Ихала аокруг аначальник[15] иҿы дкылсразы. Нас иҟала сыздыруам, — иҳәан, иажәагьы даалган, — Сыццакуеит, аҩныҟа сцароуп, — иҳәан, дҩагылт. Ачымазаҩ дналхагылан, — анцәа агәаабзиара биҭааит, шьҭа быбзиахоит, бымшәан! — иҳәан, дындәылтцит.

Алиас днаидгылеит уи.

---

[15] Аокруг аначальник — усҟан Апсны Аҟәатәи аокруг ҳәа иашьҭан. Убри аҟнытә аокруг аначальник Апсны зегьы знапаҿы иҟаз уаҩын.

— Иҭабуп, уахьысзаапсаз. Сара уи сапсам, аха уматцура сылшоит, — иҳәеит.

— Закәызеи иуҳәо? Ҳара ҳаицхыраароуп ус, ари цьашьатәым, — иҳәан, изааргаз иҽы дҽыжәларц днадгылт. — Шәымш аабзиахеит! — иҳәан, аҽыжәлара иҽыназикит. Игылаз абзиаӡа уақәшәааит ҳәа аҭакс инаиархҳәан, адруҳәа ишькыл ркит, цьоукы иаҕәра уҳәа, инидибаҳәаланы дынҽыжәыртцеит. Иҽы нықәырпал-аақәырпала агәашә дынҭҟьан, дцеит, арпыс еибагак иеипш.

— Уажәшьҭа ма дышпабзиамхари, — рҳәан, уаҟа итәақәаз Ҳабахә, Қәаблыхә уҳәа иҩагылақәан, рыҩнқәа рахь ицақәеит.

Илпеипшит хымш, хәымш, мчыбжьык, аха Есма еиҕьхарак лмоуӡеит, дшыҟац дыҟан. Зегьы ргәы каҳаит хәарҭарак лмоуит ҳәа.

Агәылапҳәызба Хьықа нап алыркит Есма лыхәшәтәра. Очамчыра дцан, аҳақьым иҟынтә хәшәқәак аалгеит. Насгьы, аҳақьым ишлеиҳәаз еипш, ачымазаҩ лыфатә-лыжәтә еилыхны длырчо, уажәраанӡа дук илыдрымгалоз лхьаа ианаалоз афатәқәа лыдыргало, убас аҳақьым ишлеиҳәаз еипш, лхы лассы-лассы атила ӡыхьла ирбааӡаны иақәылтцо, напы аалыдыркылан, цшьымш, хәымш рыла ачымазаҩ лшоура тәо, иаҳа деиҕьхо далагеит.

Даҽа мчыбжьык аҟара анаатц, Есма лхала даақәтәо, лхәычгьы даалгәыдылкыло дҟалеит. Даҽа жәабаҟа мшы аниас, Есма лшьапы даақәгылт, Шьарифа, Ҳауида, Рафида уҳәа аҳәсақәа еибархәыҭхәыҭуа, Очамчыра пыҭрак дахьыҟаз мыцхәык ҳара ҳаиҳа лдыруашәа, илҳәозеи шаҳҳәоз, аллаҳ илпха лоуааит уи Хьықа, ҳчымазаҩ даҳзалылмыргеи, рҳәо иалагеит.

— Хәшәыс иҟоу ачымазаҩ изы напуп, ачымазаҩ анапы анлыгымха, дыбзиамхар дабацоз! — лҳәеит Ҭакәына..

— Уажәоуп абас аныбҳәо, уажәраанӡа бабаҟаз? — рҳәан, иааибарччеит уаҟа итәаз аҳәсақәагьы.

Убас ҩымз рнаҩс аматцуртә аҩнпацхаӷы, алҩақ иагахьаз ахәблы атцаӄа ииныы, адунеи алашара рапхьаӡа акылҳарахьала избаз Камачъыч хәычъы абри аамтә кьаӷала абри еипш ахтъыс лзыӄалеит.

VIII

«МЫШКЫ ИАХЫПО ШӘЫ-МШЫ ИАХЫПОИТ»

Есма дгылт, дыгәгәаны лшьапы дықәгылт ҩба-хпа мзы рышьтахь, данычмазаҩха инаркны. Камачъыч хәычъы лан лчымазара лынмырпшӡакәа Рафида дныӄәылгеит.

Ахәычъы илызха-лзыгьа дыӄан, уахьынлыхәапшуа, днасыртәаргьы, дышпазымтәари ухәаратәы. Зегь лара ддырхәмаруан, деимдо дыркын. Ахәсақәа цьоукы, «ахәычъы инамӡаша агара дакуам» — рхәоит еипш, абри ахәычъы баапсык лпеипшымзаа ит, мыцхәы дыбзиацәахеит хәа, маӡала, хәытхәытла еибырхәон, ахәычъы днеибарбо.

Пыткаабжьысхьаны, уи ақытантәлафхәацәақәак Алиас игәылара ҩнык аӷы иахьааиқәшәаз, иргәалашәеит, Алиас ихәычъы лиразы ачара ду иҳаруеит зхәоз иреиуақәаз, ачара шырзимуцыз. Инеицәажәа-ааицәажәан, Алиас иархәарц иақәыркит. Цьоукы — «Шәиӄәатц, ипхәыс лчымазара иахӄьаны, даара аапсара имоуп, ахарць ду ӄаитцеит», — рхәеит, аха ирзеибамуит, уеизгьы-уеизгьы иархәарц иақәыркит. Иазхәарыда хәа ирӡбын, Қәаблыхә идыртцеит ахәара. Қәаблыхә дук дазыразымхеит ари идыртцаз. — «Сара сытцкыс еихабу аӡәы ачара хазу хәа сызиахәом», — ихәеит.

— Ааи, уи иоутцабыргыхым, аха уи анаҩсгьы, уи ешьарала иаха дизааигәами, ахарць иоур хәа дшәоит, — рхәан, иааибарччеит.

— Уи ахарцә даламландаз ҳәа акәым изысҳәо, уи кыр зку уаҩуп, акы даазгәаҟыргьы, ҳаргьы ҳицхраар ҟалап, аха еиҳабык ас сызиаҳәом, — иҳәахт Қәаблыхә.

— Нас арҭ рахьтә аӡәы дҩагылан, — Қәаблыхә ҷкәынак иоуп, Алиас ачара ҳазу ҳәа шпаиеиҳәо, ҳара ҳахәмаруа иаҳҳәеит акәымзар, насгьы Қәаблыхә, Ҭорҟан уҳәа роуп иаҳа иашьарала дыззааигәоу, аха ҳаргьы даҳцәтәымуаҩӡам. Сара схаҭалатцәҟьа иасҳәоит иҟалалакгьы ҟалааит, избан акәзар, абар сара схыздыруа сааҟалеижьҭеи Алиас ма ԥсхәык имуцт, ма чарак. Иаҳзиуааит ачара, иҳамбари ачара шиуа, ма уи анакәымха…

Итәаз зегьы иааиқәыӷзит.

— Иакәым акы идумкылан, закәызеи «ма» ҳәа уажәа иалоуцаз, абааԥсы идукылома, иара уажәоуп ахшара даниоу, уажәоуп анхара игәы азыҳәо даныҟоу, — рҳәеит еиҳарак уа итәаз аҳәсақәа.

— Уара уи сыхәмаруа исҳәеит, акәымзар уи изы исҭаху схы акәхааит! «Ма» ҳәа сажәа иаластцазар, уи цәгьа аҵанакуеит ҳәа са сыҟаӡам, сара сгәаныла иаб Сагьаса иԥсхәы иуааит ҳәоуп исҳәарц сгәы иаанагаз, — иҳәеит даахыччашәа.

— Аагт, уара усамырҟәыл узаҟәымтцит ианакәызаалакгьы. Алиас иаб ҩынҩажәа шықәса уажәапхьа иԥсыз иоума зыԥсхәы иуруа, уи иԥсхәы рухьеит, уара уаб дыԥсижьҭеи егьтцуам, иԥсхәы ҳәа маҷк, акы уушәа уун, нас уа уааиҟәатцит, уажәы дахьжугьы уздыруам. Абыруажәы ԥсхәык иаарҿыцны изуур, иуцьимшьари, — рҳәан иааибарччеит.

— Ижәуазеи, уара! Шәара акәацфара шәҭаххацыԥхьаӡа саб иԥсхәы сшәырулар, саб акәац игәахшәар ҟалап, — иҳәан, зегьы ааибарччеит. — Саб данԥсы, ԥсхәык уны шәааиласырԥшит. Пҳәыс данаазга, чарашәагьы акы шәзызуит. Абри ахышықәса рыҩнутцҟа сара абри сыл-

шеит, уажәшьҭа шәара аӡәы ма ачара жәу, ма апсхәра, мап анакәха, Алиас ачара ишәыру, — иҳәан, даахысамырҟәылт.

Абраҟа итәаз аҳәсақәа рахьтә Шькәакәа даацәажәеит:

— Нан, Луман, ушыхәмархәмаруаз, уеиҳабацәа рҿы упхамшьаӡакәа пҳәыс даазган, чара шәзызуит ҳәа роуҳәеит уара, џкәынак ас излоугәагәызеи?

— Уи шьҭа егьоурым, исамырҟәыл иалатцашәа, инхꙩашәа иҳәеит, ҳҳәарын, аха убри иаб изы ииҳәаз иакәымкәа иҳәеит, — лҳәеит Ҭакәына. — Ишпыкәу саб акәац игәахшәар ҟалап ҳәа шиҳәо?

— Ааи, Ҭакәынахеит, Луман иахьа дыббама, исамырҟәыл даасуа иҿашәалак шиҳәо! Аха уи, убас иҟоу уаꙩӡам иаб ҳаҭыр иқәимтцо, иан ҳаҭыр лықәимтцо, еиҳабы дизымдыруа, еитцбы зҳәаз иеипш, аха абри асамырҟәыл даналанагалалак, иҿашәалак иҳәоит акәымзар, — лҳәеит Шькәакәа.

Арҭ ирҳәаз Луман илымҳа инҭасын, даахьапшит.

— Ижәуазеи, бара, ҳқыҭан зегьы уаа ҟәышқәан иҟазар аума ишәҭаху? Усҟан шәара зегьы агәҿыгь шәагарын, — иҳәеит Луман, егьырҭ иꙩызцәагьы абри иаақәшаҳаҭхеит.

Абраҟа итәаз Мшәагә дꙩатцҟьан: — Аҳәсақәа ргәы иахәо анцәагьы изыҟатцом ҳәа ирҳәо тцабыргуп, уҿырҟәышны, уҭынчны, ухәыцуа утәар — ҟыт-псытк иҿшәом, деихаткачны дтәоуп, угәы ирҿыгьуеит, рҳәоит, асамырҟәыл раҳәо, иурччо уалагар иҿашәалак иҳәоит ҳәа, ушьҭахь игыланы уцәгьа рҳәоит… — иҳәеит.

Убри аамҭазы Луман данынапш, Алиас агәашә нҭытц амꙩа ииагоу даныланы дышнеиуаз дибан, ибжьы наиқәиргеит зынзатцәык абраанӡа уааи, џьоукы урҭахуп ҳәа. Алиас агәашә ааиртын, амӡырха даақәлеит.

— Асамырҟәылҳәара анакәха, Алиасгьы шәара ишәыҵахо иакәӡам, знык уахь диасыр, — лҳәеит Ҭакәына, лкасы аарҿееиуа дҩагылан.

— Зыцәгьа уҳәо ушә дылагылоуп ҳәа, ирҳәо мыцӡам. Уажәрааӡа уара уҭызшәа ҳҳәон, — иҳәеит Луман.

— Дызусҭа араҟа сҭызшәа зҳәо, Луман уда иҟақәоу? — убри аамҭазы аҩнуҵҟа итәақәаз зегьы ҩеибаргылан, абарҵан Алиас инеипылт, асалам неимырдеит.

— Ыыҳ, Мшәагәгьы ара дыҟоума, Камшьышьгьу? Шәаазгазеи шәара апсхәарауаа, аҟәараанқәа, акәац азҟырлышқәа? Абри ҳҳабла цәгьарак адыжәбалозар, шәхы акәхаит!

— Иууазеи, Алиас! Уара уааиаанӡагьы абраҟа аҳәсақәа рызхара иҳацәҳахьан, уаргьы уцәҳауа уаҳзааит, уи атцкыс еиҕьымзи чарак ҳзуур, ма…

— «Ма» ззуҳәо закәызеи?

— Уи башоуп, ус ажәа иалоуп, — иҳәеит Луман. Зегьы ааибарччеит.

— Ибзиоуп, уи ус ажәа иалоуп, аха шәарҭ ахҩыкгьы шәеинырианы, аҟәараанқәа реипш абраҟа шәаазгазеи? Шәарҭ ахҩыкгьы шәеишьҭагыла, Жәгараа реипш[16], ас шәеизаны ҳаҕоу иҩны шәнеиааит, шәара ашьапызатцә-қәа[17] шәахьнеиуа, уи аҩнаҭаҿы бзиарак зыҟалом. Ари Шькәакәа лыҩны абзиара адкылоуп.

— Уара уиаҟара умҳәаргьы, Шькәакәа кыр дҳацәҳахьеит, иахьала уи ҳазхоуп!

— Шькәакәа дшәацәҳамоу, аҩмсаг шәыхҟьаны, шәара аҟырлышқәа шәахькалымцаз уамашәа избоит! — иҳәеит Алиас, зегьы ааибарччаны, утәа-стәа ҳәа инеибартәақәеит.

---

[16] Жәгараа — бжь-еитцәакны еилоуп. Ажәлар рҿы изларҳәо ала, урт аеҭцәақәа ажә зҕьычыз ҩыцьеи ажәи, изцәыргьычыз, ирышьҭоу хҩыки, рлеи дареи роуп. Урҭ иахьа уажәраанӡагьы еихьымӡо-еипымӡо, еицырхәхәа еишьҭоуп.

[17] Ашьапызатцә — псаатәуп, аӡыцәа еипшуп.

— Ашоураха, апхын аҩны аҩнутҟа шәзыртәазеи? Уи сҳәеит ҳәа, атгьы усами ишауа, атҵаракәа ирбар ҳәа ишәаны, есҵьынгьы ҽынла атҵла агәаҩара итагәыгәуп, шәаргьы аӡәы ҳимбандаз ҳәа акәхап аҩны шәзыҩнагәыгәыз. Шәаргьы ауаа рзы аты шәаҩызами! — нацитҵеит Алиас.

— Уара шьҭа улаф уаҟәытцны, уаҩтцас уаацәажәа. Ианбыкәу уара ачара анаҳзуа? — иҳәеит Луман. — Ахәмарра анцәа иҳагумырхан, аха ачара шәзызуеит ииашаны.

— Иууеит ачара, аха ианба? «Мыцҳәаҩ ипа гәыргьа дагеит» — ҳәа, уара уи уҳәалар, ҳара уи ҳазыпшызар…

— Мамоу, сыхәмарӡом, ахәыҷы лышыкәс аҽны ачара лзызурц сгәы иҭоуп,—иҳәеит Алиас. — Уаанӡа ҳәа инақәскын, аха зных ианаамҭаз ианахыпа, ахәыҷы лан лчымазара, ишәымдыруеи, «мышкы иахыпо шәымшы иахыпоит» — ҳәа ирҳәо ажәапҟа, убас уажәраанӡа иааит, уажәы иагьаныхәлам, иагьаншам рҳәоит еипш, абжьара иаабжьырҟьаны ҟатцашьа сзамҭеит, — ҳәагьы нацитцеит.

— Убригь еилырганы иаадыруазааит, — иҳәеит Камшьышь.

— Иухамыштааит убри аҿҳәара, Камшьышь, убра удефтар[18] инантца! — иҳәан, ибжьы наиргеит Луман.

— Уи ихаштыргьы, сара исхаштуам, — иҳәеит Мшәагә.

— Ааи, амарџьа, ишәхамштааит! — иҳәеит Алиас, зегьы неибарччеит.

— «Аҳ узқәиргәыгуа хышықәса уазпшыз» рҳәоит, уи еипш, ҳаргьы уи ҳазыпшызаап, — рҳәеит ихәмаруа иааицҿакны.

— Шәара аха змоу шьоук шәоуп, излазбо ала, сара сеилахоуп, — иҳәан, Алиас дҩагылт аҩныҟа дцарц.

---

[18] Адефтар — ашәҟәы.

— Уҟаз цытҭрак, — рҳәан, рҿынаидырцалт Лумани иҩызцәеи, аха дмаанҿаскәа, «Шәымш аабзиахеит!» иҳәан, иҿынеихеит.

— Дад, шәара аӡәы иҩны шәапшәыма бзиоуп, шәара шәыҩны саннеилак, убасҟан абас сашәҳәаар иҭабуп ҳәа шәасҳәап, — иҳәан, Алиас дныҟәланы дцеит иҩныҟа.

— Абригь ҳахәмаруашәа ҳааикәшан, ачара аҿҳәара ипҳартцәеит, — рҳәан, иааибарччеит. Убас иччан-ихәмарын, инеимпит рыҩныҟақәа рахь.

IX

АУСҚӘА ЗЕГЬЫ ҾҲӘАРАК-ҾҲӘАРАК РЫМОУП

Аапнуп. Шьыжьуп. Ашәапыцьап зегьы ишәҭыкакаҷха игылоуп, ҭцыпх иахьаҽены еипш, иара убасҭцәҟьа амра икәалкәацьо икапхоит. Аҭцаракәа ракәзар, иара убасҟан ашәа шырҳәоз еипш, иахьагьы убасҭцәҟьа еигәырҕьаӡаны ашәа рҳәоит.

Ҭорҟан ибаҳчаҿы ҭцыпх ардәына ашәа шаҳәоз еипш, иахьагьы иаҳәоит ардәынак ашәа…

Уажәы излеипшым атәы: ҭцыпх иахьаҽены, ашьжьымҭан, Есма па длоут ҳәа Ҭорҟанраа рҿы уҳәа, аигәыларақәы зегьынцьара ахысра иаҿын, алақәа еибаршуа агәгәаҳәа рыбжьы гон. Иахьа уиеипш ыҟам: Ҭорҟан Алиас иҩнахьы ихы рханы Есма илоуз поу, пҳау ҳәа ҿиҭуам.

Ус иҟаӡам.

Алиас иҩны иахьа чароуп, ацәқәа, ашьтәақәа ршьуеит. Ҭцыпх иахьаҽены ииз, амышәкәан илаз Камаҷыҷ иахьа дыҩуа амӡырха дықәуп, дышәҭыкакаҷха.

Иахьа Камаҷыҷ хәыҷы лышықәс ҭцит. Лиразы ачара инахыпа-аахыпо ирзымуз, уи ҿҳәарас иамаз иахьа

акəзаарын, иахьа Камачҷыҷ лара лира амш ачара лара дахагылоуп, ачара зуа лара лоуп уҳəартə, избан акəзар акы ахьыршьуа, акы ахьыҟартцо зегьынцьара лара дыҩуа днеины дрыхəапшуеит…

Иахьа гəырҕьароуп Алиас иҩны.

Шьыжьнатцы ауаа, ахацəа, аҳəса уҳəа рхыпхьаӡара азҳара иаҿуп. Шамаха акəымзар, пҳəыск напымацара дааиӡом, аӡəы акəытҟəа ӡны, ачашə рықəтцаны иаалгоит, даҽаӡəых — акəытҟəа жəны, ачашə ҟатцаны илыманы даиуеит, убас зегьы акака ааргоит.

Ахəылпазы ауаа дыртəеит ашьапаҿы. Уи ақытан аӡə дагуп, уҳəартə иҟамызт, убриаҟара ауаа рацəан.

Абраҟа иҟан иагымкəа Лумани Камшьышьи. Мшəагə дычмазаҩызаап, иахьа ари ачара дзақəымшəеит.

Абраҟа ачараҿы ауаа зегьы андыртəа, рхəы анрымтцартца, апшəма Алиас ашьапа агəтаны днагыланы абри еипш ажəа реиҳəеит ачараҿы иааиз:

— Дадраа, иахьа зхы сатəашьаны счараҿы иааиз, акы еипшымкəа сшəыҳəоит, шəымццакыкəа счеицьыка хəыҷы, иахьа сара исылшаны ишəымтцастцаз шəфаразы, шəыхəмарразы, шəыччаразы, шəкəашаразы, — днапшы-аапшны днарылапшшын: — Иахьа абраҟа ачара ззызуа ахəыҷы, макьана уи ҳаҕоу лыхьӡ иҳəааит, аха лыда хьӡырҳəага дсымаӡам. Абраҟа ишшəаҳауа еипш, уеизгьы-уеизгьы бзиак злытцуа аӡəы лакəхоит ҳəа, дызбалак дсыдырныҳəалоит. Издыруада итцабыргытцəкьаны ахатцампҳəыс ззырҳəо лакəзар. Шəара суацəа, сықəлацəа иахьа абраҟа зхы сатəашьаны счара иахатəаз шəыматц луп, абзиаразы дышəзаапсап. Сызцəымҕу, сыцəгьа зтаху аӡəы дыҟазаргьы (ус аӡəы дсымоуп ҳəа сыҟаӡам аха), уигьы иқəнагоу атак иалҳəап. Имгəыҕкəа ипсхьада, рҳəоит еипш, саргьы абри сеигəыҕуеит, убри аҟнытə абар сара тахмадак соуп, убри лыбзиара, лыцəгьара зҳəаз еипш сара сахьымӡар ҳəа сшəаны ауп сыпсы штоу чарак лзызуп,

сҳәан, чарашәа акы зуит исылшоз ала, суеи сықәлеи абра схылтц хәычқы дышәсырбарц. Шьҭа сшәыҳәоит, шәнапы ашәыркразы, шәара излашәынамысуи излашәыпатуи рыла счара хәычқы шәырпшӡаразы, — иҳәан, иажәа даалгеит.

Зегьы «ура» рҳәан, рнапқәа еинырҟьеит, нас инатәеит.

Толбашьс ҳәа Ҭорҟан дҟартцеит, ишимуаз, мчыла.

— Сара сапшәымоуп, схатцгылазароуп, — иҳәеит иара.

— Уашьеитцбы дхатцгылазааит, уара утәароуп, — рҳәан, насгьы Алиас утәа ҳәа ианидицала, днатәеит.

— Иахьа изымшныҳәоу, ачара ззыжәуз Камаҷыҷ хәычқы арахь даажәг! — рҳәан, днаргеит.

Камаҷыҷ деилаҳәан ҷкәын маҭәала, лымаҭәақәа дыргәылҷҷон. Дгәазырҳагаха дыркын.

Атолбашь, Ҭорҟан абри ахәычқы ахьӡ лзызпшааз, апааимбар ажәақәа лзызҳәаз ахәычқы даниуаз иҟақәаз аҳәсақәа уҳәа, зегьы абрахь шәаарыпхьа, аниҳәа, иааин, уа инагылт.

Абраҟа иҟан Шьарифа, Селма, Уазамаҭ, Ҳазараҭ, Ҭакәына, Ҳауида, Мкыд, Рафида уҳәа егьырҭгьы, нас Ҭорҟан дҩагылан, атцәца аашьҭихит. Зегьы ааирӡырҩит.

— Иахьа ҷкәынтцас еилаҳәаны аӡӷаб абраҟа ирку тцыпх иахьаҽены диит. Аха араҟа аус зланы иҟоу дахьиз акәым, ахьӡ илху Камаҷыҷ хьӡыс излалоуз ауп. Зназы дпазу, дыпҳазу ҳзымдрызт, еимактәыс, гәҩарас ианҳау иагьхатцахьӡыз, иагьпҳәысхьӡыз Камаҷыҷ лыхьӡаҳтәып, ҳҳәеит. Еиҳарак ахатцара дазаҳкуан, Алиас па дахьимамыз аҟынтә, насгьы кыр ажәа пшӡақәа абри ахәычқы лзы иаҳҳәеит, ахатца-ихатца ҳәа хьӡыс илаҳҭеит, ҷкәынс дыпхьаӡаны. Даныӡӷабхагьы, ахатцарпыс бзиа итцкыс деиӷьхоит ҳәа абри ижәбо ахацәаеи аҳәсеи еицҿакны,

доуҳак[19] зауз аӡәы иеипш, абас лзырҳәеит, иахьагьы убастцәҟьа дҟалоит ҳәа агәра ганы иҟоуп, — даҿын иажәа анагӡара иара. — Уртҭ рпааимбар ажәақәа зегьы абраҟа исызҳәом, убас даараӡа абзиара дуқәа лыдыркылт.

— Ааи, усоуп, — рҳәеит уа игылақәаз.

— Убас, абри ахәыҷы даниз илыдыркылаз ахьӡи апшеи лыгымхаразы, лаби лани нагӡара рыманы еибааӡаразы иныҳәаны абри аҵәца зжәуеит, — иҳәан, днаханы ижәит.

Зегьы «ура» рҳәан, инагылан, аҵәацақәа аақәхны иржәит Камаҷыҷ хәыҷы лыԥхәы.

Ахәыҷы, абна дахьырку, аԥы зжәуа аҵәацақәа иқәырхуа, ишьҭырхуа зегьы лыла ҭраа дрыхәапшуан, рыжәшьа, рԥынаҳашьа еиллыргарц лҭахызшәа.

Зегьы дҵьаршьон лыпшӡареи лыхьӡ аҭашьеи зегьы еидкыланы ианрыхәапшлак.

Даниз аҽны зегьы еицҿакны абри уаԥы иимбац акы лылтцуеит, аҳәса моу, ахацәа иреиҕьугьы дреиҕьхар ҟалап ҳәа ргәы иаанагаз инацҭа-нацҭо дцоит. Иахьа абри ачараҿы итәақәоу урзызырԥыр, гәып-гәып абна-абра убри ахәыҷы лҭызшәа акәымзар, даҽакы рҳәаӡом.

Ирҳәо закәызеи?

— Абри нагӡара лоур, уаԥ иимбац, имаҳац акы лылтцыр ҟалап, — лыпшреи, лсахьеи, лылахҿыхреи раҳасабала, зегьы абри агәра ганы иҟоуп. Ахәыҷы лира амш аҽны иҟаз, ҳәара аҭахума, уртҭ зынӡак агәра ганы иҟоуп мшаҽны ргәы иаанагаз: аҳәсақәа рахь лыҵкыс еиҕьу дзыҟалом ҳәа ирҳәоз. — Уажәы ҳара, усҟан ахьӡ анлырҭоз, иақәымшәаз, арҭ зегьы еицҿакны ирҳәаз иамаҳкрым. Ҳапшлап, наҟ-наҟ иҟало аабап…

Ачара ишахатәаз, аҵых акыр иргеит. Ашьҭахь ҳәсақәаки изаҵәыз, зыԥны уаԥ дыҟамыз цьоуки

[19] Адоуҳа зауз — зҿаҳәатәы ҟало ауаԥы.

ракәымзар, ауха шаанӡа ачара иахатәан. Апшәмацәа, уртҭ рҭахцәа уҳәа рыҩхәы ымжәкәа аӡәы даунрыжьхуаз.

Зегьы рызхара иччеит, ихәмарт, икәашеит, ашәа рҳәеит, нас шьыжьы рыҩнқәа рахь ицеит, аха аҽцәа ашьыжь ианықәтцуаз, даара ирцәағәеит апшәма имӡырха. Рыҽқәа даара идырхәмарт, нас апшәма дныҳәаныпхьаны инықәтцны ицеит.

X

АЛИАС ДҬАРКИТ

Алиас есқьынгьы қыҭа нхарак аҳасабала бзианхара змоу аӡә иакәын. Аха уажәы, ахшара даниоу нахыс, иаҳа анхара-нтцыра игәы акуа дқалан, иашҭа аҳҭынрак еипш иқаитцеит. «Атцеи бзиа иаб дҿахоит» — ҳәа ирҳәо мыцӡам, атцеи бзиа дааутцагылеижьҭеи иаҳа уҿахазшәа аабоит ҳәа иарҳәон ихәмаруа агәылацәа.

Итцабыргытцәқьаны, иара убас иагьықан, напы злеиклак зегьы пхьақа ицон, имарымажахон, аха ауаҩытәыҩса дыпсаанӡа зегьы дреигәыглароуп. Зны хәылпазык, игәиҽанӡамкәа, аҭауад ду Салыбеи, уажәы аакьыскьашәа уск атцыхәала иабрагьын абна илалаз, иара иҩызцәа ҩыцьа абрагьцәа ицны, дааҽыжәтцит Алиас иҩны.

Абарҭ абрагьцәа цқьа иеилашәшәааанӡа, ауаа ишырбоз иҩны иахьҽыжәтцыз, даара даршәеит, дарӡызеит. Ари иаарласны ахылапшҩы ишиаҳауаз идырт, аха иикызи, уажәшьҭа акгьы изҳәом. Даараӡа даареигәырҕьазшәа иун, шьтәакгьы маӡала инарзишьит, афатә бзиа рызирхиеит, аишәа иахатәан тцхыбжьонынӡа.

Рқьаф аныҟартца, Салыбеи иҩызцәа-абрагьцәа руаӡәы Алиас днаскьеипхьан, ҭауади-аамсҭеи ҟазшьас ишрымоу еипш:

— Салыбеи уаха уара дзуҭаа ҽы бзиак умоуп ҳәа иаҳан азоуп, иара дзықәтәоу аҽы даара ҽы бзиак ауп, иаапсаны иҟоуп, акәымзар убри уара иудкыланы уҽы иуҭаразы дуҳәоит, ҳара убри иҩызцәагьы даара џьшьара узаауеит, — иҳәеит.

Алиас даахәыцхәыцны, абри шыбзиарамыз идырт, аха иикыз. Иҽы сзынижьыргьы, уи амала иҳәоит, ҽыс исзынижьуа егьыҟам, аха уи маӡарахзар акәхап, снақәӡы сцоит, убри аҵкыс ус исҭап, игаалт, исымҭаргьы, цәгьас салаҟаитцоит, хырҳагас иситом, мчыла исцәигаргьы ҟалап, иҳәеит игәанлыла. — Иҽы шпаицәызгои, анцәа хырҳагас иитаат, ҭауад дук сҽы данеилаҳа, ада дхәартамкәа даныҟала, ихаҵкы ицаат, иара имазаат, — иҳәеит Алиас.

Уи абрагь днеин, Салыбеи иеиҳәеит. — Иҭабуп! — иҳәан, Салыбеи иаарласны икәадыр Алиас иҽы инақәтцаны, — Уҵх аабзиахааит! — рҳәан, Салыбеи иҽы нарывакны ицеит.

Сҽы ргеит урҭ абрагьцәа, аха абра сара сҿы ишыҟаз аӡә днеины ахылапшҩ иеиҳәар, снарықәыӡ сцоит ҳәа дшәо-дзыӡо дыҟан Алиас.

Иҵабыргыҵәҟьаны, ахымш раан, хәылпазык аначальник иҟнытә ауриадник ҩыцьа астражкәа ицны даакылст Алиас иҿы. Алиас абӷьааҳәа идырт арҭ ззааз, даарагьы иааицәымыӷхеит, аха иикызыз... Иг-иҿы амырҳәаӡакәа дҩадәылырган, ишьҭахь инапкәа ааҿаҳәаны, амӡырха дныкәдыргылеит. Алиас аурыс бызшәа ҟыжә-быжәк иидыруаз ала еиликааит аначальник дупхьеит уааларо-уп ҳәа шырҳәаз. Руаӡәгьы — Уабрагьцәа абаҟоу? — ҳәа иажәа иналаитцеит.

— Уара ашаха снапы иалапаӡеит, хәычык иаашәыркәада. Шәуаами! Сара џьаракыр сцап ҳәа шәшәома? — иҳәеит Алиас, аха игәхьаа мкыкәа рыҽқәа иаарыхеит!

— Иҟалазеи, мшәан, ҳзықәшәазеи, арахь абрагьцәа ҳхы атцкыс еиҕъаҳшьоз ҳеы бзиахә инҳахпаа иргеит ҳамч мырхакәа, арахь ҳаԥны зхагылаз ҳапшәма дыкны, деиқәҿаҳәа дыргоит, — лҳәан, Есма атцәыуара далагеит.

— Ма инапы хәычҷык иаашәыркәада! — ҳәа дрыҳәон дтцәыуо.

Уи илҳәоз абызшәа рыздыруамызт, аха уеизгьы ргәы азцеит, аха лыгәхьаагьы рымкит.

Абраҟа иҟалаз цқьа илзеилымкаакәа ишанханы, зыпсы зыхҟьа игылаз Камаҷыҷ хәычҷы артцәааахәа дыҳәҳәо лаб днеихьынҳалт:

— Уабацои, баба, цьаргьы усышьтуам! — ҳәа. Инапы пцсыртлоит ҳәагьы лҽыназылкит, аха ашаха атцыхәа зкыз астражник быжь гәашала ахәычҷы дынлытцаҟьан, пытқгьы дналыгәтҭаст. Акәыкәыҳәа дыҳәҳәан, тәыц хәычҷык уаҟа илбаз аашьтпааны илыгәтҭасыз астражник инеигәыдылтцеит. Убри ала ижьилырца цьылшьеит лхәычҷы ҳасабала.

Астражник ԥаса еиҳа ибжьы нарыцәгьаны, ибызшәала ажәақәак иҳәан, ҕәҕәала (дыцәҳазар акәхап) наҟ дналыгәтҭасын, ахәычҷы дбырбыруа хараӡа дцеит, аха дкамҳакәа лҽаанылкылт. Лҽааибытҭан, дырԥегь деитҭанатцҟьеит, баба дыжәгар зуам ҳәа.

Убри аамтҭазы астражник дынҽыжәлеит, егьыртгьы нҽыжәлақәеит. Алиас днарапцырцеит.

Камаҷыҷ хәычҷы дыҳәҳәо дыԥны днеихьӡан, дихьынҳалт. Есма дтцәыуо уи дыԥуа длышьтҭан, аҽқәа быршьуеит арахь бхынҳәы, бара хаас, артҭ уаатәыԥсоу цьыбшьома, уаԥ жьыфацәоуп ҳәа лыбжьы налықәырго. Алиасгьы абри аамтҭазы, егьа игәы ирыҕәҕәазаргьы, иамукәа илаҕырӡ ибла иаахаҟәҟәалт.

Астражникцәа уца ҳәа ҽыҳәтцәыла ишигәтҭасуаз, длаҟәын ахәычҷы лыла-лҿы днагәӡын, — Аԥныҟа бца! — иҳәан, Есма лахь дынхьеирпшит. Нас дырхысхысуа,

агәашә шыҟаз днарцон еицш, ибжьы ааиргеит Есма лахь:

— Бара, сара сыхынҳәра аллаҳ даҟәиҭуп, ишәымоу шәхы иашәырхәа, амла шәҽашәмыркын. Ибхамышҭааит, ҳхәычҵы анапы лыгымхааит... Ҳгәылацәа аӡәы дсыҟәшәар, ажәаҟәак иасҳәар сҭахын, аха арҭ ишыббо еицш сыг-сҿы иамырҳәакәа сыргоит, — иҳәеит.

Убри аамҭазы акакеиҳәа иниҵаҳәҳәеит дара рыбызшәала, ҽыҳәҭцәылагьы аӡә днеигәҭасын, дыххы дынцәыҭцаиркьакьеит.

Камачҵыч дныҩныҵәааит: — Баба дыршьит! — ҳәа. Усҟан абна инаҭцәахит, уаҳагьы акыр ауизҳәаахуаз!

— Баба дабаргои, баба инапы ҿарҳәеит, баба инапы идырхьит, ҽыҳәҭцәыла исит! — ҳәа Камачҵыч дшыҳәҳәоз Есма аҩныҟа дныҩналгалт.

Абра аилаҩынтра иҟаз, ахәычҵы иҟалҭцоз уҳәа блала избаз иакәымзар, уаҩытәыҩсак ҿык-бзык ала изҳәашам.

Дук мыртцыкәа Ҭорҟан, ишиаҳа здырхуада, Алиас дыкны, дҿаҳәаны дыргеит ҳәа иаҳазаап, иҟалазеи ҳәа дааит.

Араҟа Камачҵыч — баба дыргеит, баба дыршьуеит! — ҳәа артцәааҳәа дыҳәҳәо Есма дшылкыз ибеит.

– Сара урҭ аурысҟәа сырцылан, ааит, иҟашәтцо закәызеи ҳәа снеины снарыҭцаҟьан, Алиас инапы аапдыртлеит, шьапыла дыжәгар ҟалом, сҳәан, убраҟа иҟәыргьежьуа ишсымаз, иҟәаҟәрахартә, Едгьац ҽыла дшааиуаз, дааҳадгылан, дылҽыжәтцын, иҽы Алиас днаҟәиртәан, аурысҟәеи иареи еиманы аначальник иахь ицеит, уатцәи уатцәашьҭахьи руакы дааеуеит, Камачҵыч лызгьы маҭәахәычҟәак назгоит ҳәа сеиҳәеит, — иҳәеит.

Абасала егьысала уҳәа, аарла Камачҵыч даадыргәыбзыҵын, аҭцәыуара дааҟәырхшәа руит, аҭцхгьы кыр цахьан, ас иҵьазкны, ишәаны иҟаз ахәычҵы дыцәеит.

Алиас дзыхҟьаз, дзыҟәшәааз зегьы Есма Ҭорҟан иалҳәеит. Даара гәаала дус иҟаитцеит, аха иҟаитцоз – ауа-

ꙩытәыꙩса дыпсаанӡа зегьы дреигәыгралоуп» – ҳәа ирҳәо ҵабырггызаап, — иҳәан, дꙩагыланы иꙩныҟа иҿынеихеит.

— Уатҵәиҽеи снаишьҭатҵаапишь, иҟоу ажәабжькгьы неилсыргап,—ҳәагьы, гәырҟәандагак Есма иналеиҳәеит. Абри ахәыҷы цҟьа баалхылапш, акәымзар гәыжәлацәгьак лоуп, лгәы пжәаны, дыхәжәаны дыпсыр ҟалап, — наци-ҵеит.

Атҵхагәы инахысхьаны, Камаҷыҷ дҿыхеит. Есма усгьы уи ауха дауцәахуаз! — Быцә, нан! — лҳәан, лхы лшьышьуа далагеит. Цыҭк анаабжьыс, «Нан, баба инапы пдыртлеит, иҳәама Ҭорҟан?» — ҳәа длызтцааит лан.

— Ааи, нан, инапы пдыртлеит, нан, ҽыла уахь, ахы-лапшꙩы иахь дцеит.

— Арахь аꙩныҟа дзымаазеи, уатҵәы дымцарызеи ахы-лапшꙩы иахь?

— Мꙩабжара даннеи, арахь дзыхнымҳәит, уеизгьы уахь цатәыс иман. Ибгәаламшәои баб уажәы аакьыскьа бызқәиргәыгыз аматәа бзиақәа: атҵк хәыҷы, аипҵка бҳәа егьыртгьы?

— Уи сгәалашәоит, аха арахь аꙩныҟа даар еиӷьасшьон... Абарҭ асасцәа уахык абраҟа иҟаз ҿеы зыргазеи. Убырҭ ҳара иҳауацәазма? Абриаҟара аамҭа цеит, изаарымга-зеи?..

— Урҭ иааргахра иҟоуп. Бара быцә, нан, урҭ зегьы бара гәырꙩас иҟабымтцан, — лҳәеит, аха — Абри ахәыҷы есқьынгьы дсызтцаауеит, сара иласҳәом, дызжьоит, наҟ-наҟгьы дызжьалар атҵкыс, иласҳәапишь атҵабырг, илҳәо саҳап, — лҳәан, ҿеы згаз абрагьцәоуп, нан ҳәа лалҳәеит.

— Ҭауадуп ҳәа ибҳәоз закәызеи зны?

— Ааи, ҿеы згаз дтауадуп, иаргьы иꙩызцәагьы ацәгьа зуқәаз уааоуп. Абас идәықәуп, абра-абна инкыдгыло, аҽеы бзиа змоу дырдырыр иааимхуа, акәадыр бзиа змоу инаицәго. Урҭ ҳара анхацәа ҳзы нцәаны иаҳзыҟаланы

иҟоуп жәытәгьы-ҿатәгьы. Иабрагьзаргьы иабрагьымзаргьы, урҭ ҭауади-аамсҭеи рҿы ҳара ҳапсы ҭаны бзабаак аабашам. Аҽы раҳамҭар, хырҳагас иҳарҭомызт, уи аҿгьы имаанҿаскәа, анаҩсгьы еиҳау ҳцәыргар ҟалон аҟнытә, ҳеы ҳхы иакәхшаны ираҳҭеит, бзазара анцәа ирумҭахын урҭ, абна илалар — ҳарахә ргоит, рыҩны иҟазар — ҳарахә ргоит. Дара рыцәгьара ҳара ҳадыргоит, иаҳҭахы-иаҳҭахым, рхы ҳадырхәоит...

— Нас баба инапы зҿарҳәаз асасцәа ҳеы ахьаҳцәыргаз азоума?

— Ааи, нан, убырҭ асасцәа-абрагьцәа ҳаҩны иахьааизи аҽы ахьаҳцәыргази рзыҳәаноуп баб инапы ҿаҳәаны дзыргаз.

__ Урҭ асасцәа ҳара иааҳамгаӡеитеи, насгьы дара иргеит акәымзар, ҳара ираҳамҭаӡеитеи ҳеы, нас баба дзыргазеи, ихароузеи?

— Крыздыруоу, нан, убырҭ аҭауадцәагьы ахылапшцәагьы ааилалан, ҳара ҳақәырхит, — лҳәеит даақәыпсычҳан Есма, аха абҕьааҳәа лажәа аалырҽеин, — Убраҟа амҩан убри ауаҩ, даарпҳымлар, дганы дҭаркыр ҟаларын, — лҳәеит Есма.

— Нас, баба ирласны даауоу, нан?

— Ааи, нан, бан дбыкәыхшоуп!

— Нан, убырҭ аҭауадцәа ҳәа бзышьҭоу рацәоума, насгьы уи захьӡу аҽы бзиақәа ирықәтәаны, атапанчеи аҟамеи зҟәынны идәықәқәоу роума?

Есма ари аҭак шылҳәарыз лзымдырзт, аха ашьҭахьы даазхәыцны, ааи, нан, убарҭ роуп, лҳәеит.

— Нас абри аписар, ҳаҩны иаало, аҽы бзиа дақәтәоуп, аҟамеи аҭапанчеи иҟәнуп, ахылпарч бзиа ихоуп, убригьы дҭауадуми?

— Мамоу, нан, уи дынхаҩуп.

— Нас, нан, сара сдухар, урҭ аҭауадцәа ҳәа бызҿу ус хаала ҳеы рысҭом, — лҳәеит Камаҷыч.

— Нанхеит, бара быӡғабуп, уртҭ рҿы ибылшагәышьозеи, бара ӡғабк моу, ахацәа егьрылшом уртҭ рҿы, уртҭ нагӡара змоуша!

— Нанхеит, сара сдухар, ахатҵа маҭәа сшәысымтҵои, аҟамеи атапанчеи сыҟәнысымтҵои. Нас уртҭ сара сыршәаны акы сцәыргап ҳәа быҟоума?

— Ааи, нан, бара бдухар, нас акы сацәшәап ҳәа сыҟаӡам, бара багьпҳәысхароуп, багьхатҵа ғәғәаахароуп. Усоуп, нан, бара баниы нахыс ҳашбыҟәгәыҕуа. Абар шьҭа ашара егьагым, быцә, нан, атҵых цыбымҽын! — лҳәан, ахәыҷы лхы лшьышьуа далагеит, дсырцәоит ҳәа.

— Нан, уатҵәы даауама баба? — лҳәан, лан дналызтҵаахт.

— Ааи, нан, уатҵәы, ма уатҵәашьҭахь дааует, быматәа хәыҷҟәаагьы ааигоит, — налалҳәан, хәыҷы-хәыҷла дналырцәеит.

Убас Алиас дыкны дыргеит ҭагаларазы, арахә рҽыраапкны амхқәа ианрышьҭаз аамҭазы.

Уахык Есма лкамбашьқәа рҿаҳәагақәа нҧыртҵәтҵәан (знык акы аҿаҳәага пҭцәаны амхы ианҭала, нас егьыртҭ ағбашахагьы иазынкылозма!), зегьы агәыркьҳәа, мгәахәыс абра иҭытҵуа ҳарахәгьы ҳаргьы иҳазхоит ҳәа изеигәыргьоз рымхы инҭалан, абраҟа агәылацәа рыжәқәаеи рҽқәаеи уҳәа нарыцлан, еимыртҵәтҵәеит: ирзыфоз рфеит, иаанхаз ршьапы иадыргеит.

Ашьжьымҭан Есма абри анылба, лҽылзымшьит акәымзар, уаҳа егьлыгымхеит.

— Уртҭ агызмалқәа, знык рнапы анаҳкьыс, шьҭа пхьаҟа ҳазцома! Шьҭарнахысгьы иаҳпеипшу здыруада! — лҳәан, арахә иаарцәынхаз аҵьықәреи аҿыхра дналагеит, аха уа игылаз мгәахәыс изларызхозеи?!

Убри инақәырццакны хылапш данырмоу, рыжәхьақәа ҩаба абгақәа ирфеит. Ари хьаас-гәырҩас ишлымаз, аӡынра

иангытцалоз еипш аан зеигьа рымамыз угәк ацәқәа агьычцәа илцәыргеит. Ҩ-камбашьк азынра илцәагеит аӄашәадаразы, азынра иангытцыс, ажәлазы уҳәа, фатәыс уҳәа жәык нахтнылтцан, аҵьықәреи лыхәҳаит.

Абасала, Алиас арахә бзиа изануп ҳәа, игәылацәа шнатцашьыцуаз, абар иара дтаркижьтеи шықәсык тцзом, ирахә аамачхазеит, иара даноурышьтуа ҳәагьы макьана уаҩы акы идыруа дыӄазам.

Камачыч хәычы дтцәыуеит-дхьит, баба дысзаажәга, лхәеит, аха уи шыӄамлоз анылдыр, лгәы каршәны, быргк леипш зегьы рҿы лан длыцхраауеит, лаб знымзар-зны дышпамаари ҳәа агәыгра лыманы. Тцоуп, уахынла дшыцәоу дырҳаны, баба, баба ҳәа дтцәаауа дҿыхалоит, насгьы есышьжьымтан лан длазтцаалоит баба иаха дмаазеи ҳәа (пхызла дылбозар акәхарын).

— Мамоу, нан, иаха дмаазеит, аха дук мыртцыкәа даап ҳәа ҳгәыгуеит, — ҳәа лалҳәон лан, аха лгәанала баб дыбхыкәкәааны дызгаз, изыбзоураны дыргаз уҳәа сара сыгәнаҳарагьы бара быгәнаҳарагьы анцәа идимыргааит! Уи ирласны ҳара даабараҳа, зла убри еипш аус дақәшәаз рхы ртаацәа ирымбахааит ҳәагьы нацылтцон.

Абас ицон амшқәа, амызқәа.

XI

КАМАЧЫЧ АКАМБАШЬҚӘА ЛЫХЬЧОИТ

Аамта пхынран. Аха аацынра хара иацәымцацызт. Ашәапыцьап ишҩычаз иҩычоуп, макьана хәажәхара рымам, аҳаскьынгьы иара убас макьана аиатцәара ахы-мӄьацт уҳәаратәы иӄоуп, ҵьара-ҵьара дгьыл ҩарақәак рҿы акәымзар.

Ҵоуп, аҟармаҵаракәа уаха шаанӡа лацәеихьшьрак ҟамҵаӡакәа, аҟарма ҳаҕрымиаандаз[20] ҳәа ишәаны, хкыла еипшымыз ашәа гәыҭкаагакәа зҳәоз, уажәы урҭ рышәаҳәабжькәа ааиқәтәеит; шьҭа имшәакәа ҭынч ицәозар акәхап, избан уҳәар аҟармара, ҽынкыларак амаӡамкәа аапын ицәқәырҧо изызҳауаз, уажәы аҵла рхықәцә аҟнынӡа ирылсын, ихыбны инарықәтәеит. Агәырқьҳәа ҧаса ишазҳауаз еипш уажәы иазҳауам, аҽааннакылт.

Ауҭра ҧасакәа игәазырҳагаха иҟато игылоуп, уаҟа аҵьықәреи иатцәкаҟараӡа, уалмыҳәҳәо, аххәатцә налаҧсо ирҭагылоуп.

Амх дуқәа рҿы џьара-џьара азнашәа иаҿуп, џьара-џьарагьы, акьасақәа рҿы, ииатцәкаҟараӡа иқәыҳәҳәы аҵьықәреи аара иаҿуп.

Ажәакала, ауҭрақәеи амхқәеи ирытцаркуаз адгьылқәа зегьы, ҧаса арахә ҭынч-раҳаҭла иахьҳәауаз, уажәы иан-хыркаа, ианылартца, арахә аҳәырҭа адгьыл рыцәмаҷхан, ҧасеипш рызхара аҳаскьын рмоуа иалагеит. Ари еипш амлашьра ҳашьцыламызт, ас зҳахьзеи, рҳәан, хықәтцас иҟатцаны, аҟәаққәа агәарақәа ирысны, амхқәа ирҭаланы еимыртцәон.

Камбашьқәак убри аҟнынӡа абра ирыхьыз хықәтцас иҟартцеит, даара џьабаа ду надбаланы ицәаҕәо, еиҭацәаҕәо иларҵазтцәкьагьы аанда ҧжәаны, иҭаланы еимыртцәон.

Абри еипш аамҭазы Есма лкамбашьқәа рахь иаан-хаз зынӡак рҽыраапкны аҟәаққәа аандақәа инрысны, ицыххаа инкажьны амхқәа еимыртцәон, избан акәзар арҭ хьча дрымамызт, хлаҧшҩы дрымамызт, Есма лакәзар – ҧҳәыс затцәык лакәын, арахә рахь дцар, лыҩны дагхон.

---

[20] Ари еипш алегендақәа рымоуп егьырҭ ажәларқәагьы: агыр-қәа, афранцызцәа.

Ирыцылтцарыз ахьча дылмоуит, ахьча илҭашаз азгьы деитцахан.

Зны Есма лкамбашьқәа лгәыла Ҳабахә имхы инҭалан, десҭынк адгьыл акы ықәгыламкәа иаақәырхит, уи аҽны Ҳабахә иҭаацәеи иареи аԝны иҟамызт, хара ирымаз мхык иҭан, арашәара иаҿын.

Ахәылпазы данааи, арахә имхы дыздынтцәалахьаз шықәырхыз ибеит. Арҭ Есма лкамбашьқәа ракәын.

Амхы иааҭцаны, пҳәыск лоуп, лхатцагьы аус дақәшәеит, иласҳәозеи, иҳәан, Есма лҿы иааицан: — дад Есма, бкамбашьқәа сеимыртцәеит, сынтәарнак сыздыпсылахьаз, сыздынтцәалахьаз сымхы агьара акы ықәымкәа, иаақәырхит. Зынгьы убас иҭалахьан, аха аԝны иҟоу лылапш нарықәшәан, иааҭцаны хара наҟ икалцеит. Уажәы ҳаҟамзаара иақәыршәаны инҭалан, саақәырхӡеит. Баргьы пҳәыс затцәык боуп, бымч шрықәымхо збоит, аха даҽазны ианҭала, нас уи амхы акы шысзалымхуа бдыруазааит, — иҳәеит.

— Ааи, урҭи сареи ҳаибамбароуп. Ԝба-хпа иаанхазгьы сымч рықәымхо сыҟоуп. Руакы сҭиуазаргьы, шьҭа иупырхагамхо иҟастцагәышьароуп. Ҳаи, ҳхы ҳахьымӡо, ацәых-мыхк иаанхазгьы, ҳамч рықәымхо ҳҟазтцаз ргәахәтәы анцәа иахьимыгӡароуп! Изтәыз даныҟаз еипш акәзар, ас ҳарахә рыла гәылак игәы нирхагәышьомызт, аха уи, абга дуқәа реипш џьоукы ааҳазкылсын, ҳарахә иреиҕьыз ҳеы бзиахә наҳҳпаа иргеит, иара иакәзар рхахәыс дындәықәыртцеит, ирахә хәычқәа иаанхазгьы, аҕьычцәеи абгақәеи неицхыраан, иаақәырхит, — лҳәан, дтцәыуо лылаҕырӡқәа аалрыцқьеит лкасы аҿацә ала Есма.

— Алиас дыдмырӡындаз, ари сымхымоу егьи сымхгьы арахә еимыртцәахгьы. Аха уеизгьы уи иҭыӡшәа ҳәа ишәаҳаӡозеи?

— Аҟәа дҭакуп, џьоукы дхырҵеит, рхәоит, џьоукых — ус имаӡам, дҭакны дызрымоу ҳаздыруам, рхәоит.

— Шәымшәан, уигьы доурышьҭып, Камаҷыҷ хәыҷы лынасыԥ кралазар, — иҳәеит уа ирыдгыланы ирзыӡыӷуаз, Камаҷыҷ даалахәмаршәа.

— Нас, амарџьа, ԥсыхәак бызрыҭозар, акы еиԥшымкәа ибџьысшьап, даҽазны ианҭалахгьы, саақәырхит ауп, — иҳәан, аӷныҟа ихы нархаеы иҿынеихеит.

— Нан, Ҳабахә, уара угәы аказы исзынхар аҵкыс, сыԥсыреиҕьасшьоит, изыҟалозар, ӷыцьа-хӷы, аџьықәреи атәы здыруа ауаа надгаланы иахәаҳарԥшып, азарал иақәырҵо азы сара сыхиоуп. Урҭ руакы сҭиуазаргьы, уи сшәартә сыҟоуп макьана, — лҳәеит Есма, аха Ҳабахә уи амалагьы дазымӡырӷит.

— Даҽазны имнеиртә ибзыҟаҵозар бзиоуп, мап анакәхагьы, ишԥааури, сара сыԥхасҭа сыҭ ҳәа акәым араҟа сзаа, — иҳәан, Ҳабахә дныҟәланы иӷныҟа дцеит.

— Ҳабахә деимырҵәеит скамбашьқәа, уажәы аакыскьа Ҭорҟан дашшуан, бкамбашьқәа суҭра аақәырхит ҳәа. Арахь Камшьышь иакәын, аарлаҳәа цәымҕ-цәыбза мыххәыҷык леиҵан, убри иӷҭаххуаны даарықәшәан, инҵаны наҟ инкеицеит. Ирзызурызеи абарҭ, абгадуқәа еимырҵәаша, зцәа зхысхша! Сгәылацәа зегьы цәымҕыс сыддырҟаҵоит! — лҳәан, акамбашьқәа зызхарафаны иҟаз, ижаҳәо амӡырхаҿы итәаз, ианаахәла, инаганы рҿаҳәартаҿы инҿалҳәеит, нас дааин, аӷны даатәеит, Камаҷыҷ хәыҷы даалгәыдкыланы.

— Ҳааигәа изысҭара камбашьхьча дыҟам. Камыгә хәыҷ исҭап, сҳәар, уи имч зқәымхаша раҟара камбашь еидкыланы имоуп, иара итәқәагьы ирзиура издыруам, ицәеимплоит. Харатәк исҭап, сҳәар, есыхәылԥазы сара сцаны имхны иаасцалароуп. Уи уаӷ дзыхәо акы акәым, —ианысхып сҳәар, урҭ амцахәыцәақәа рыда схәарҭам, урҭ рыда ҳзыцәаӷәом, урҭ рыхша ада ҳхәарҭам, ӡык-мҿык

зҳәаз иеипш, акы аагатәыс иҳаур, урҭ ҵаҳкыроуп, зегьы рҿы иаҳҭахуп. Уи анаҩсгьы изтәу деибганы дзааӡаргьы, ихы изныҟәымго дыҟәсырхоит, нас ирзысхәыцра сыздыруам, — лҳәан, Есма дашшуа дҟутҵәыуон.

Ари Есма илҳәоз зегьы дааразӡа бырг дук леипш Камаҷыч хәычҷы лыхшыҩ азышьҭны дазыӡырҩуан. Нас даацәажәан:

— Уиаҟара урҭ ҳкамбашьҟәа гәырҩас иҟабымтцан, нан, уатцәы шьжьымҭан рышьаҳагаҟәа рыхәда иныхшьны исыбҭар, акамбашьхьшьцәа рырахә ахьеизырцо сара издыруеит, Ҭоумышь аӡы апшаҳәаҿоуп, уаҟа иаанасцалак аҷкәынцәа исзыршьаҳап, хәлаанӡа уаҟа сыҟазаап, ахәылпазы рышьаҳагаҟәа аарышьхны рыхәда инахшьны, аҩныҟа иаасцалап, — лҳәеит.

Камаҷыч илҳәаз лан ианлаҳа, лхәы-лжьы ааилагылеит.

— Нанхеит, бара камбашьхьчас баҳҭахума, зда дҳамаӡам ҳаӡҕаб хәычҷы, бан Есма дбыкәыхшахааит, акамбашьҟәа брыцламоу, уи ахьыбҳәазгьы атәыҩаҟәа схагылазшәа збеит, — лҳәан, Камаҷыч лхы-лҿы днагәӡын, даалгәыдлыҳәҳәалт. — Бара хәычӡа акамбашьҟәа злабыхьчозеи, камбашьк ахы ааҟьаны ибаанархар, бамшьуеи, насгьы издыруада, бара ибынасыпны баб доурышьҭны даар акамбашьҟәа бышрыцу ибар, сишьыр ҟалап, – лҳәеит Есма.

– Баба сара иасҳәап сара еиҕьашьаны, бзиа ибаны сышрыцлаз акамбашьҟәа, насгьы ҳара ҳкамбашьҟәа есҳьынгьы рыхҟәа сышьшьуеит, рыхҟәа мыртцысӡакәа исымтцакны иркуеит, урҭ сара исышьцылоуп, сара сыршьӡом, – лҳәеит Камаҷыч.

– Бан бара дбыкәыхшахааит, бара схатцампҳәыс хәычҷы боуми, бара ибымдырууеи бара ибылымшои акыҟам, аха макьана бара бхәычҷцәоуп, бара бгәы иҭабккәо рзы дырҩегьых бара быӡгабуп, аӡгабцәа ракәым акамбашьҟәа ирыцу, аҷкәынцәа роуп, — лҳәеит Есма.

– Зегь дарароуп, уатҵәы сычҟәын матәа аасышәтҵаны, бара сбышьҭыргьы-сыбмышьҭыргьы, сара сцоит акамбашьқәа сыманы акамбашьхьшьцәа ахьеизо адәахьы. Ахәылпазы акамбашықәа сапца исыманы сшаауа ббап, – лҳәан, лшьапқәа аазәзәаны днышьҭаланы дыцәеит.

Ауха абри ахәыҷы исалҳәаз закәызеи ҳәа акраамҭа амца дыеҧынтәаланы дхәыцуан Есма.

«Абри абас зсалҳәо сшеилахаз лбеит, арахь лаб иҟамзаара ишахҟьоз лбеит, саргьы ак сылшандаз, акы слыцхраандаз, саб иҟамзаара зынӡак иаҳнымпшындаз ҳәа лызбызар акәхап, аха арахә дышпарыцыстҵои сыӡгаб хәыҷы, лаб рыцҳа, деибганы дзааӡаргьы, сыла дҭажьцәап ибуазеи ҳәа. Ари, ахаас, уатҵәы исмырукәа дымцар лурым, ишпазури?..» – дхәыцуа дтәан тҵхыбжьонынӡа, нас илызбит илмуӡакәа, уатҵәы акамбашьқәа архаҟа икасымцар ҟалом ҳәа дгылар, саргьы слыццап арханӡа, акамбашьхьшьцәа ахәыҷқәа рнапы данысҭап илхылапшразы, нас хәылпазшәа сара сеиҭацап уахь, сылпыланы еицааҳцап акамбашьқәа ҳәа.

– Абри аписар мыжда, ииҳәоз мцымзар, лаб доурыжьыр ҟалап дук мыртцыкәа, нас уи урҭ акамбашьқәа ҧсыхәак рзиурын, – лҳәан, абри ӡыбны днышьҭаланы дышхәыцуаз, ус хәыҷык аҵәа дынҭанагалт.

Шьыжьымҭанӡа дҿыхеит Камаҷыҷ хәыҷы.

– Нан, иаха баба дмааӡеи? – лан длызтцааит афырҳәа еснагь еипш.

– Мамоу, нан, иаха дмааит, аха ирласны даарц дыҟоуп, бымшәан…

– Ишеит, сгәахәуеит, сгылоит, акамбашьқәа архаҟа икасцоит. Уаҟа ахәычқәа рацәоуп, сыхәмарлап хәлаанӡа; акамбашьқәа сырхылапшлап; рышьаҳаразы, ашьаҳага рышьхразы, ахәыҷқәа сыцсырхраап, нас ахәылпазы аҩныҟа иаасцап, — лҳәан, даақәтәаны ажәжәаҳәа аҽеилаҳәара далагеит.

Есма ани лҳәеит, ари лҳәеит, — баб иахьа даарц дыҟоуп, данааилак, аҩны бимбар сара сишьуеит, — лҳәеит, аха…

— Амц сыбжьоит, ус есҷьынгьы ибҳәалоит, аха баба дмааӡеит, — лҳәан, лҽааилаҳәаны длатәеит Камаҷыҷ.

— Бара, хаас, акамбашьқәа быршьуеит, — лҳәеит, аха илуазма Камаҷыҷ хәыҷы, лҽылшьуа далагеит.

Амра кыр инхалаанӡа днылкылт, аха ианылмуӡа, акамбашьқәа налапца, Камаҷыҷ длыма ахьшьцәа арахә иахьрыцыз дналган, акамбашьқәа шьаҳаны уаҟа егьырҭ акамбашьқәа инрылалтцеит. Нас маӡала ахәыҷқәа дрыҳәеит Камаҷыҷи лкамбашьқәеи хәыҷык инархылапшразы, сара хәылпазы саауеит акамбашьқәа ркацараан, лҳәан, лшьапқәа лытцаҟәало Есма аҩныҟа дхынҳәит.

Аҩны дахьааизгьы, ҭынч дызтәома! «Иҟастцазеи, ахәыҷы лҳәатәы ахьпахастцеи, камбашьк дашьыр, жәлар рҿы блас ихыстрызеи, митәуп изуз. Мап, уеизгьы-уеизгьы уаха хьчакы дыпшааны исҭароуп», — лҳәан, хәлаанӡа ус гәаҟрыла иаалхылгеит.

Ахәылпазрахь цқьа инаӡаанӡа Есма дхысхысуа дцеит архаҟа. Камаҷыҷ лызгьы фатәык аашьҭылхит, издыруада амла дакызар ҳәа. Камаҷыҷ амла дакымоу, Есма уаҟа илзынлыжьыз – кыргьы ахәыҷқәа ирзылшеит, ларгьы илызхеит.

Есма дахьнеиз Камаҷыҷ лкамбашьқәа уаҟа адәаҿы аҳәра иаҿын, лара дыхәмаруа ахәыҷқәа дрылатәаан.

Акамбашьқәа рышьаҳагақәа аарышьхны, рыхәдақәа инархшьны аҩныҟа иаарцеит.

Аҩны иахьааиз, хәыҷы-хәыҷ лмаршәа аакны, иахьа бгәы мҿыгьӡеи уа адәаҟны, акамбашьхьшьцәа аҷкәынцәа брымшьӡеи ҳәа длызтцааит.

— Нанхеит, уаҟа уаҩы игәы ҿыгьӡом. Хәлаанӡа ахәмарра ҳаҿын. Акамбашьқәа адәаҿы аҳәра иаҿын. Ҩынтәхынтә раҟара аӡахьы икацаны аӡы иҭаҳартәеит.

— Закәызеи, бкабеи быхҭырпеи бааӡоушәа збоит. Уаҟа акәара шәҭаҳазар? — лҳәан, длызтцааит.

Ианаалыдылцалаӡа, насгьы ахәыҷқәа издыруада ак ларҳәазар лгәахәын:

— Акамбашькәа акәара ианырҳцоз, аҵҳа харан азы, аҷкәынцәа дасу ркамбашьқәа ирықәтәаны ируан, саргьы ҳбат сақәтәеит, ақәтәара адыруаз џьшьа. Уи иазымдыруазаап ақәтәара: иҩуа-ипо акәара иахьынҭапалаз, снахҟьан, аӡы сҭаҳаит, аха аӡы хәычҷын, ишьшьын, смаҟәаҳәара аҟынӡагьы цқьа изымҩаӡеит, наҟ снырит, — лҳәеит.

Ари ажәа Есма дараапкит, лҽылзымшьит, уаҳа акгьы лыгымхеит, аӡҕаб дашьуан ҳәа, аха аӡҕаб дук дылмыршәеит, уеизгьы илыӡбит акамбашьқәа хьчатәыс аӡәы илҭаразы, аӡҕаб акамбашьқәа лыҭаны адәахьы уаҳа дылмышьҭразы.

Абас Есма дхәыцуа, ирзылуша ӡбуа, лхәычҷы дылгәыдкыланы, еибарҟәындшәындуа, еиба-кәеибаха иштәаз, аҵых кыр цеит. Убри аамҭазы амӡырхаҿы алақәа ааибаршын, иааҟрымҿрымын, иааиқәтәеит абҕьааҳәа.

— Ҳлақәа ирдыруаз аӡә дырбеит, — лҳәан, Есма ашә ааимпааны дындәылпшит. Камачҷычгьы дҩагылан, «Нан, баба иакәзар?» — лҳәан, дынлышьҭалт.

Убри аамҭазы Алиас абарҵа даатҵалт. Ари даараӡа гәырҕьара дун абри аҭаацәараҿы, иааз изгьы дыззааиз рызгьы.

XII

КАМАЧҶЫЧ АШКОЛ ДТАРҴОИТ

Зны, хәылцазык, агәыларахьтәи дхынҳәны аҩныҟа даауан Алиас, Есма абарҵан дгыланы дизыпшуан.

Алиас даараӡа акы иаргәырҕьаз аӡә иеипш игәыишьамхы итцпраауа, ихы-иҿы ихаччо даауан. Ари акы дшазгәырҕьоз харантәгьы уаҩы игәы азцартә иҟан.

Иԥатҵа, аиқәа аиҳа ашла злаз, иаргьа напала ирҳәуан. Зынгьы ижакьа кьаҿ атцыхәа ааидикылан, лассы-лассы амра аҭашәара, аҽытҵәахра иаҿыз ахь днаԥшлон.

Амрагьы, цасҳәа иауазшәа, зынӡак аҽарҟаԥшьын, игьежь дуӡӡаны аҽыҟанатцан, абла ҭбаақәа рыла адунеи иқәԥшуан, уатҵәы шьыжьымҭанӡа уаҳа избом, сцамҭаз сгәазхара цқьа сныкәԥшып, аҳәозшәа.

Абраҟа игәырҕьатҵәа иааиуаз Алиасгьы блатцыхәала инеихьыԥшуан. Абри ахь Алиас данынаԥшуаз, уахь амрахь ихаз иӡҕы аарԥхеиԥхеиуан, ари агәырҕьара иҿы ианыԥшуаз иаҳа ирхааны, ирԥшӡаны иныԥшуа иунарбон.

Ихҭырԥа еиқәатҵәа, ирқьақьаны ихы иакәыршаз, ацәхаԥшьра ааханарԥон.

Акәымжәыхәа кьаҿ акәзар — ашкәакәа иалаз иазаарцырцыруан, имаҟабзқәеи ираӡны ҟамеи рҟәынақәа кәалкәацьон, рыԥштәқәа ԥсахуа.

Иара уаҩасак, ҭҵаҕак иакәын, аха уажәы уихәаԥшыр, иаҟара ицны акәын ула дшабоз.

Ажәакала, Алиас иханытә ишьапаҟынӡа даҽазны деиԥшымкәа иаҳа длахҿыхны имаҭәақәа инадыркны агәырҕьахәра ихьыкәкәа дыҟан. Убас аҩны абартца даатцалт. Убраанӡа амра блаҭбаа дугьы инеихьыԥшуа даауан. Уинахыс утцх аабзиахеит, аҳәазшәа, иаргьы аҽыланарҟәын, аҟаԥшьра ажәҩан ахь инарханы аҽнатҵәахит.

— Уара, закәызеи, иуаҳазеи? Узеигәырҕьарыз ак уаҳазшәоуп ушаауа? — днеизтцааит Есма.

— Исаҳауази, акгьы смаҳаӡеит, аха уи уашьҭан ибасҳәап, Камаҷыҷ дабаҟоу?

— Камаҷыҷ аҽы аӡахьы илгеит, аӡы иалшьны, аӡы аржәны иаазгоит ҳәа.

— Ааи, уи аӡҕаб ҟадыць, убри аҽы цьара дканажьыр, машәыр лгара дыҟоуп. Уажәы уи арха лбаа адәаҿы иқәылмырҩуа дыҟам. Уи аҽгьы аакьыскьа иаасхәаз акоуп, атцасқәа, аҟазшьақәа цқьа исыздыруам, лара апыҟҟаҳәа

илырҩуеит, илырхәмаруеит... Данцоз дыббама, лыҷкәын матәа лшәылтцама?

— Уи аҽы аӡахьы ианылго, лыҷкәын матәа лышәтцамкәа илгаӡом.

— Ус акәзар, уа аҽы лырҩуеит азы акәхап, мап анакәха, аҷкәын матәа лшәылтцомызт.

— Уи, ахаас, аҽы дацәшәамоу, уажәы аакьыскьа абра Ҳацьматә ипсхәараҿы аҽқәа дырҩуеит, анырҳәа, абраҟа баба ҽыҩк сақәиртәааит ҳәа маӡала сазыҟатцара даҿын. Лыҷкәын матәақәагьы дынрыхәапш-аарыхәапшын, ирыцқьаны, иуантәаны, еиқәырҷабны инаганы икналҳаит. — Анцәа ицьшьоуп уаҟа аҽырҩра ахьыҟамлаз, мамзар аҽыҩ сақәыртәа ҳәа уалҳәарц дыҟан, — лҳәеит Есма.

— Уи акы дацәшәо, дацәыпхашьо дыҟаӡам. Аҽқәа дрыцәшәом, абни ахәыҷӡа илырҩуеит, илырхәмаруеит, аҷкәынцәа ртапанчақәа рымхны далахысуеит. Уажәы аакьыскьа атцысшьыга шәаҟь ахькыдгылаз, иаакыдхны дыҩдәылтцын, атцықьҳәа дхыст... Уи лҽыззылкқәо ҳасаб рзуур, машәырк лымгар, цсыхәа лоушам, — иҳәеит Алиас.

— Уи бзиоуп, аха уашьтән ибасҳәап ҳәа иуҳәаз закәызеи?

— Ибасҳәо убри ауп, уажәы аакьыскьа Тәорҟан ипа Жьаҵ ичараҿы абри ҳаӡгаб Камаҷыҷ лыкәашара збаз ауаа зегьы џьашьатәыс ирыман. Абри баҩҷыда змоу аӡә лоуп, атцара дтәоутцар иауазеи, изымтцо лакәӡам ҳәа сарҳәон, уажәы ахәылпазы Қәаблыхәраа рҿы сахьнеиз, ихәпҳа Қьысқьынцьь ипа Миха уа дыҟан. Убри апшьымш-хәымш рыҩнутҟа саб Аҟәаҟа сигоит, ашкол стеитцаразы ҳәа сеиҳәеит. Уаҟа атәаларазы иутәахузеи ҳәа сышиацәажәоз, ус иабгьы дааҽыжәтцит, нас уи сизтцааит. Апап иҟнытә иумазароуп лықәра узырбо ашәҟәы, нас уаҳа акгьы утәахӡам, аха уаҟа аанархәара уадаҩуп, аҷкәынцәа зтартцо атцкысгьы иуадаҩуп, рҳәоит, аӡгабцәа ахьрыдыркыло ашкол. Уеизгьы уи ада шәҟәы атәахым ҳәа сеиҳәеит. Уи ада

егьанатәахымха, уи сара уатцәытцәҟьа апап имсхып. Саргьы ҳазгаб дсыма сцап, ибдыруазеи, «амашәыр аҳампал иалоуп» — ҳәа рҳәоит еипш, машәыршақә дысзаархәар?

— Абри кыр тцуеит ус угәы итеижьтеи, аха амала аҵьабаа ухы иаурбоит, уаҟа дузаархәом. Қьысқьынць ипа дтеитцазар, уи даеазәуп. Уажәы уара ҭауади-аамсҭеи урацлабырц иақәукит акәу «Аҵә акамбашь иақәҧаз атәыҩа хжәеит» — ҳәа, урт урацлабны удәықәлар, амала уааҧсап, ахарҵь ҟаутцап, акгьы улшарым.

— Мамоу, убри цысымшәар зуам, — иҳәахт Алиас. Абри Есма уаҳа ималымкит, амала иҳәоит, акәымзар ҳазгаб хәыҷы зда дҳамазам џьара дышпеигои, лгәахәуан.

Ус ишеицәажәоз, Камаҷыҷ хәыҷы леы нықәырпалаақәырпало агәашә дааҭалт. «Чоу!» — лҳәан, леы ҩытцырҟьаны, амзырха аацәгәыхааны аҩны даадыххылан, амардуан апхьа дынкапеит, амцеипш деилыбзаауа, лыла-лҿы лхаччо, лыхцә хәыҷы лхылпа итаҵьгәаны, уаҩы изгәамҭо итцәахны. Лкәымжәы акалтқәа аалыреееин, лҟама хәыҷгьы тцаҟа днахан, леы агәра атцыхәа шылкыз, амардуан дынхапалан, лаб леынеигәыдлыжьлан, ихы-иҿы днагәзит.

— Аапт, бара апхамшьа, ас баб изизыбуа, дысмацәҳааит ҳәоуп. Зны убри аеы бынканажьыр, насоуп ианыбдырша ҳҳәатәы ахамтцара иатцанакуа! — лҳәан, Есма дагьуа, днаскьаны днатәеит.

Лаб Алиас убри аеырҩразы, аеырхәмарразы даеазны илмуразы длацәҳарц згәы итаз, игәы аапшқахан лхы ааишьшьын:

— Дад бара уажәы бызгабханы сгәыдкыла-хыдкыло бысхьынҳаланы бгылоуп, аеы абгаҿы баннеилак, быҷкәынха псыхәак бымамкәа бҟалоит, ари змааноузеи, дадхеит? Зны еык башьыр, ҳамцахә бырцәара быҟоуп. Уи егьоурым, аха абри аеы иахьшу закәызеи, пхзу, азы иалбшьу – иҳәан, длазтцаапт Алиас.

— Аӡы иалсшьит ауп, — лҳәеит Камаҷыҷ.

— Амц сбымжьозааит, — иҳәан, дналбааны аҽы днахәапшызар, апхӡы иаганы иҟоуп. Аҽынгьы ашоура цәгьан.

— Дадхеит, ас даҽазны ибымун! Уажәы ари аҽы апхӡы иаганы иҟоун; хәычҷык илага-ꙩаганы, апсы ааршьаны, агәра аахыхны, нак ауҭра инҭатца, — иҳәеит Алиас.

Камаҷыҷ хәычҷы длалбаан, аҽы аҿы ианкны алагаꙩагара далагеит.

— Ибымбои, бара ҳаӡҕаб иҟалтцо! Ма ҽык дашьуеит, ма аӡы дашьуеит, иахьа хәлаанӡа дыӡсо аӡы дхуп, — иҳәеит Алиас, Есма лахь ихы нарханы. — Уи атцкыс ашәҟәыпхьара дҳазҭатцар, уи ҽык ма дашьып ҳәа ҳлыцәшәарым.

— Уи зегь ззуҳәо анс-арс ҳәа ҿарпақәак ꙩыҟатцаны Аҟәаҟа дызгап ҳәоуп угәы иҭоу, аха уаҟа инаргалак зегьы аанахәо џьушьома, уара мыжда. Уи атцкыс абра аꙩны уҽаанкылаyны, аӡҕаб иҟалтцақәо лумырҟатцан. Убри иаҳа еиҕьуп, — лҳәеит Есма.

— Ибҳәогьы саҳауеит, аха абри ҳаӡҕаб агәеилххара бзиа змоу аӡә лоуп, анапы лыгшәмырхан, атцара лышәҭ ҳәа зегьы иҳарҳәоит. Егьпхашьароупеи абас зегьы ишҳарҳәо, ҳлымҳақәа шәаҳаны, ҳхы ҳақәыжьны ҳлатәар, «зыбла хызꙩаз мшапцы имбаӡакәа ицеит» рҳәоит еипш, абырсҟаꙩык ауаа иҳарҳәо ҳлымҳа иаҳмырҳар, егьыпхашьароуп, егьҳхыччап, акгьы иапсамзаап ҳәа. Уи атцкыс уатцәытцәҟьа снашьҭалоит убри иаҭаххаша аус, — иҳәеит Алиас.

Ауха иахьтәаз ишьҭалаанӡа убри аҭыӡшәа рыман. Есма дук лыхшыꙩ азцомызт абри, аус. Лыӡҕаб лымпытцыжьра лҭахымызт. Ари заҳауаз, Камаҷыҷ хәычҷы иауазеи сымцакәа ҳәа дгылан. Атцара сдыртцозар, бара изыбҭахымзеи ҳәа лан дылҿагылан.

— Нас ибымуазар баби бареи ишәҭаху жәула, — лҳәан, Есма лҽыргәааны длатәеит.

Адырҩаҽены ианааша, Алиас апап иахь дцеит. Уа дахьнеиз, апап дыҟамызт: Одышьҟа дцеит, мчыбжьык, жәамш раҟара дзаауам ҳәа иарҳәеит. Алиас даараӡа илахь еиқәнатцеит аӡӷаб лықәра шәҟәы ашкол аҿы иртаххашаз ианаамҭаз иахьырмоуз азы.

Адырҩаҽены еизаран, Алиас аизараҿы дааин, асҭаршын иеиҳәеит, апап иҟамзаарала аӡӷаб ашкол лҭатцара аамҭа шицәцоз.

Асҭаршыни аписари неицәажәан, ашәҟәы рҩит Алиас ипҳа Камачҷыҷ абри аамҭазы диит, абриаҟара шықәса лхытцуеит ҳәа. Уи ашәҟәы асҭаршын имҳәыр ааирхеит, иара убас асудқәа ахҩыкгьы иныҳәаныпхьаны аӡӷаб хәыҷы атцара бзиа шлоуша атәы рҳәан, ҳамҳәырқәа ашәҟәы раархаразы хәба-хәба ҟәрышь ҳақәнагоит, аха қәашьс илоуааит ҳәа инеидыркит.

Алиас ашәҟәы ирҭаз иманы дгәырӷьатцәа аҩны дааит. Аҩны дахьааиз, ипҳәыс дналабжьеит, аӡӷаб лгәы ҟазтцаша акәымзар, лгәы казыжьша ажәак лалымҳәаразы, насгьы илыгу-илыбзоу азы хәычык днальхәапшразы.

Ҳәара аҭахызма, Есма лызӷаб лымпытцыжьра егьа илцәымӷзаргьы, псыхәа змам аҿы ианнеи, лызӷаб дылмырхиози!

Есма лызӷаб даалыпхьан:

— Бара Аҟәаҟа сцоит ҳәа игылоу аӡӷаб, бшааира! Уатцәашьҭахь баба Аҟәаҟа сигоит ҳәа, агәыла ӡӷабцәа рҿы быҽхәоит, бымаҭәақәа ахәапшра шырҭаху бзымдыруеи? — лҳәеит.

— Сара скәымжәи, скабеи, схылпеи, сеимаақәеи зегьы рыцқьаны, итцәахны исымоуп, ҳанцо исшәыстцоит, уаҳа ҳаитцазырхозеи?

— Ибҳәо закәызеи бара, абзамыҟә, аҷкәынцәа рышкол бҭаҳтцо џьыбшьома, аӡӷабцәа рышкол ахьоуп бахьиго, насгьы баб уахь Аҟәа бганы аҽыҩ бақәиртәо џьыбшьома,

ашәҟәыпхьара бҵаразы бигоитеи? — анылҳәа Есма, Камаҷыҷ хәыҷык иаалцәымҕхеит.

— Нас сыҷкәын маҭәақәа уахь исымгаӡои?

— Аиеи, бара бымсааит, аҷкәын маҭәа бышәҵаны аӡҕабцәа рышкол быштарҵаша!

— Уи егьоурым, аҽы сақәымтәаргьы, сара уаҟа сгәы ҿыгьӡом. Баба исеиҳәон сара, уаҟа ашкол аҿы аӡҕабцәа иԥуеит, ихәмаруеит, еиқәԥоит, атҵәыргыла иахыԥоит ҳәа. Нас уаҟа сгәы шԥаҿыгьуеи? — лҳәан, данынапш, агәылаҷкәынцәа рааигәара адәаҿы иааины ишыхәмаруаз анылба, дыԥны дцеит уахь хәмарра.

— Уара, ари уӡҕаб исалҳәаз уаҳауазма? — лҳәан, лхы налырхеит Есма лхатҵа иахь.

— Ааи, исаҳауан, ҿымтӡакәа аччара саҿын, — иҳәеит Алиас.

— Дахьуго лыздырӡом. Аҷкәын маҭәа лгарц иақәылкит, умбои!..

Алиас ацаразы иҽеирхиеит. Уатҵәы шьыжьӡа амԥа ҳақәлоит ҳәа леиҳәеит аӡҕаб. Лара дцан, ргәылаӡҕабцәеи ргәылаҷкәынцәеи — лықәлацәа зегьы иралҳәеит, уатҵәы Аҟәаҟа сыргоит, ашкол сҭартцоит ҳәа. Хәыҷык рылахь ааиқәнатҵеит, аха ихәыҷқәамзи, ахәмарра ианалага, ирхаштит. Уимоу, ианылашьца, рыԥнқәа рахь ианеимпуаз, бытцх аабзиахааит, ма мԥа бзиа быкәлааит ҳәа шырҳәашазгьы рзымдырит, изақәымшәеит. Ус рҳәар, уеизгьы-уеизгьы дцарашәа, ирымҳәар дынхарашәа ргәы иаӡбит азы, ларгьы акгьы лзымҳәеит, лгәы хьаблаауа дааркәатцит.

Ахәмаррахьтә аԥныҟа данааи, лангьы лабгьы аҽырхиара ишаҿыз лбеит. Абыржәоуп лылахь хәыҷык ианааиқәылтца, абыржәоуп дышцатцәҟьозгьы анылдыр.

Ауха акраамҭа лан длыдтәалан, уи дышьҭалаанӡа дышьҭамлеит ларгьы. Бышьҭал, рҳәеит, аха илымуит, лгәанала лани лаби лгәазхара илбарц лҭаххеит акәхап.

Есма руа бзиа Аҟәа иҟоу изы ачысқәа лырхион. Аказы иааитцахаргьы, уи иоуп Аҟәа изықәгәыгуа, напымацара уи иҟны ишпанеиуаз.

Ианышьҭала, акраамҭа дызмыцәеит Камачҷыч хәычҷы, лан лакәзар уи ауха моу, адырҩаухагьы дышпазыцәоз, лызҕаб Аҟәаҟа дыргоит, акраамҭа дылбом, знапаҿы дҟалогьы лыздыруам. Алиас иакәзар дыцәаӡамызт, аха дыцәоушәа иҽыҟаитцан, дышьҭоуп иҽмыртцысыкәа, избан акәзар иара дшыцәам рдырыр, даргьы змыцәар ҳәа дшәаны. Даара атцх кранца ицәақәеит.

Ашарпазӡа дҿыхеит Камачҷыч, лан лыҟнытә днеин, лаб иҿы дышьҭалт цытрак, устәи деиҭагьежьын, лан лҟны дышьҭалт, цыҭк анцы лаб иахь дцарц иақәылкит.

— Ибуазеи, нан, уахада сара сҿы бышьҭалап ҳәа быҟоума, уахагьы ҭынч, уаҩтцас сара сҟны бзышьҭамлозеи? — ҿаалҭит Есма, маӡала дыштцәыуоз удырратәы лыбжьы ианыпшуа.

Абри Алиас игәы назцеит.

— Ибуазеи бара, ҭынч убра бзышьҭамгылои, ҳхәычҷы Аҟәаҟоуп дахьааго, Сибраҟа дҳашьҭуа цьыбшьома?! —иҳәеит.

— Убри Аҟәа ҳәа узҿугьы ҳара ҳзы даараӡа ихароу акы еипшуп. Ҵыпхижьҭеи заҟантә уцахьоу шуҳәаара!

Нас, реимаккәа инарҟәатцын, аӡҕаб илабжьо иалагеит, ашкол аҿы ллеишәа шыцәгьалымтәыша, бзиа ишылтцалаша атәы уҳәа убас итцегьгьы.

Ишеит. Аҽқәа акәадыркәа рықәыртцеит — амрагьы аақәшит. Лагәсҭан иҽеилаҳәа-иҽеилаца дааит. Амҩаду аҟынӡа ианнеилак, аҽқәа абри иоуп аҩныҟа ихынзырҳәуа. Амҩаду аҿы Алиаси аӡҕаби адилижан иақәтәаны ицоит.

Инатәан, какалк ркит, нас зегьы абартцахь индәылтцит.

Абраҟа иҟан Рафида, Камачҷыч кыкахшыла дзааӡаз, уи лхатца Мац. Уи Мац ҳәа сызҿу — ишаанагара иҟоу аӡә

иоуп, иӡара маркатылла иаахутцәартә ипаны. Иҩычамкәа ус баша занышь[21] ќама дук иќәынтцаны, ипынтца аазыхәашәа, уаҩапшьк, ашла ааилапсо, есқьынгьы ихтырпа хәа ижәҩахыр иқәтцаны, итцәатәы лабакьаҿ атцгаи инапы ахәда ихаршәны, уаҩы еилќьа-еилгәыцәк, уаҩ гәыблҩык.

Ари Камачыч ипхак леипш бзиа дибоит. Цьара дцарц дыќан, аха Камачыч, ипхәыси иареи рааӡамта, дымбакәа цьара дышпацоз!

Лара Камачычгьы урт, лани лаби реипш бзиа илбон.

Иќан дырҩегьых, Ториќан иан атакәажә, нас агәылахәсақәа, ахацәақәа ухәа дырҩегьых иаарыхьӡақәеит.

Камачыч дгәыдыркылт-дхыдыркылт, дныхәа-ныпхьаны лҿы дҩақәдыртәеит, бзиа ишылтцаша, дшыбзиахаша, лҩызцәа дышрытцамхаша ухәа иналабжьеит. Алиасгьы иќамчы аашьтихын, иҿынахамтазы, иҽаааникылан, рыҩны апхьа игылаз атцлахь дыпшуа далагеит. Иибазеишь хәа егьырт игылақәазгьы уахь иҩхьапшит.

— Амала сцоит Аќәаќа. Ишәымбои, абни атцысгра ичырчыруа атцла ақәцәантә хәычы-хәычы тцаќатәи амахәқәа рахь ишлеиуа. Ари уаҩ дажьом, аха уеизгьы амҩа саныкәла, сцап, — ихәеит.

Егьырт игылақәазгьы ари аус аманшәалара ишатәымз ргәы азцеит, аха башоуп, уи атцыс иадыруа егьыќам, рхәақәеит.

Нас дааласхан, дынҽыжәлеит.

Камачыч, лан лахь хәычык дынхьапшшәа луит, лыблақәа ааќапшьхеит. Есма, гәаала лымаӡамшәа, лҽеихарпсны дгылан.

– Камачыч бҽы хәычык иныкәбмырҩыкәа бцома? — анырхәа, хәычык лҽы аалырхәмаршәа луит, аха дук лгәалаќамкәа.

Ус, Лагәстангьы днальшьтагылан, рҿқәа инарысын, агәашә интынтцит ахҩыкгьы.

[21] Азанышь ќама — ажәа «азанышь» иаанаго еилкаам.

Рышьҭахьҟа иаанхаз зегьы аӡӷаб лныҳәара иаҿын. Есма лылаӷырӡқәа лыпҳа илцәылӡоз уажә аргама иаацәырҵит, лара Камачҷычгьы дахьцоз, маӡала аҭцәыуара даҿын. Уаҟа игылакәазгьы акраамҭа ирзыпшуан, нас рыӷнқәа рахь рҿынархеит, ҵоуп, абарҭ рахьгьы џьоукы рылаӷырӡқәа аахаҟәҟәалеит.

XIII

АҞӘАҞА ИЦОИТ

Агәашә инҭытцны хәычҷык ианынаскьа, Алиас иапхьа инеиуаз ипҳа днаалыхьӡаны данынаҿапшы, хәычҷык наҟ лхы днахашәа ҟалтцеит, аха уеизгьы лылаӷырӡқәа лзымҵәахит.

Аӡӷаб лгәы лхеирштразы Алиас ажәабжьҳәара далагеит: Аҟәа шқалақь бзиоу, аӷны бзиақәа шгылоу, афаетонқәеи аҿуардынқәеи рыла ауаа шныҟәо, аӡӷабцәа, ахәычқәа шырацәоу, иахьа хәлаанӡа ашәҟәы ишапхьо, ишыхәмаруа…

Ус, ажәабжьқәа ҳәо ишнеиуаз, иаарпылеит Лумани Алхаси — агәылачҷкәынцәа.

— Ааҳых, абри ӷба! — иҳәеит Алиас. — Уабаҳпылеи уара, Алхас! Абри амӷа ҳаақәлеижьҭеи, мышьҭацәгьамзар, мышьҭабзиак дааҳпымлахт, шәабаҟоу рҳәааит, аӷны амзырхаҿы — аҭысгра, ҳахьааскьаз, уажәы зегьы ирeицәаз амышьҭацәгьа — Алхас уааҳпылт…

— Ҳаи, џьушьҭ, — иҳәеит Алхас, — сара ишырҳәо аҟара сымышьҭа цәгьам. Ицәгьаӡазаргьы, уара узын ибзиоуп, — иҳәеит, даахәмаршәа.

— Мап, Алиас, убриаҟара змышьҭа цәгьоу уаӷӡам абри Алхас, амала игәнаҳа рықәыртцоит абас изызҳәо ауаа, ус акәзар, шәара ҳасаб азыжәу… абри ишәасҳәо убри изы…

— Уара, Луман, уцәажәашьа злазбо ала исхарам, сызлаҟам акы сзуҳәошәа сгәы иаанагоит, — иҳәеит Алхас.

— Ааи, цьушьт, уара умсит уаҳа, иухарам акы шпасҳәо... Абар мчыбжьык аҟара тцышт абнаҿы ґәык шысцәуаз, салгоны еипш, «Уаа бзиа ууит!» — иҳәан аӡәы даасыдгылт. Схы сҩахазар, Алхас иакәын. «Аґәы замана уцәит!» — иҳәоны аамтазеипш, апҟаҩҳәа аґәы аханытә атцыхәанӡа илеиҩжәа ицеит.

— Нас абри имшьҭа цәгьоуп зҳәо игәнаҳа иҟәымшәо — иҳәеит Луман.

Зегьы ааибарччан, рымҩаҟәа инарыҟәлеит. Абасҟак зылахь еиҟәны инеиуаз Камачыҷгьы хәыҷык дааччеит.

— Абри амшьҭа, алапш ҳәа ирҳәо сара дук ихастцомызт, аха уажәы аакьыскьа ссирк саҟәшәеит. Убри уажәы абра иуасҳәап, дук уаҩы ихшыҩ ззимышьҭыша! ажәабжьзаргьы исҳәап, сзашьҭоузеи, ҳамҩа ааркьаҿып, — иҳәеит Лагәстан. — Ишудыруа еипш, ҭауади-аамсҭеи чарак уҳәа, акы аныруа, ҳара анхацәа ҳада иаухәартаху! Уажәы аакьыскьа Кыҷын ачара аниуаз Аҭаранӡа уцаны, Ормаҭ ҩбаҟа уалыр аҩы уиҭоит, исзаага, иҳәан, суардын ҿыц скамбашь дуҟәа натцаҳәаны Кыҷын иҿы снеит. Уаҟа иуалыр дуҟәа ҩба ауардын инаҟәыстцан, ачарт ахы сныҟәтәаны агәашә сынтҭытцуаны Шьаабан даасцылт.

Шьаабан имшьҭа цәгьоуп, рҳәоит, аха сара ихастцаӡомызт... Ашәа ҳәо аккара сытцаланы сышнеиуаз, цьы дук ашьапаны, абас аршьынаки бжаки раҟара адгьыл инаҟәытханы, кылтцәара дук аман. Убрахьтә иҭыппуа убри еипш шхырцәаґь дуӡӡаҟәак, сара саагылеижьҭеи урт ираҟароу егьысымбацт, аӡәы иҳәонгьы смаҳацт Абаґыртцыс иаҟароуп уҳәартә иҟан.

Скамбашьҟәа аанысканлан, акраамҭа сырзыпшуан, нас исгәазырпхa сыздыруам, аҩысҭаау, мышьҭоу, сеиха аашьҭыхны абри аҿышәҭа снасны, иадпапаланы иад-

тәалақәоу ашхырцәаӷь аа ӡа дуқәа надысшьыландаз аасгәахәит.

Сеиха схы иаакәыхшаны агәыз аахсыргеит аҿышәҭа убрахьтә иааҭыппит, аха заӷа ҭыппыз ҳәа сызҳәаӡом, иаразнак рҿааизакны сара инсықәапапеит. Изулак аарлаҳәа сыпсы сыма ауардын снақәтәеит. Убри аамҭазы сыблақәа хәычык инцәытраашәа санпшы, скамбашьқәа ирықәапапахьан, урт ԥытцибарӷьан, абна хыла инасит. Сара ауардын саниалт.

Дук мыртцыкәа цьы махә дук снатцаргалазаап, саргьы инасыхьҳәазеит, аха сара акгьы сызнамуит.

Ари амахә ачарҭ аларгылақәа цыххаауа ишнеиуаз, шахала ауардын иақәҿаҳәаз ауалырқәа инрысын, ицыххаа ачарҭгьы нҭапҿыланы амахә ҳнатцсит ҳәа сгәы ишаанагоз, даҿа ҭлакы иԥанырӷьан, суардын цыххаа, акамбашьқәа рӷьатамақәа аапытцәтцәаны абна инылабга ицеит, саргьы сгәы хаххала ипҿыз суардын аварахьшәа сынкаҳаит. Аха сыблақәа сызхымтуа ачра иалагахьан. Насыпшәа, убраӷа Ҳалыл даасықәшәан, аԥныӷа сигеит.

Аԥны снеигаанӡа сышчра счхьан, сыбла ахьҭоу уаԥы имбо сыӷан. Ашхырцәаӷь ахьсыцҳаз аҭыпқәа рҿы аџьыкӡырӡ ахьыршьуа, ахыртцәы ахьыршьуа аарлаҳәа сыпсы ааиқәдырхеит. Адырԥаҿны скамбашьқәа цьара ӷдарак аҿы избан, аԥныӷа иаасцеит…

— Лагәсҭанхеит, уара иухьыз амшьҭа иахароу цьушьома, уара унеины ашхырцәаӷьқәа уанреис, даргьы умеисуази, — иҳәеит Алиас.

Убри аамҭазы амԥаду аҿы иаакылсит, адилижангьы ааира убри акәхеит.

Лагәсҭан аҿқәа иманы аԥныӷа дгьежьит.

— Саахынҳәаанӡа аԥны, арахә уҳәа хәычык усзаархылапш, тцоуп, уаӷа Рафидагьы дӷалашт, аха, — иҳәеит Алиас.

Нас адилижан инақәтәеит. Абраҟа Камаҷыҷ иаҳа длахҿыххеит, амҩан зегьы дрызтцаауан илымбаӡацыз аҩн дуқәа, аӡқәа, ацҳақәа уҳәа анылба. Убас Аҟәа иааит.

Адилижан ишынҭытцыз, иццакны рыуа Махаз иҿы инеит. Уи даара дреигәырӷьаны дырцылеит. Чысмысқәак ҟатцаны ихәы ҳәа изааргаз наирҭеит...

Иззааз, изыргәаҟуаз наиарҳәеит. Нас дара аҩны иааныжьыы дцан, арзаҳал зҩышаз аӡәы дааиган, ирҭахыз еипш акы аначальник округа ихьӡала, даҿакы апрогимназиа[22] (аӡӷабцәа зҭаз ашкол) аиҳаб пҳәыс лыхьӡала иирҩит. Ашьжьымҭан Махази Алиаси Камаҷыҷ дрыманы ицеит апрогимназиахь, уаҟа даараӡа акраамҭа ипшын, аха уи ашкол аиҳаб пҳәыс ддәылмыпшит, аха лымам, рҳәеит. Нас аокруг аначальник иахь ицеит. Уаҟа зны шәаанҿас, аначальник макьана ашшцәа идикылом, рҳәан, ирыдрымкылт.

Ус, аамҭа кыр цеит. Иҟартцахуази, аӡӷаб амла даҳаргома, рҳәан, аҩныҟа дыргеит. цыҭк анбжьыс еиҭааит аокруг аначальник иҿы, аха дырҩегьых зны шәаанҿас, иҳәан, ашә аҿы игылаз инеимышьҭит.

— Харантәи ҳааит, изыҟалозар, ҳидикылааит, уск ҳаргәаҟуеит, — рҳәеит.

— Харантә шәаамоу, шәахьынтәаазаалакгьы макьана шәидикылом, шәарамоу, шәара шәапхьа иаақәазгьы макьана идимкылацт. Ишәымбои, заҟаҩы уаа абра игылоу, заҟаҩгьы нахьхьи аҭла ашәшьыраҿы итәоу, — иҳәеит.

— Урҭ ҳәа узҿу рапхьа ҳара ҳааитеи, — рҳәеит.

— Шәара иахьа шәааит, урт иацижьҭеигьы абра игылоуп, — иҳәеит.

---

[22] Апрогимназиа – ихарҭәаам агимназиа. Аҳәсақәа рпрогимназиа Апсны рапхьа акәны иаартын Аҟәа 1870 шықәсазы, аха аурыси аҭыркәеи реибашьраан аҭыркәцәа ицҟьашәҟьа иқәыртцеит. Еиҭаартын 1880 шықәсазы

Алиас игәы каҳаит, ари ҳахьидикыло егьыҟам ҳәа. Уи аҵкыс апрогимназиа аиҳаб пҳәыс лахь ҳцап, рҳәан, уахь ицеит.

Уаҟа иахьнеиз, уажәы аха лымам, цыҭрак шәаанҿас, аизара лымоуп, рҳәахт.

Ипшит, ипшит, аха ргәы анҿыгьӡа, аначальник иахь ицеит. Уаҟа ауаа еилахаа иштәаз итәахын. Уаҳа акгьы мҳәакәа Махаз иԥныҟа ицеит иахьа шьҭа иҟаҳҵо егьыҟам ҳәа.

Адырԥаҿены ианаамҭаз ицахт дырԥегьых заа ашкол ахь. Уаҟа уажәы аилатәара рымоуп, аӡәгьы длыдылкылом анырҳәа, аначальник иахь ицеит. Уаҟа ашәшьыраҿы итәакәаз рҿы инеин, даргьы натәеит, аха изгәалашәодаз.

Ус, наҟ-ааҟ ишыбжьаз, уи амшгьы рцәыӡит.

Адырхаҿены еиҭацахт иахьцалац. Аначальник иҿы иахьнеиз ауаа маҷын, хымш, ԥшьымш ипшыз џьоукы аԥара рымҵәан, иқәҵны ицеит. Џьоукы ашыӡ рыхьын, рыԥныҟа рыпсы ргеит; егьырҭ аиҳараԥык ҿыц иааиқәаз ракәын, ишакәызаалак, абри аҿены ашшцәа рарзаҳалқәа аажәг аниҳәа, Алиас иарзаҳалгьы уаҟа инарылеиҵеит, даараӡа акранҵы, аҭарџьман даадәылҵын, аначальник инапы зқәиҵаз арзаҳалқәа хнырҳәны изтәқәаз ирзишеит. Алиас иарзаҳалгьы уаҟа инеииркит.

Алиас иарзаҳал аҿы ианын «Апрогимназиа аиҳаб пҳәыс дахәапшааит» ҳәа.

Ари егьшалымҵуаз Алиас игәазцан, даараӡа иҭаххеит аначальник илабара иоур. Махазгьы даараӡа даашаҟьеит, аха егьилымшеит. Ирухуази, ицеит апрогимназиахь. Камаҷыҷ хәыҷгьы, исарҳәарызеишь ҳәа, дшәапырҳапуа дрышьҭоуп, уеизгьы-уеизгьы аԥныҟа цатәыс илықәшәаргьы, дук цәгьа илымбар ҟаларын, избан уҳәар усшәа апрогимназиа аиҳаб пҳәыс илыхцәажәақәон цқьа деилкааны дыздырқәоз: дгәымбылуп, дыцьбароуп, ахәыҷқәа бзиа дырбом ҳәа.

Абраҟа иахьааиз, адырра лырҭеит цьоукы быртахуп ҳәа, аха ирласны дыздәылмыпшит. Нас адырра еиҭалырҭахт аокруг аначальник иҟнытә цьоукы априказ рыманы иҟоуп ҳәа. Убасҟан даадәылпшын, «Дызустда абраҟа аначальник иҟнытә априказ змоу?» — лҳәеит пҳәыс шәпа дук, еиқәаакы, лылацәақәа ҭчааны, лыхцәы лхы иакәыршаны, маҭәа еиқәаҵәала деилаҳәаны, ҟәбас маҟа ҟьаҟьа дук лымҕаны, лыблақәа бласаркьала ирхианы, лыбжьы аазгәаҩаны, иазаахарбҕьарны.

Махаз, ҳара ҳауп априказ змоу, иҳәан, абри ауаҩ иоуп ибыҳәо,ипҳаашколдтеитцарацы…ҳәаацәажәарадшаҿыз, лара днагьежьын, ииҳәоз акгьы дазымӡырҩӡакәа, наҟ дныҩнабга дцеит.

— Махаз, уара иуҳәааз упхастақәа иреиуаны ипхьаӡа, уи апҳәыс избо, дызцәшәо иакәымзар, аӡәы сихатцгылап ҳәа дыҟам, еицжәацижьҭеи амала усыраапсеит, уус сырӡит. Ари аус ҳзыҟазтцо пҳәысӡам, — иҳәеит Алиас.

Ус шырҳәоз, лара даадәылтцын, Алиас дарбану ҳәа дрызтцааит.

— Сара соуп Алиас, — иҳәан, лара дшыҟаз хәычык днаскьеит.

— Акы, удокумент, уарзаҳал иагәылоу, аӡҕаб лира ашықәс зҳәо ашәҟәы изакәан шәҟәым, апап иҟнытә иумазароуп, ҩбагьы, ианаамҭаз ашәҟәы алоумгалеит. Иацы ҳалгеит, ашәҟәы алазгалаз рус ҳахәапшит, иҳадаҳкылашаз ҳадаҳкылт. Уажәшьҭа ҳапыхьа уажәаанынӡа егьзыҟалом, — лҳәеит.

— Шәара иацы ишәыдышәкылт ахәычқәа, сара абра бышә сылагылоижьҭеи хымшуп, бызсыхәампшызеи? Егьи ашәҟәы ҳәа бызҿу, апап дыҟамызт азы асҭаршыни ақыҭа рсудқәеи рнапы ақәтцаны иаазгеит… (абни апҳәыс иажәа дук дазымӡырҩыкәа ирласны лышьҭахьҟа дцошәа аниба, дааццакны), нас ҳапыхьа даазгар даанахәару? — дналызтцааит Алиас.

Алиас иажәа Махаз аиҭагара дшаҿыз...

— Уиаҟара цәажәара иазаауазеи, аамҭа иахыҵеит сынтәа, ҳаԥыхьа даaигааит, — лҳәан, днагьежьны дцеит.

Алиас даaилашәеит.

— Махаз ухаҵкы, иуасҳәо уаҳауоу, ауаӡы аҵәгьа иуит, абна дылалеит, рҳәоит, ҭҩоуп, абашазгьы зхы зырӡқәо ыҟоуп, уи мап сҳәом, аха абри еиԥшқәа... абри еиԥшқәа рзы ауаӡы ихы аҟәирӡыр — уи зиузеи уҳәар, игәнаҳа уқәшәап,— иҳәеит. — Абар хымшуп сызгаб лнапы данкны аҟалаҿь салоуп, сызгаб лакәым, абар уаргьы хымшуп усыраапсоижьҭеи, ма аначальник, ма абри аԥҳәыс аӡәы уаӡҭас дахмацәажәеит, аӡәы ила ҳхимырԥшылеит, аус иаҳзыҟаиҭҩоз зҭахыдаз! Псҳәы амала ицаны иааз иеиԥш, схынҳәны сқыҭа рҿы саннеилак, сҿаббаӡа, ирасҳәо сзымдыруа, сызгаб дсышьҭаргылaны сынкылсып. Абри еиԥш аиҳабырагьы ҳаргьы ҳаҟамзар акәын, аха уи ҳазҭода! — иҳәеит Алиас.

Камаҷыҷ абри лаб иихәаҟәоз зегьы лыхшыӡ рзышьҭны даараӡа ҟәышк леиԥш дырзызырӡуан.

— Уи усоуп, Алиас, аха шьҭа уаала аӡныҟа, — иҳәеит Махаз.

Иҟаиҵахуази Алиас, еиманы Махаз иӡны шыҟаз рҿыӡархеит. Ауха Махаз иҭан, ашьжьымҭан рыӡныҟа ицаразы рыҽдырхиеит. Алиас иԥҳәыси иԥҳаи рзын маҭәаҟәак ихәҳаит. Нас Махазгьы даргьы еиманы адилижанқәа раанҿасырҭа аҟынӡа еиццеит.

Адилижанқәа ирласны ианымца, уаҟа инатәан, аҵәажәара иалагеит.

— Иацы ажәаԥҟа уҳәан, иаҵанакуаз сзымдрит: «Псҳәы амала ицаны иааз» ҳәа? — дизҵааит Махаз.

— Аа, уи змааноу уи ауп, ажәытә уаӡагак иаҳ уаҵәы Псҳәынӡа усызцароуп ҳәа иеиҳәеит. Ауаӡага ибзиоуп, иҳәеит, — дыззишьҭуаз ҳәа акгьы еимҳәеит, данишьҭуа еимҳәашеи. Абзамыҟә дхәыцын, уаҵәынӡагьы сыззыԥ-

шузеи, уатцәы шоуроуп, уаханатә сцап, зақа ирласны саауа аҟара саҳ исцьишьап, иҳәан, ауха ддәықәлеит.

Адырҩаҽены шьыжьы дыҿҟьа-ҿҟьа Псҳәы дынкылст. Зыҟны днеиуазгьы издыруамызт, аха аҳ иҿы акәхап анеира ахьаҭахы, иҳәан, днеит Псҳәы, аҳ иҿы.

— Уабаҟаз, уаазышьҭда?

— Саҳ сузааишьҭит, — иҳәеит.

Уззааишьҭызеи ҳәа данизтцаа, уатцәы убранӡа усызца, аниҳәа, уатцәынӡа сзыпшузеи, уаха сцап, зақа ирласны саауа аҟара аҳ исцьишьап, сҳәан, иаха сдәықәлеит, сзузааишьҭуаз азы сизымтцааӡеит, — иҳәеит ауаҩага.

Аҳ днахәыц-хәыцын, аа, уи сара издыруеит, иареи сареи ҳаицәажәахьеит, абни ахаҳә ду нахьхьишәа икажьу сзааҭи ҳәа сеиҳәахьан, убри уатцаланы, ипымҽекәа, ирласны изга ҳәа еиҳәан, датцазза тцабыргыз цьшьа, иаҳ, изааигеит.

— Ааи, усоуп, усоуп убас саргьы исаҳахьан, уажәы исгәалашәеит, — иҳәан, иааибарччеит.

— Алиас, аҩны иумаӡада, иуцхраауа иеипш? — дизтцааит Махаз.

— Исымада, аӡәгьы. Уажәы санаауаз, аҩны сыпшәма ҳгәылапҳәыс Рафида даалызныжьны сааит.

— Дарбан уи шәгәылапҳәыс Рафида?

— Уи уаргьы дудыруеит, пҳәыс еиқәак, аукы, пакы, лыхцәы дуны, ипаны илықәпсаны, самырҟәылҳәаҩык, чамгәырарҳәаҩык…

— Ы-ы-ы, дыздыруеит, дыздыруеит! — иҳәеит Махаз. Убри рҳәоны адилижанқәа адәықәлара иалагеит.

Махази Алиаси аагәыдибакылт, Махаз Камачыч хәычы дгәыдикылт, аканфеҭ литеит, паракәакгьы налиркын, днышьҭыхны адилижан днақәиртәеит. Алиас даара цьшьара ду иитеит Махаз иаапсаразы, нас иныкәтцны ицеит.

XIV

ИНАҬЫМ АШКОЛ ИААНАМХӘОЗААП!..

Алиас ипҳа ашкол дахьизҭамтцаз, аиҳабыра ахьизхьампҵшыз даара гәала дус иман, аха ак зеиҳәодаз!

— Сзашьҭоузеи уеизгьы, исҭаххоит мышкызны, заанатц ирхианы исымазааит аӡҕаб лира ашықәс ашәҟәы, сара санахыццакуа аамҭазы сынтәа ишсыхьыз еипш џьара дсыцәцар атцкыс, — иҳәан, дныкәланы апап иахь дцеит.

— Дадхеит, уара сынтәа уҟамзаара даара кыр испҵырхагахеит, сыӡҕаб лира ашықәс ашәҟәы сҭахын ашкол лҭатцаразы, уара уаныҟамла, асҭаршыни асудкәеи рнапы аҟәтцаны изгеит шәҟәык, аха ирыдрымкылт. Апап ишәҟәы ааугароуп ҳәа сарҳәеит. Уара ушәҟәы аасҭа урҭ асҭаршыни асудкәеи рышәҟәы акы иапсамзаап аус аҿы, — иҳәеит Алиас, апап даласыргәыбзыҕып ҳәа.

— Алиасхеит, уажәраанӡагьы убри узымдыруазар, асҭаршыни асудкәеи апап идукылозма, апап аҳәынтқараа иаарышьҭыз уаҩуп. Асҭаршыни асудкәеи абра аҟыҭан Ҭорҟани, Мшәагәи, уареи уҳәа иалышәхыз уаауп, — иҳәеит апап.

— Ааи, ус акәхап, —иҳәеит Алиас, апап дааиқәшаҳаҭханы, апап игәы иацәымҕу акы, сус иапҵырхагахаша акы сҿы иҭымтцааит ҳәа даацәшәаашәа.

— Уи ашәҟәгьы ааҩып ианаамҭоу. Уи азы уеитцаҳархарым, — иҳәеит апап.

— Иааҩып ҳәа инахга-аахго акәымкәа, зны уара акы уахнагап, зны — сара, убри аҟнытә иахьатәи амш убри аус иазыскит. Изыҟалозар, иахьа иҩны исуҭароуп, уаапсоит, аха есқьынгьы уи азы сызныҟәом, — иҳәахт Алиас.

— Ус анухәах, ҳнахәапшыпишь ашәҟәы азҕаб лышықәс зну, — иҳәан, апап ашәҟәқәа дрыхәапшуа далагеит.

Акраамҭа дыпшааауан апап, ус Алиас иахь даахьапшын, ухәыҵы лықәра зну ашәҟәы збом, днаҭзами уи ҳәа дизҵаауит.

— Днаҭзам, сгәахәуеит, — иҳәеит Алиас.

— Ус акәзар, ашәҟәы данзам, лықәра иалздыраауазеи?!

— Лықәра абра Ҭорҟан, Мшәагә, Мац уҳәа ирдыруеит. Урҭ рыгәра умгои? Саарыпхьап, срызҵаап. Нас урҭ ражәала исыҭ ашәҟәы сара сыгәра умгозаргьы, — иҳәахт Алиас.

— Алиасхеит, сара уара угәра сымго џьушьома, аха азҕаб днаҭымкәа убри уара изуҳәо ашәҟәы аҭара зыҟалом, — иҳәахт апап.

— Убри аасоумҳәакәа, цыҭк уара иутәны исықәындаз, уара исоуҳәаз даара кырзҵазкуа усуп, ахәпҳа ҳәа азәы дҟоутҵароуп, аџьабаа ду убароуп, ахарџь ду ақәҟоутҵароуп, убарҭқәа реипшқәа сара исҭахымызт. Изыҟалозар, убриаҟара аус саламҵакәа исуҭар, акы еипшымкәа иуџьысшьап, — иҳәеит Алиас, аха апап уи ауиухуаз!

Ус, ишынеицәажәа-ааицәажәоз, аамҭа кыр цеит. Иус иахәарҭаз акгьы изыҟамҵеит, Алиас ацара иақәикуаны еипш аан, зны уаанҿасишь, ак сгәалашәеит, иҳәан, апап ашәҟәқәа дрылапшуа, акы апшаара даҿын. Даараза крантцы, Алиас агәыргьын ухоутцахьоума ҳәа дизҵаауит апап.

Алиас ари иаҳаз уамашәа ибан:

— Убри акәын уажәы исыгыз, убригь абраҟа инацутцеит. Уаҩы ибахьоума, иаҳахьоума, аҽы анажә ибачартәуан ҳәа, хатцеи пҳәыси анажәлак, агәыргьын рхартцо. Уажәы сажәымҭыҽха, агәыргьын схастцоит ҳәа азәы иасҳәар, псроуп, пхашьароуп, — иҳәеит Алиас. — Аҿыц ҿарпақәа сзыпшаа ҳәа акәым уара уҿы сзаа, уажәы сзыргәаҟуа аус сзыҟатца ҳәа ауп. Уи ансумҭа, егьырҭ уара еиқәупхьазаз зылшо сакәым, сызҕаб ашкол лҭатцаразымоу, дырҩегьых

сганы сҭаркуазаргьы, уи иуҳәаз сара исылшом. Сыццакуеит уажәы. Даҽазны саап, цқьа ҳаицәажәап. Аӡӷаб лнаҭра мацараҿгьы умаанҿаскәа агәыргьын хатҵара ҳәа иуҳәаз зылшо сакәым. Убри анаҭра ҳәа узҿу азгьы цқьа сҭаацәеи сареи ҳмеицәажәакәа изылшо сакәым, — иҳәан, дҩагыланы иҩны амҩа дныҟәлеит, ихы иқәыжьны, дхәыцуа. Агәашә аҟынӡа днеиуаны, Алиас даагьежьит ашырҳәа апап иахь, акы ихашҭызшәа. — Дад, Кәасҭа, аказы цқьа сузҵаарразы схынҳәит, ахәыҷы лнаҭра ҳәа иуҳәаз уи сара сгәы злазцаз ала, днаҭымзар, ашкол аҿы даархәом. Уи саҳауеит, аха абри агәыргьын хатҵара змааноузеи? Акы еипшымкәа иуҵьысшьоит убри еилырганы исоуҳәаразы. Абар, сажәраҿы саиит, ишубо еипш, убри змааноу сыздырам, — иҳәеит Алиас.

Апап даацәажәан:

— Дад, Алиас, абри агәыргьын хатҵара змааноу убри ауп, хатцеи пҳәыси агәыргьын анырхартҵа нахыс закәанла хатцеи пҳәыси ҳәа ипхьаӡоуп, ианырҭаху еилытцуа, ианырҭаху еилало ҳәа изыҟалом. Зных хатцеи пҳәыси ҳәа ианеибага, агәыргьын анырхартҵа, урҭ реилытцра, ркеибажьра зыҟалом аҷҟәандар[23] уҳәа аиҳабыра ақәшаҳаҭымхакәа, — иҳәеит апап.

— Нас убри азоума агәыргьын зырхартцо? — иҳәан, деиҭаизтцааит Алиас.

— Ааи, убри еипшқәа рзыноуп агәыргьын ззырхартцо, — иҳәахт апап.

— Ааи, дадхеит Кәасҭа, уара иуҳәо уи ҳара апсацәа ҳтәы ззымдыруа, иахьеи иаци иааз аӡәы иҳәар уи егьоурымызт, аха уаратцәҟьа абри еипш ануҳәа, даара уамашәа избоит. Апсуа ипҳа, ма иаҳәшьа дкаужьыр, уҷҟәандар иахьгьы дцом, — ууахәамахьгьы, дыҩкылатәаны, дуеихсны угәы тцыблаа укаижьуеит. Убри азоуп ҳара апсацәа

[23] Аҷҟәандар (аепископ) – ақьырсиан динхатҵараҿы ауахәама аматцзуҩцәа еиҳабацәа дреиуан.

ҿы апҳәыс кажьрақәа змаҷу, Кәасҭа, уара иззуҳәаз азы акәзар, иузаҧсам сара сырххара. Анцәа уишазар, усҟәаҵ, ауадаҩ салоумҵан! Дырҩегьых даҿеакгьы уасҳәоит, дад, Кәасҭа! Уара уҳапапуп, уҳабуп. Аха сара иахьа исоуҳәаз еиҧш, зегьы ироумҳәан, ацәгьа улырхыр ҟалап…

— Иарбан уи иуасҳәаз?

— Исоуҳәаз, умбои, упҳа дзакәан пҳам, упҳәыс дзакәан пҳәысым ҳәа иуҳәаз ухашҭма? Абри еиҧш азы, сара џьоукы-џьоукы здыруеит, урҭ ироуҳәар, аапт, сара сыпҳа сара сзы закәан пҳамзар, уара уоума нас дыззакәан пҳау ҳәа, дуеисыр ҟалоит. «Уагьымҳаџьырны аҟәыдгьы уахәо» — ҳәа ирҳәо еиҧш, уагьпапны, ауаа шәыҳәсақәа закәан ҳәсақәам, шәызҕабцәа, шәыҷкәынцәа закәан хшарам ҳәа роуҳәо уалагар, бзиа шәылибамхыр ҟалап, — иҳәеит Алиас. — Ауаа рыҳәсақәеи рыпҳацәеи дара рзы изакәан хшарамзар, нас иззакәан ҳәсақәада, хшарақәада?

— Ус ҳара закәанс иҳамоуп, ашәҟәы ианаҳҵалароуп азакәан пҳәыс дызмоу ҳәа агәыргьын зхоу рзы, изхам — закәан пҳәысны димам ҳәа, инаҭым ахшара димазар — дзакәан хшарам ҳәа…

— Ас шәара закәанс ишәымазаргьы, даара изакәан баапсуп уи. Убри ажәа «дзакәан хшарам» ҳәа иуҳәаз иатцанакуа удыруама? Уи иатцанакуа уасҳәеит. Абриаҟара ауадаҩ ҳалашәымҵар ҟамлои?! Аӡә пҳәыс дааигар — ашәҟәы иантца, ашаҳаҭ датахызар, уа иантца, ахшара дуоур — иара убас, ус акәымкәа, аӡәы пҳәыс дааигар, ауахәамахь днеигароуп, уаҟа ажәлар еизоит. Убарҭ зегьы ишырбо аҷкәыни аӡҕаби акраамҭа жәлар рҿы еицәырымҵуа шәара инаганы еивашәыргылоит, насгьы абраҟа агәыргьын хыхҩы ҳәа хәыпҳак, ма ҭауадк, ма аамсҭак абра даҭахуп. Убри арахәҭиаа иҭатәуп, ачара ду изутәуп. Абри аҿгьы узаанҿасуам, наӡаӡа уи уимаҵуҩызароуп. Ажәакала, тәыс ухы иуҭароуп. Анатра

ҳәа узҿугьы иара убасоуп, аӡы дӡаазхуа ҳәа ҭауадк, ма аамсҭак уааипҳхьароуп, убригь убас арахәҭиаа иуҭароуп, ачара ду изууроуп. Убригь убас уԥсы ҭанатцы, тәыс ухы иуҭароуп.

— Уи уара узы мацароума, зегьы рзы изакәанны иҟоуп, — иҳәеит апап.

— Уи закәан бзиас измоу дсыздырам, аха ҳара аԥсацәа ҳзы уи закәан бзиам. Ҳара анхацәа уи ҳаимнатцәоит, ҳарӷьацом, тәыс ҭауади аамсҭеи рзы ҳҟанатцоит. Ари ззы ибзиоу ҭауади-аамсҭеи шәара апапцәеи шәзоуп, кралашәырҳауеит, ҳара анхацәа уи ҳахнартцәоит, аԥхьаншәа ишысҳәаз еиԥш, иаҳԥырхагамзар, акы иҳахәаӡауам, — иҳәеит Алиас, дааицрашәан. — Абасоуп шәара азакәан бзиақәа шаԥышәтцауа.

— Уи зегьы рзы изакәанны иҟоуп, уара узы мацара акәым, — иҳәахт апап.

— Издыруеит, ари азакәан сара сзын мацара шакәым изыҟоу, аха иззакәанзаалакгьы, ари ҳара ҳзы ишзакәан бзиам удыруазааит. «Мчымхара кәашароуп» — ҳәа, ицәгьа-ибзиа уа ҳақәымныҟәар шзыҟамло аабоит, — иҳәан, Алиас иꙩныҟа иҿынеихеит, игәы дахаԥжәауа.

XV

ГӘЫРГЬЫН ЗХАМ РЫХШАРА ЗАКӘАН ХШАРАМЗААП!..

Алиас дгәамтц-хамтцуа, алеи аҳәеи нкыдҟьо, ахәылԥазы аꙩны дааит.

— Иухьзеи, уара, апап дуацәҳама? — лҳәан, диазтцааит иԥҳәыс Есма, иара иҟазшьақәа анылба.

— Дсацәҳамоу, дагьсысындаз, уи исеиҳәаз сеимҳәакәа. Аӡҕаб днаҭым, уи днаҭымкәа лира ашықәс шәҟәы, аметричастка[24] иҳәоу сыздырам, акы ахьӡитцеит, сызуҭом, иҳәеит. Уи анаҭра ахәыпҳарҳара, ахарцьҟатцара бара ишпаббои? Уи атцкыс еицәоу аус абаҟоу! Абри аиҳабыра ҳәа иҳамоу, апап жакьа ду инаиркны, уск уаҩтцас иаҳзыҟазтцо ҳәа аӡәгьы дсымбеит: Аҟәа сахьнеиз, ахылапшҩы-аначальник илабарҭагьы смоуит, ашкол еиҳабы апҳәыс лакәызар, лаб дызшьыз сара сакәушәа, лыбла аахтны дсыхәампшит. Сара сышлацәажәоз, лышьҭахь аасеирханы, наҟ дныҩналт, дыҩнаббартә. Уажәы ари апап исеиҳәо ббоит.

— Уаҟәытц убри аус, амала аџьа убоит, сара заа иуасҳәаахьеит егьшалымтцуа. Уара сара сҳәатәы уурҳауам. Дарбан нхаҩ ҭыпҳау атцара змания апсацәа рахь иудырyа? Урҭ ахылапшцәа ззыҟоу, атцара ззыҟоу ауаа дуқәа рзоуп. Уара урҭ урацлабырц угәы иҭоума?

— Џоуп, ус нхаҩы ҭыпҳак атцара лыманы дсымбацт, аха уи зхароу ҳәа еиҳарак сгәы иаанаго, аус ишашьҭоу ианаапсалак, ргәы анақәпҭцәалак, иаҟәытцуазар акәхап. Аха сара исызбит сшьапы ханы сшьамхаҟынӡа инаӡаанӡа сашьҭытцрым абри аус ҳәа, — ҿааиҭит Алиас.

— Ибзиоуп, нас, уашьҭымтцын абри аус, «амашәыр аҳампал иалоуп» — ҳәа рҳәоит еипш, иудыруазеи, машәыршақә дузаархәар. Убри агәыргьын хатцаратәык арахь иумҳәан. Ианамуӡах, ахәычы даҳнаҭып. Убри азы хәычык ишаауpa, ишаҳҳәара ҳәа уашьҭан ҳнеицәажәап, — рҳәан, дасу русқәа нап наддыркит.

Ианаахәла, рырахә-рышәахә зҳәаз иеипш, зегьы рҭыпқәа ианықәыртца, иааилатәан, анаҭра ҳәа ахәычы лзы апап ииҳәаз азы аилацәажәара иалагеит.

[24] Аметричастка — ахәычы данилак даниз, дахьиз, ижәла, ихьӡ, иаби иани рыхьӡ уҳәа знырто шәҟәуп.

— Даҳнаҭып, аха дызҳарнаҭрыда? Ҭауадк, аамсҭак, зҳәаз иеипш, аҩны раагара дук сақәшаҳаҭым. Урҭ раагара ахарҵь ду аҭахуп. Саназҙеи, сабаҙҙеи ҳәа урҭ рцара, раара, рцылара, рныҟәгара сара саҙәыкны уи сахәарҭам. Насгьы есқьынагьы наҟ кыр руҭалароуп, арахь излаухәарҭоу маҷны, — лҳәеит Есма.

— Саргьы урҭ рырхаршьра зҭаху сакәҙам, — иҳәеит Алиасгьы.

Убас ҳаҙгаб аҙы дызҙааҳархрыда ҳәа иазхәыцуа иштәаз Камаҷыҷ хәыҷы даацәажәан:

— Абраҟа аҷкәын Леуан ҳәа аписар иаало сишәырнаҭыр, апхьарагьы аҩрагьы убри исирҵарын, — лҳәеит.

— Абри илҳәаз дааpаҙа сгәазцеит, иашаны, убри апап наҭрада узышьҭоу ашәҟәы уимҭозар, убри диҳарнаҭып, — лҳәеит Есма, Алиасгьы убри даалықәшаҳаҭхеит.

— Бан бара дбыкәыхшахааит, ҳара ҳаиҳа бара бгәы азцеит убри аус ианаалоз, — лҳәан, Есма Камаҷыҷ даагәыдылкылт.

— Ари аус ҳархиеит. Иаҳшьыша ашьтәа ҳамоуп. Леуан аха анимоу, ҳааипхьар, дааип, уи ҳара ҳауара мап азиҳәом. Апап ара дыҟоуп, дабаҳацәцои. Аха убри агәыргьынхаҵара ҳәа апап ииҳәаз азы цқьа срызтцаароуп. Абри еипш закәан уаҩы иаҳахьоума, ибахьоума? Сзашьҭоузеи ҳәа исеиҳәоу, иҵабыргытцәҟьаны исеиҳәоу, убри цқьа еилсыргароуп. Дук мыртцыкәа, аха шаасоуа еипш, сцаны сизтцаап.

— Убри агәыргьын хаҵара атәык арахь исоумҳәан. Ҳажәымҭыеха уареи сареи ҳаивагыланы, ауахәама ҳаҩнаргыланы, агәыргьын ҳхаргыланы, ауаа ҳхыччо. Егьырҭ зегьы шыҟазаалак, абри ак соумҳәан, — лҳәеит Есма.

— Саргьы уи иахәарҭоу сакәҙам, — иҳәеит Алиас. Абас анеибырҳәа ашьҭахь, зны иҿынеихан, дцеит апап иахь. Пыҭрак ус баша еицәажәон, иажәа акгьы алымшеит, апап ииҳәац иҳәон. Ашьҭахь Алиас даацәажәан:

— Аӡҕаб лнаҭразы сара сыҽесырхиеит. Ӡаахәыс абри ҳписар Леуан иқәкны сыҟоуп, — иҳәеит.

— Уи ҟаимаҭуп, — иҳәеит апап.

— Нас уи ашьҭахь ашәҟәы изуасҳәаз азы ҳаитцазырхо ҳәа кыр ҟалома?

— Уара узышьҭоу аус азы анаҭра шәҟәы мацара азхом, Алиас, уи ахьҧоузымдырует?

— Нас уаҳа иаҭахыхузеи, анцәа дзықәшәирыз, — иҳәахт Алиас, уи имаҳаӡацшәа.

— Упҳәыси уареи агәыргьын шәхашәымтцакәа, уи ашәҟәы иусҭо акгьы иапсам.

— Уи шԥа?

— «Уи шԥа», умбои, агәыргьын зхам рыхшара закәан хшарас ирыпхьаӡом.

— Нас сара сызҕаб уара дышԥоупхьаӡои?

— Уара узҕаб, уи угәы иалымсын, Алиас, закәан ипҳам, закәан хшарам!

Алиас дааилашәан, дәагылт дазгәаашәа.

Апапгьы дшәан, дәагылан, хәыҷык иажәа ааирпшӡар, иааиркәадар иҭаххеит, аха ииҳәашаз иҳәахьан, далгахьан.

— Ишԥыкәу сара сызҕаб дышзакәан пҳам, сара дсыпҳами, нашпҳаума, нас? Абри еипш ажәа аасоумҳәакәа, уаасеихсны сушьыр иаҳа еиҕьын, сара егьа сҳәаргьы, уи баша исоуҳәоз цьысшьон…

— Баша ишԥауасҳәои, уи аӡҕаб уара дупҳам, упҳәыс дылхымшеит ҳәа акәым сара исҳәо, агәыргьын ухамкәа, ахшара иумоу, ҳара ҳзакәан ала, ҳара апапцәа ҳнапы иану аус аҳасабала, закәан хшароуп ҳәа ашәҟәы сызуҭом, агәыргьын ухамкәа, абриоуп сара иуасҳәарц исҭаху. Егьысала, уара упҳа, дызшаз дисасуп, уара дышԥоупҳам, уара дупҳауп.

— Ус анакәха, ҳара ҳқыҭан агәыргьын зхам рацәоуп, нас урҭ рыхшара зегьы закәан хшараӡами?

— Закәызеи, Алиас, иуҳәо? Урҭ зегьы закәан хшароуп шәара шәаҳасабала, аха ҳара апапцәа ҳаҳасабала урҭ закәан хшарам, агәыргьын рхам азы. Алиас, уара узы уадаҩрас иалоузеи, ухәыҷы данунаҭуа ауха ахәылпазы упҳәыси уареи ухәыҷы дызнаҭуа ауаҩи шәааир, уи абраҟа агәыргьын шәхихып, нас ахәыҷы аӡы дӡааихып. Ари акыр зҭаху акы акәӡам.

— Акыр зҭаху акы шпакәым, ҳара аҭаҳмадацәа ҳажәымҭыҽха ҳмитаҟә-митаҟәуа, ҳаишьҭагыла ауахәамаҿы ҳааны агәыргьын хаҵара, уара ишԥоубо? Даара ипхасшьоит. Сыҧшәма илымур ҟалап, сара изуӡаргьы.

— Ари пхашьараӡам иҟьырсиану изы. Уи еицәоу пхашьара, хьымӡҕ злоу анцәа уақәимыршәааит! — иҳәеит апап. — Нас зеипш уҭаху ашәҟәы усҭап, иахьноуго вба рзамҭо. Нас узҕабгьы ашкол дынҭоуҵап, аҵара лоуп, дуаҩхап, — нациҵеит апап.

— Иуҳәогьы саҳауеит, аха сшыҟалара сыздырам, — иҳәан, дҩагылан, Алиас аҩныҟа дцеит. Амҩан дахьцоз, абри апап иажәа дазхәыцуан, иахуго вба рзамҭо ашәҟәы усҭап, нас узҕаб ашкол дҭоуҵап, дуаҩхап ҳәа иеиҳәаз.

— Сара агәыргьын хаҵара хьымӡҕшьаны, сызҕаб лымҩа сырҟәар, лыгәнахаҳа сықәшәап. Уи аҵкыс сазааир еиҕьуп. Аҩныпҳәысгьы дышԥазымааири, — ҳәа дхәыцуан Алиас.

Аҩны дахьааиз, ипҳәыс дынизҵаа-ааизҵааит, аха ус иаарласны акгьы леимҳәеит. Пыҭрак анаабжьыс, аҵәажәара игәаҳәошәа данааҟала, Есмагьы хәыҷык длахҿыхшәа даниба, нас иаацәыригеит апапи иареи еибырҳәаз.

Есма ари ажәа лхы аалхнаҟьеит.

— Апап уиргәыбзыҕзаап, шьҭа агәыргьын ухоутҵаргьы цәгьа иумбошәа узбоит. Уи аԥаҵа дугьы уаргьы шәабаҟаз рҳәааит! Убри акәын уажәы иҳагыз, ҳанажә, агәыргьынхаҵара, убырҭ апапцәа ржакьа рсо аамҭа анцәа иҭаргыл!..

— Бара, апап ихароузеи, ҳаӡҕаб цьара шәҟәыпхьарак ҳазлыртцозар ҳәа ауп, апап сҳәаргьы, адикәан сҳәаргьы, уахь сыздәыкәу...

— Убырҭ апапи адикәани иузыҟартцо акгьы ыҟам. Амала ҳажәымҭыҽха ауахәама хҭаургылоит, ауаа ххыччо.

— Сыӡҕаб атцара сызлыҭанда, ҩынтәгьы агәыргьын схастцарын. Бара ишыбхәо сыздырам, аха ҳаӡҕаб атцара лыманы дҟалар, ҳара ҳзы заҟа ихьӡ дуу бдыруама! Убри анаҩс ларгьы дуаҩхап.

— Уӡҕаб атцара лоур, аҷкәынцәа асалам шәҟәы рзылыҩуа далагап, нас ахьӡ ду улыргап! — лҳәан, лааигәаара акьанцьазы атцкы зӡахуаз Камаҷыҷ лхы дныҟәсит, дазаасамырҟәылшәа.

— Уаҳа ишәҳәаара аншәмоу, сара асамырҟәыл сылшәхуеит, – лҳәеит Камаҷыҷ, днагылан, наҟтәирахь ахәштаара дныҽҳәатәеит.

— Закәызеи, дад, ибӡахуа? Ҳара аҭыпҳара базаҳкуеит, бара акьанцьа атцкы азыбӡахуама? — иҳәеит Алиас.

Нас дырҩегьых аицәажәара иналагахт, ахәыҷы дшырнаҭша, агәыргьын шырхартцара атәы. Алиас имуӡошәа анылба, Есмагьы дазыразхеит, еиҳарак ҳаӡҕаб акы илыхәартахоит ҳәа.

Абри ашьҭахь цыҭк анаабжьыс, аписар Леуан адырра ирҭеит абри еипшгьы, абри еипшгьы азы уаҳтахуп ҳәа. Иаргьы мап имҳәеит. Алиас иуара ҭкьытцкьеишьозма, деигәырҕьаны дазыразхеит.

Уажәшьҭа русҟәа дырҽеит, апап иниацәажәан, аҿҳәара иҟартцаз ауха аписар дрыманы инеин, маӡалашәа апап агәыргьын рхаитцеит, нас уахьынтә инагьежьын, Алиас иҩны иааин, агәылацәа аaизырган, ахәыҷы дырнаҭит.

Ауха шаанӡа ачара инахатәан: ихәмарт, иччеит рызхара. Камаҷыҷ хәыҷы аҩынтәраан данырныҳәоз, лыҩхәы аныржәуаз, лыхьӡ змааназ, иатцанакуаз, даниз аҳәсаҟәа,

ахацәа уҳәа ирҳәақәаз ргәаладыршәеит: ахатәамус аҿы ахацәадышреиҕьхаша, хьымӡҕык шылымгаша, апҳәысмус азгьы аҳәса дреиҕьны дшыҟалаша атәы, насгьы атәара бзиа лоуны, анхацәа ирзеиҕьу аус ныҟәылго дшыҟалаша, агәабзиара шлоуша атәы зегьы рҳәақәеит.

Апап дахьтәаз, апапи адини рызгьы усуҩ ҕәҕәаны дҟаларазы ҳәагьы, нацитцеит.

— Уи шԥа, апапи адин уси зыркәадашазы дусуҩ ҕәҕәаны дҟалааит, уҳәама? — иҳәеит Леуан.

— Ҳаи, уара Леуан маӡа уҳәа, аргама уҳәа, абри аԥсаҭа ус иаԥырхагоу акәымзар, даҽакы уҳәом. Амала ирҳәом уара асоциалистцәа рҿы маӡала аус ууеит ҳәа ирҳәо, — иҳәеит апап дгәааны, дагьыҩагылт, амцеиԥш деибакуа.

— Ааи, уара уакәын ари сазымҳәацыз, уаргьы уаха абра уаацәыртцит. Уажәы аакьыскьа ахылаԥшҩы дсацәажәон абри атцыхәала, уара уакәхап убри иҿы ибыжәыз!

— Дбыжәит, захьӡу**зе**и, сара ишԥыкәу сышбыжәуаз! Ишԥыкәу ушсацәҳауа? —иҳәан, апап аишәа даахытцит.

Алиасднеин, апапдиҳәо-дичо аарлаҳәааишәаднахаиртәеит. Ашьтахь Леуан иахь днагьежьын, акы еиԥшымкәа суҳәоит, уаха сыҩны, счара хәычаҿы, апап уимацәҳаразы, шәгәы нибамырхаразы ҳәа, нас егьырт ачара иахатәақәазгьы зегьы нарыбжьалан, иааиндыршәашәа рун, дасу рҭыԥқәа рҿы иеиҭанадыртәеит. Нас ачара еиҭадырҽеит...

Убас шаанӡа ачара иахатәан, ианша, дасу рыҩнқәа рахь ицеит, аԥшәама дныҳәа-ныԥхьаны.

Асасцәа ныҟәтны рыҩнқәа рахь ианца, Алиас даацәажәан:

— Тҩоуп, ахарџь ҳауит, аџьабаа аабеит гәамԥха-цәымҕха ахәычҵы даҳнаҭит, ҭакрак еиԥш иаҳаԥхьаӡоз агәырғьынхатцарагьы аагәаҕьит. Аха шьҭа агәра ганы сыҟоуп, ҳаҕоу инасыԥ цәгьахеит, мамзар ҳаӡҕаб ашкол даанахәап ҳәа, атцара лоуп, дуаҩхап ҳәа, — иҳәеит.

— Иаамушаз, иаҳамгәаӷьышаз анаагәаӷь, уажәшьҭа усгьы ма ҳаӡӷаб атҵараҿы даанахәанда, — лҳәеит Есмагьы.

— Уажәшьҭа атҵараҿы даанахәарым ҳәа сшәом. Аха, ак басҳәоит бара, тҵыпх аӡӷаб ашкол аҿы данназга, убри ашкол еиҳабы, апҳәыс еиқәыззашәа иҟаз, уӡӷаб аҩраапхьара ҳәа акыр лдырӡома ҳәа дсазтҵааит. Ибдыруазеи сынтәа данназгалак убри ҿарпҵас исылтҵар.

— Нас угәы иҭоузеи убри азы?

— Сгәы иҭоузеи, бымбои, уажәы усшәа исҳәоит, наҟнаҟ иаҳа ҳазхәыцып! Абри ҳахәыпҳа ҿыц Леуан тәым қыҭантәиуп. Абраҟа иан дыҟам, иаб дыҟам зҳәаз иеипш, асҭаршын иҩны дыҟоуп. Абрахь ҳааипхьаны ҳаҩныҟа даагар, иара изынгьы еиӷьуп. Ҳаӡӷабгьы анбан хәычҷык лиртҵар, убригь акы илыхәарын, ашкол аҭаларазы вба лырҭарымызт.

— Уара упҳызгьы улабҿабагьы убри аӡӷаб ашкол лҭатҵара акәымзар, уаҳа даҽакахьы ухы ыҟам. Иҟаҳтҵап убригь, иалшо аабап, иара ҳахәыпҳагьы ииҳәо, игәы зызцо еилаҳкаап.

— Уи мап иҳәап ҳәа, бара бымшәан, уимоу ҳаиуатҵәааханӡагьы иара арахь исеиҳәахьан, ҳара ҳҿы дыҟазар шеиӷьишьоз. Ибымдыруеи ҳасҭаршын иуаҩышьа?!

— Уи иҟны асҟаамҭа дызлаанҿасызгьы уамашәа избоит… Аха астҵәҟьа иаарласны акгьы иоумҳәан. Наҟ-наҟ иаргьы игәы иаанаго убап, иуаҳап, ҳаргьы ҳазхәыцып, — лҳәеит Есма, убри аҿгьы иаанҿасит.

Абри ашьҭахь, жәабаҟа мшы ааиасуаны, аизараҿы Алиаси Леуани еиқәшәеит. Даараӡа гәахәас иҟаитҵеит Леуан Алиас иеиҳәаз. Дук мыртҵыкәагьы Леуан даают дара рахь. Деитҵазырхоз, «атҵгәы хтҵәаны алыӷәра иқәлеит» — ҳәа, иҽи икәадыри ракәын имаз, иҽы днақәтәаан, дааит. Убри аҽны инаркны Камаҷыҷ ашәҟәы даирпхьо далагеит.

Абри деигәырҕьон Алиас, адунеи амаа зкыз аӡә иеипш ихы ипхьаӡон, адгьыл шьатцатәыс иман, ажәҩан — хылпасы, убриаҟара абри аус деигәырҕьеит.

Камачҷыч ашколқәа рахь ацара аамҭанӡа, фба-быжьба мза рыҩнутцҟа апхьареи аҩреи ибзианы илтцеит, даара згәеилыхра бзиаз аӡәы лакәын. Уажәшьҭа деитцазырхо ҳәа ус ыҟам, ианаамҭоу лнагароуп, избан уҳәар, тцыпхгьы хәычык абри аус иақәдыргәыҕхьан...

XVI

ДЫРҨЕГЬ АҞӘАҞА

Аамҭа цщакуеит мыцхәы аус зуа рызгьы акгьы зымуа рызгьы. Зегьы рзы еипшны аамҭа цщакуа ицоит, аха зегьы еипшны рхы ирзархәом.

Абри аамҭа даара лхы иалырхәеит Камачҷыч: аҩра, апхьара, аҳасабра уҳәа даара ибзианы илтцеит, амала абызшәаазы, аурыс бызшәаазы, ҳәараҭахым, кыр деитцаханы дыҟан, избан уҳәар, Леуан иахьтә иаалаҳауаз акәымзар уаҳа аӡә иахьтә илаҳауамызт, аӡәгьы иҳәомызт аҩнаҭаҿы.

Уимоу ақыҭангьы аурыс бызшәа зҳәоз дыҟамызт. Аха уеизгьы уи аамҭа хәычҷы иалыршаны бзиа илҳәон аурыс бызшәа, убриаҟара лгәеилыхра бзиан, баҩҷыда лылан азы.

Ианаамҭаз Леуан Аҟәа апрогимназиахь ишьҭит арзаҳал иагәылатцаны Камачҷыч лнаҭратә, лықәратә «аметричаска».

Аамҭа цщакит, аамҭа ааит, иааит Аҟәаҟа ацара аамҭа.

Камачҷыч шьыжьӡа дгылт. Уажәы тцыпх еипш акәымкәа сынтәа Леуангьы дрыццоит, Аҟәагьы ауа дрымоуп, ацхырааҩ дрымоуп. Знықыр даанахәарц дыҟазар,

сынтәа уеизгьы-уеизгьы ашкол даанахәароуп, убриаҟара цхыраацәа лымоуп, ларгьы бзиа дазыҟатцоуп.

Какалк ркын, Алиасгьы, Камаҷычгьы, Леуангьы нҽыжәлеит.

Цәыкьаӡа Аҟәа инеит. Ахәылпазы Махаз ихәыҷқәагьы Камаҷычгьы акино ахь ирган, асахьа бзиақәа ддырбеит.

Адырҩаҽны шьыжьнатцa ицеит зегьы Махазгьы дрыманы апрогимназиахь. Уаҟа ирулак аиҳабы дырбан, арзаҳалгьы налыртеит. Аӡгаб аҩра-апхьарагьы хар лымамкәа ишылдыруаз нантцаны, аӡгабгьы дылдырбеит.

— Уатцәы ҳрыхәапшуеит арзаҳалқәа, аначальник округагьы абра дҟалауеит, — лҳәеит, — иаанахәои иаанамхәои уатцәы абраҟа еилҳаргоит. Нас уатцәы, уатцәашьтахь шәаадгылар, ишәаҳап атак, — лҳәеит.

Убри рызмырхакәа ицан, аначальникгьы арзаҳал иртеит.

Ргәы ртынчны иаахт Махаз иҩны. Ахәылпазы еитархт акино, асахьа ҿыцқәа ддырбоит анырҳәа, уаҟа ирбаз асахьақәа дааразa ргәы иахәеит.

Адырҩаҽны шьыжьӡа ицахт дырҩегьых, ишцацыз еипш, апрогимназиахь. Хәлаанӡа ипшын уаҟа, аха акгьы рзеилымкаaит, аокруг аначальник ианаамтаз дмаaит.

Адырхаҽны еитацахт апрогимназиахь. Хәлаанӡа итәан уаҟа, аха аусқәа ирыхәапшуеит, рҳәан, дырҩегьых акгьы рзеилымкаaит. Дара реипш ипшқәаз рацәан, еибаргәрым-шәрымуа зегьы ныкәтцны ицеит.

Апшьымш рзы шьыбжьоншәа пҳәыск даадәылтцын (Махаз излеиҳәаз ала, уаҟа аӡгабцәа азырпхьо дреиуоуп), иаанахәази иаанамхәази рылалҳәеит.

Абри аус иазыпшны иҟақәаз зегьы рҽеизыркын, илзызырҩуан.

— Абри аӡгаб аабеи бжаки шықәса зхытцуа, дрыдрымкылеит лықәра маҷцәоуп азы. Араҟа апансион аҟ-

ны ихәыҷӡоу дрыдыркылом, лҽылзеилаҳәом, лхы дзахылапшуам, ус иҟоу рзы аӡӡеицәа ҳамам. Убри илеипшуп абартҭгьы, — лҳәан, фо́ык раҟара ахәыҷқәа лыпхьаӡеит. Камачҷыҷ лыжәла лҳәан: — Ари аӡҕаб лықәра дахыпеит, жәеиза шықәса лхытцит, лықәра дууп, лҵара мачҷуп, — лҳәеит.

— Иҟалазеи, ҵыпх даазган, «аамҭа иахыпеит» рҳәеит, сынтәа даазган, «лықәра иахыпеит» рҳәеит, «лықәра дууп, лҵара мачҷуп» шәҳәоит, лҵара мачҷымзар, шәара шәахь уи даазгаӡомызт…

— Ишьҭырхыз аус шәыласҳәарц снапы ианыртцеит, ус изыҟалаз атәы сара егьсыздыруам, — лҳәеит ирылазҳәоз апҳәыс.

— Уи бзиоуп, аха иаанахәаз рыжәлақәа бымҳәаӡеит, иаанамхәаз роуп зыжәла бҳәа, — иҳәеит Алиас.

— Иаанахәаз абарҭ роуп, — лҳәан, быжьо́ык, аао́ык раҟара рыжәлақәа лҳәеит.

— Арҭ зыжәлақәа бҳәаз зегьы ҭауади аамсҭеи афицарцәеи рыхшара роуп. Ус анакәха, ҭауади аамсҭеи афицарцәеи рыпҳацәа роуп араҟа иаанахәо шәҳәар, ҳара анхацәа амала аҵьабаа ҳхы иаҳарбозу, — иҳәеит Алиас, аха иажәа заҳауадаз, уи апҳәыс днагьежьын, лышьҭахьҟа дцеит, Алиас имала иҽизымшьуа уа даақәхеит. Ицқәазгьы ихьымӡҕыршьеит, аха иркызи!

— Ианбыкәушь абарҭ нхао́ы изхьампшуа ҳхылапшцәеи ҳареи акы ҳанеиҟәнаго! — иҳәеит Алиас, игәы цыжәжәо.

— Убри аамҭагьы убахра уҟоуп, — иҳәеит Леуан.

— Уара, абри еипш аҳәаракәа шәырҟәатцишь, ауаа ирышьклапшуа иҟоуп, ирҳәозеишь ҳәа. Егьырҭ шыҟазаалакгьы уара Леуан амалагьы хәыҷык уцәа цәгьашәа уҟоуп, — иҳәеит Махаз.

— Сцәа цәгьа егьи, арҭи ҳареи акы ҳаипырнагандаз, иҟалалакгьы, — иҳәан Леуан, иныкәтцны Махазраа рахь ицеит.

Адырҩаҽены ианааша рҩныҟа ихынҳәит, рхы-ргәы ацәмаҷны, урысыр, шьак рылымҵуа, иахьааз аӡәы дрызҵаар, иарҳәаша рзымдыруа, аҵабырг рҳәар, иацәыпхашьо.

Абраҟа Есма днапшын, Алиаси Леуани Камаҷыҷ дрыбжьаргыланы ишааурауаз анылба, даара иаалцәымыгхеит. Ианааҽыжәтцқәа, днеин, лхәыҷы даагәыдылкылт:

— Нанхеит, зхәыҷы џьара дыҟаны аҩны данааилак, лан лгәы иалсуа уаҩы ибахьоума, аха бара уаҟа брыдрымкылакәа бахьааз, бан лыԥсра ббанда, бго-бааго тцыԥхижьҭеи брымоуп, сынтәа ма брыдыркылоит ҳәа сыҟан...

— Нан, бара бымшәан, сара аҩны сшыҟоу убра иддыртцо аҟара уеизгьы истцоит — лҳәеит Камаҷыҷ, лан лгәала хәыҷык иаалыркәадаразы.

— Уигьы здыруеит, нан, аха... — лҳәоны, Алиас даанкылт.

— Зны аҩны ҳнеип, ҳнатәап, хәыҷык ҳаԥсы ҳшьап, нас ҳцәажәалап, — иҳәеит.

— Ааи, убригьы тцабыргуп, аха сгәы ааибакшәа сҟалан, — лҳәан, лҽааныкылт.

Абраҟа, убарҭ шаауаз лдыруазшәа, иаҳа ҷыдала рхәы бзианы ирхианы илыман, абҕьааҳәа рҿы рнапы длырӡәӡәан, рхәы инахалыртәеит. Ҭынч крырфеит, абри еиԥш иахьӡзар аҭынчра.

Алиас иҽеизнымкылт, абҕьааҳәа Аҟәа иӡҕаб дышрыдрымкылаз атәы аҳәара далагеит.

— Уеизгьы вбас илырҭазеи ҳаӡҕаб? Тцыԥх «аамҭа иахыцеит», — рҳәеит, сынтәа иҟалазеи зырҳәа?

— Сынтәа иҟалазеи, рхы згаша, иқәызхыша ҟалеит!

— Уеизгьы?

— Уеизгьы, бымбои, тцыԥх «аамҭа иахыцеит» рҳәеит, сынтәа «лықәра иахыцеит» рҳәеит.

— Ааи, урҭ атцарҭышагацәа «хыцарада» акгьы ззымдыруа, изҵысуа иахзырпаша аамҭакы анцәа ҳазшаз иргәыдижьлааит! — лҳәан, дшәиуа аҩны дныҩнашылт.

— Сара суаҩызар, убарҭ ргәаҕ аҟнытә Камаҷыҷ хәыҷы дтцараданы дынсыжьуам! — иҳәеит Леуан.

— Сара сҳәатәы хеимтцеит акәымзар, абриаҟара ауадаҩ далаломызт, аха уи уаҩы иҳәатәы дазызырҩуам, «ашьа ицаша ада иалагылом» — ҳәа, џьабаас уи идзаарын, ихигаанӡа дзашьҭымтцит, — лҳәеит Есма.

— Цәгьарас изузеи? Ауа бзиа дсырҳаит, — иҳәеит Алиас, Леуан иахь днахьапшны.

— Уигьы тцабыргуп, аха тцыпхижьҭеи уздынтцәалаз аус акгьы ахьузалмыршаз ауп сгәы иалоу. Арҭ ахылапшцәа ззыҟоу ҭауади аамсҭеи рзоуп. Урҭ рзоуп аус зыруа. Урҭ рҭцеицәа роуп атцара здыртцо. Урҭ уанрацлаб убас шухьуаз здыруан.

— Уи аҿы бара бтцабыргуп, ибымаскуам.

— Ишпасымоукуеи, урҭ анхацәа ирықәтәаны аус шыддыруша аҳасабоуп ирымоу, тцарак раҳҭап, егьип ҳәа акәӡам.

— Анхацәа ирықәтәоит, анылҳәа, уажәы иаасгәалашәеит, Гәып, Маршьан Дырмит иаҳҭны аначальник Филипович Гәыпаа рысҭаршын А. Бабыз диқәтәеит, рҳәеит.

Леуан, уара умсааит, убри шыҟалаз шҳауҳәара, убри уақәшәеит, рҳәоит! — Убри ажәабжь ҳналанагалар, издыруада апшәмапҳәыс хәыҷык лгәылхашҭыр, ааигәахәт Алиас.

— Ибзиоуп, нас, — иҳәан, Леуан ацәажәара дналагеит.

— Уажәа хьыла ипысҟоит, зынзатцәык ууанҿасишь! Бабацеи бара! Абраҟа бааӡырҩишь, ахылапшцәа анхацәа ирықәтәоит, бҳәон, итцабыргытцәҟьаны ус ишыҟоу Леуан иҳәоит. Бааӡырҩишь! — иҳәеит Алиас.

Есма дааин, рааигәара даагылт. Леуан, бтәа, иҳәеит, аха дымтәеит, сгылазааит, лҳәан, уаҟа рааигәара даагылт.

Нас Леуан иажәа ааирҿыцт.

— Уи ссиршәа иҟалеит. Гәыԥ аизара ду ыҟан. Аначальник Филипович Очамчырантәи дааит убри аҽны, ианыхәла, Маршьан Дырмит иаҳҭныҟа дигеит, истражкәа шицыз. Даара чара бзиа иуит Дырмит убри ауха. Ачара ишахатәаз, аҭых кырцеит. Аӡӷабцәеи аҷкәынцәеи ӡәырҩ дыркәашеит. Аначальник даараӡа аҩыжәны дыҟан.

Изҳәаз дсыздыруам, аӡәы асҭаршын Бабыз даара дкәашаҩ бзиоуп ҳәа аарылеитцеит. Ари Филипович илымҳа иҭасит, уажәытцәҟьа даажәгароуп, дшәыркәашароуп ҳәа, аҽшьра далагеит. Дырмитгьы укәашароуп ҳәа идицалт, нас даақәлан, акәашара далагеит. Зынӡак дышьҭхысааны акәашара даҿын, аинҟьацәагьы зынӡак идырдыдӡеит, ашәа зҳәоз ракәзар идыркьыкьӡеит... Аҩы иаганы игылаз аначальник, иихәыцх здырхуада, деилашәаны дшыԥшуаз, Бабыз дкәашо, дшьацәхыртәуа, улаԥш ихьымӡо дԥыруама уҳәаратәы, икалҭқәа цырцыруа иҳаракны, иӡара еиҩтцәашашәа иԥаӡа, маркатылла иаахыстцәаԥ, уҳәаратәы, ихҭарԥа рқьақьа ачыхәеи аҿацәқәеи ааилалан, абарҵа змоу ахылԥа ҟьаҟьақәа реиԥш иҵацаӡа ихы иаваԥыруа, ишьапы иааихьишьуаз улаԥш ахьымӡо зны дшьацәхыртәуа, зны дықәгьежьуа, зныхгьы дынкаԥашәа ныҟаҵо, усҟан дԥырны аҩада — ажәҩан ахь — дцома уҳәаратәы, дааивалт аначальник.

Ари еилашәаны игылаз аначальник, уаҳа изымычҳазар акәхаԥ дууаӡа аишәа дҩықәԥалт. Уахьынтәи дууаӡа дыԥан, иԥырцыруа иааивалаз асҭаршын ихәда дныҟәтәеит, ишьаԥқәа ихәда ихшьы.

Ари уамашәа ирбеит уаҟа игылаз зегьы, игачамкны иаанхеит.

Аамҭа ӡнын, адәахьы игьежьны итцаауан, мыцхәы ихьҭан. Дырмит иапсуа уацьаҟ ду амца агәгәахәа иҭан, уардын бжак ҟалап ухәартә, амҿы ҭажьын.

— Аа, абаапсы, наҟ ауацьаҟ дҭажь! — аӡәы ибжьы аарылаҩит уа игылақәаз рахьтә.

Зыбжьы газ ибжьы атцыхәа аапҵәааӡа, иара Бабызгьы, уи ихәыцны иман ухәартә, ашьабсҭеипш дынкапан, ауацьаҟ ду днадпалеит. Ашыжәхәа ихы нлаирҟәын, аначальник днеихирыҩрын, амцахь иҿынеихеит. Убри аамҭазы ахьҭа иакны истражққәа руаӡәы амца иеҳәагылаз, уи уаргьы дудырууеит, Енуқь ҳәа Агәылаа, ахьшь еипш днеимтцасны, амцаҟынӡа днамышьтқәа днаихеит иара иахь… Дааиқәирхеит.

— Уи азы астаршьын изырузи ашьтахьы? — Алиас Леуан диазтцааит.

— Аҩы иаганы иҟаз аначальник иҟалаз ҳәа акгьы изеилымкааит, иара акгьы анизеилымкаа, егьыртгьы егьрымҳәеит.

— Афырхатца иакәын уи астаршьын. Аӡҩыбжьаа рыстаршьын Акәытцниа иаамышьтахь абри даара ахатцара бзиа иуит, — иҳәеит Алиас.

— Абри аначальник иоума Аӡҩыбжьаа рыстаршьын исыз? — лҳәан, дизтцааит Есма.

— Мамоу, уи даҽаӡәын, Чечелиов иакәын.

— Нас аначальникцәа зегьы аапкыма, анцәа ираапкааит! — лҳәеит Есма.

— Урҭ рахьтә иаапкымыз ҳәа аӡәы дсымбеит. Тцыпх апхын ус дук атцыхәала абжьыуаа реизара ҟартцеит. Мыққә аусҳәартаҿы ажәлар еизаны аначальник изыпшын. Шьыбжьхышәтит. Усҟан начальникс иҟаз Коликов ҳәа изыпхьоз иакәын. Ус ишизыпшыз, аӡәы ибжьы геит,

аначальник даауеит ҳәа. Зегьы ақагылақәеит. Ианпшы, аначальник даауеит, ицабырггыцәҟьаны. Даауеит, аха иҽы дасны, дықәны даауеит, астражжқәагьы рацәаӡаны ицуп. — «Абри иахьа дзыркьырсианзеи?» — рҳәеит уа игылақәаз аҭахмадцәа џьоукы. Даара ҵарык иоуп ҳәагьы аӡәы инацитцеит. Ус шырҳәоз, даарзааигәаӡахеит, аха иҽы ахы ахьаанимкыло уамашәа ирбон. Заҟа иҽы ахы аанимкылара, еиҳагьы дасны, имаҳмыз арбаны ажәлар реидгәыплараҵәҟьа далалт, истражжқәагьы рначальник ажәлар рыгәҭаҿы амҩа илихыз еицырхәоуны инанылт.

Аначальник, дзынҟьази инпази еиҟараны, ажәлар рыгәҭа дналст, цыҭк днаскьаны деиҭаагьежьын, дырҩегьых ажәлар рыжәпара иарбаны иҿааихеит. Астражжқәагьы аахьаҳәын, рначальник иааишьҭалт.

— Ааи, шәанацьалбеит, аҩы даганы дыҟоуп, ҳанирҵәоит! — аӡәы дықәнытцәааит. Ус, аначальник иҽы ахы даамыхаӡакәа деиҭаарылалахт. Пасa данрылалаз ажәлар ргәыреанӡамызт, иҽы ахы изнымкылакәа дрылалаз џьыршьеит, уажәы ус иҟамлеит. Аиҳабацәа Осман, Кьагәа, Ҳабыць, Гәацьа уҳәа ажәлар инрылаҳәҳәеит: — Шәис, зан илеипшым! Дҽыжәҳәаны наҟ дкашәыжь! — ҳәа. Зааигәара днеиз иҽы ахы иасуан, агәчама уҳәа, иара иаахозгьы рацәан. Ус, дрызҽыжәымҟьакәа ажәлар днарылсуа далагеит, избан уҳәар, астражжқәа ивагылт наҟ-ааҟ.

Лаба зкымыз ауаа агәырқьҳәа раaигәаpa иҟаз агәара инасын, ицыххаа иныкәтца, аҵәҩанкәа ҩалҳәаны астражжқәеи иареи инарыжәлеит, нас астражжқәа, аҽыхацәа аҽыҩчкәын ивагыланы данырго еипш, инаивагылан, еиханы рышьҭахьҟа, Очамчыраҟа идәықәылт, ацәгьара шыҟалоз анырдыр.

Ажәлар ҵысын ишьҭалт. Аҽцәа, ашьаҟацәа уҳәа аӡәгьы дааныумхакәа, ус зегьы ҳаибарҵысны Очамчыра

ҳнеит. Саргьы убра срылан, ҳара ҳапхьа иара днеихьан. Аказак сотниа итәаз уҳәа, нас агаҿа хьчацәа асолдатқәа уҳәа агәырқьҳәа рҽааҳабжьарыжьын, ҳаиқәыркит...

— Нас абарҭ реипш иҟоу ахылапшцәа рҿы акәызма сызҕаб атҵара лоуп ҳәа уахьгәыҕуаз? — лҳәеит Есма, Алиас иахь лхы нарханы.

— Уи сара исуалзаауит, Камачҷыч дтҵараданы дынхозар, сара уаҩыс сшәымпҳхьаӡан. Шәара уи гәырҩас ишәымкын, — иҳәан, Леуан дҩагыланы аусҳәартахь дцеит, кыртҵуеит уахь сымцеижьтеи ҳәа.

XVII

КАМАЧҶЫЧ ЛГӘЫЛАЦӘА АХӘЫЧҚӘА АКИНО ДЛЫРБОИТ

Камачҷыч ашкол даанамхәакәа лышьҭахьҟа данхынҳәы, ҧаса еипшымкәа лҽадцаланы атҵара далагеит.

Аҟәа апрогимназиаҿы изтҵақәоз аӡҕабцәа драцлабуазшәа, абри аҿы даара длыцхраауан Леуан.

Зны аҩра-апхьара лгәы анарҿыгь, дыҩны дцеит ахәычқәа ахьыхәмаруаз адәахьы.

Ахәычқәа Камачҷыч лнеира даараӡа еигәырҕьеит, избан уҳәар, Аҟәа илбаз аҩнқәа, аулицақәа, цәымзада-мцада изырлашоз уҳәа ртәы, еиҳарак, акино аҿы асахьақәа илбаз ртәы ахьралҳәоз азы. Усгьы лара лахҿыхк лакәын, уи даннеилак, ахәычқәа рыхәмарра иаҳа еиҕьхон, ргәырҕьара-рыччара иазҳауан.

Ахәычқәа дышнеиз еипш асахьа илбақәаз ртәы ҳаҳәа ҳәа дыркит. Асахьақәа рҭызшәа иаҳа ргәы иахәон.

— Ишәасҳәахьеит, уаҳа ишҧашәасҳәои! — лҳәан, дышхәыцуаз, агаҟа данынапш, аҧсҭҳәақәа неилыс-ҩеилысуа илбеит, даараӡа данырзыҧшы, акино аҿы илбаз асахьақәа иреиҧшнылшьалт.

— Шәнаҧшишь абнахь агаҟа, амшын инахыкшәа, хыхь, — лҳәан, лнапы налырххан, аҧсҭҳәақәа рахь ахәыҷқәа налырҧшит.

Иҵабыргыҵәҟьаны, амшын инахыкны хкы-хкыла еиҧшымкәа, акы амра ахьалашуаз, иҟәымшәышәӡа иҟан, ҿыц иаагәылырхыз абамба бзиа еиҧш, снылатәандаз уҳәаратәы ичаҟәаӡа икыдын, ҽырҵысра амамкәа амра алашуа, даҽакых, иаҳа иазцәеиқәараны уи инахыкшәа икыдын. Уи ашкәакәа еиҧштҵәҟьа иҭынчны, џьарак ишьақәгыланы иҟамызт. Џьара неирҭак аманы, сзынаӡандаз ҳәа инеиуазшәа иццакуан.

Даҽа ҧсҭҳәақәак иаҳа иаазцәышшәа, урҭ ҧаса зыӡбахә сҳәоз аҧсҭҳәақәеи дареи еибамдырӡошәа, џьара зны еибабахьоушәагьы рҽыҟамтцакәа, инахарашәа ирывсны ицон, ихьамҧшӡакәа.

Даҽа ҧсҭҳәақәак, зыбӷьы каҧсаз атҵлеиҧш, еилыҟьҟьаны, ихахаӡа, инеивыс-ааивысуа урҭ ирыван инахарашәа, зны-зынлагьы урҭ злацо амҩахьала иаарҧыло, абанҭ иҟартцо, ргәы иҭоу, рҽыззыркуа аабандаз, рҳәошәа.

Убырҭқәа зегьы рыцаҟа амтцәыжәҩақәа амшын аҟынӡа инаӡо, атцармақьа аҧштәы ахартәаны, алахь тцарҟәыҿны, аҽышьҭакны лаҟәы икыдын, «шәара ишәҭаху жәула, сара шәысҧырхагамхан» аҳәошәа.

Ажәакала, абри аамҭазы, — аамҭагьы амра анынҭагьалоз акәын, — убри ҳазлацәажәо ажәҩан аганахь аҧсҭҳәақәа неилыс-аилысуан, инеивыс-ааивысуан, аӷба дуқәа реиҧш, уаҩ игәы иахәареиҧш сахьақәак ҳзыҟатцозар ҳәа ргәы иҭазшәа.

Абарҭ реиҧш аан Камаҷыч ахәыҷқәа налырҧшын, идлырбеит. Ахәыҷқәагьы ари уамашәа ибаны, рыла ҭраа уахь аҧшра иалагеит.

— Шәыпшишь, апстҳәа шкәакәа инахыкны апстҳәа цәыш аҿы ауаԥ еитцҳәа ду иқәжьу, ипынтца заҟароу жәбо? Иарҕьа напала ишәақь икуп, ишыжәбо еипш, игәиҿанны дышьҭоуп, аҕа дызмоу аӡәы иакәхап, —лҳәеит Камаҷыҷ.

Ахәыҷқәа напшын, итцабыргытцәҟьаны, аӡә дуӡӡак дышьҭоуп дыцәоушәа.

— Упшишь, упшишь, ипынтца, ишәақь, ижакьа заҟароу умбои? Аа, ипатца заҟа еилачу! — аӡгабцәеи аҷкәынцәеи дааибадырбеит уи.

— Уи дуаԥӡам, ддауп, заҟа ддуу шәымбои? — иҳәеит аӡәы, ажәакала, ахәыҷқәа зегьы агәра ргеит уаҟа аӡәы дшышьҭаз.

Убри ашьҭахь иналырпшын, идлырбеит, убри ауаԥ ишьҭахьшәа инахараны, ҽуаԥык ишәақь ишьамхы иқәкны, абри ауаԥ дуӡӡа дшыҟоу дшааиуаз, лакгьы ицны..

— Аа, абни ала атцыхәа ырқьақьаны аҽуаԥ ишишьҭоу, — рҳәан, дара-дарала еибадырбо иалагеит.

— Уажәы шәыпшла аиҕацәа еиқәшәар, ирзеибауа аабап. Ицәоу дымҿыхар, дишьыр ҟалап, — иҳәеит аӡәы.

Зегьы рзыпшуеит, ирзеибауа аабап ҳәа. Аҽуаԥ кыр даназааигәаха, ицәаз дахьца рымбеит. Дыбналазар акәхап, рҳәан, ахәыҷқәа ааибарччеит. Убри аамҭазы аҽуаԥгьы дахьца рымбеит. Уи дишьҭалазар акәхап, рҳәахт (ари ҟазтца — апстҳәақәа рсахьақәа рыпсахт).

Ашьҭахь, иналырпшын, идлырбеит: цәы дуӡӡак атәыԥақәа ахаанха, ашьха иқәгылоушәа, апстҳәа иқәгыланы дара рахь ишыпшуаз.

Нас ахәыҷқәа дара рхалагьы ирбо иалагеит хкыхкыла асахьақәа; ӡдук аҿы пҳәыс хыцә дук дҭагылоушәа рбан, уи ӡызлан лоуп, рҳәеит; ацәқәа еиқәпошәа, ҽуаԥык дыҿҟьа-ҿҟьо днеиуашәа, ԥыцьа ауаа алаба дуқәа кны еиҿагылоушәа, цьоукы акамбашьқәа тцаҳәаны ирылацәаҕәошәа, ҽуаԥык аҭарчеи кны дыԥуа дыҿҟьа-ҿҟьо

днеиуашәа, аҽцәа агәгәаҳәа уи ишьҭоушәа... убас итцегьгьы.

Убас ахәыҷқәа абарҭ асахьақәа ирыхәапшуан, амра аҭашәарахьы инеиханы апсҭҳәақәа рымпытцаӡаанӡа.

— Абасшәоуп ишыҟоу акино Аҟәа избаз. Аха уи иаҳа еиҕьуп, асахьақәа ааигәа иубоит, ипшӡоуп, иудырруа уаҟа исахьа убар, уи ала дудыруеит, — лҳәеит Камаҷыҷ.

— Цасаӡа иаабаз ауаҩсахьа ду, ддауп ҳәа ззыбҳәоз, уи адау хыхь ажәҩан ахь днаӡгазеи? — ҳәа илызтцааит.

— Адауцәа абнаҿы, ашьхаҿы иҟоуп ҳәоуп ишырҳәо, аха уи ҳара иаабаз ддауӡам, амала адау ҳәа изышьҭоу исахьа кыр иеипшуп, — лҳәеит Камаҷыҷ.

Итцегь иакәызгьы иакәымызгьы рзы азтцаарақәа анлырҭа, лара излалдыруази излалзымдыруази рыла уҳәа амци атцабырги неицтцо, зегьы рҭак ралҳәеит:

— Адауцәа рахәыс акамбашь дуқәа рзануп, урҭ рыла ицәаҕәоит, урҭ рыхш фатәыс-жәтәыс ирымоуп, аҽ дуқәа рзануп, урҭ ирықәтәаны апсхәрақәа рҿы идырхәмаруеит. Егьырҭ, иҟоуп дырҩегьых ауаа ссақәа, урҭ рахәыс ирзану аҵьмеи ауасеи роуп, — урҭ ирытцаланы ирцәоит. Ҽыс ирымоу жьақәоуп. Урҭ акәадыр хәыҷқәа рықәтцаны апсхәрақәеи ачарақәеи рҿы икәалаауа, инкәаратцаакәаратцо ақәатцақәа ирытцоуп, аҭарчеи ныҟәыргоит. Абнауаҩы ҳәа ззышәҳәоз — уи абна дылоуп. Уаҩтцас дыҟоуп, аха дахьтәоу аласкәыгә еипш аӡаӡқәа игәы иалыҳәҳәоит, ауаҩы дибар, дыкны дигоит. Зызлан — уи дыпҳәысуп, ианаахәлалак нахыс аӡы еимгәырҽҽо дҭоуп, лҽылкәабоит, ауаҩы дылбар, дихьынҳалоит — лҳәеит, нас ажәабжьқәа дынрыланагалан, пыҭрак дцәажәон, ашьҭахь дынхьапш-аахьапшын, — Еилашәшәит, шьҭа ҳаҩнқәа рахь ҳцап, — анылҳәа, хәыҷык атцәыуара далагеит, сшәоит, сымала сызцом аҩныҟа ҳәа. Даҽаӡәгьы убас лхәеит, илҳәақәаз тцабыргу цьшьа, ахәыҷқәа шәаны рыҩнқәа рахь изымцо иалагеит.

Ҩыцьа-ҩыцьала инаскьалган, рыҩнқәа рахь ицеит. Ашьҭахь лара илҳәаз ларгьы дацәшәо далаган, лымацара дзымцеит лыҩныҟа. Убри аамҭазы Алиас аӡҕаб аҩны данимба, дабацеи ҳәа иҿааихан, хәычқык дахьааскьаз, гәыла ӡҕабки лареи шааиуаз ибеит.

Агәыла ӡҕаб лыҩны даанижьын, изҕаб аҩныҟа дигеит.

Ауха ахәычқәа рыҩнқәа рҿы итәаны Камачҷыч акино ҳәа идлырбази, нас ажәабжьқәа иралҳәази рҭаацәа ианрарҳәа, зегьы иџьаршьеит.

Ари заҳаз аҭаҳмадцәа: «Убри ахәычҷы илылҵуа ҳамбакәа анцәа ҳаумшьын!» — рҳәон.

Камачҷыч ауха дтәаны лаби лани иралҳәеит ахәычқәа акино шыдлырбаз, нас ахәычқәа иралҳәақәаз, уи иахҟьаны ахәычқәа шшәаз, урҭ моу, ларгьы дышшәаз…

— Ааи, дадхеит, бара зынӡа мӡышәак бакәхеит, Ҳабахә зны абра дтәаны ажәақәа ибеиҳәоз ҵабыргыз џьыбшьама? Уи адаугьы димбацт, ӡызлангьы, аҵангьы убас, урҭ лакәуп, мцуп, — иҳәеит Алиас.

— Ҳабахә са сижьазар, саргьы ахәычқәа зжьеит, — лҳәеит Камачҷыч.

XVIII

АЗЫ ИАШЬЫЗ ИПСЫ[25] АЗЫ ИҬЫРГОИТ

Пхынран.

Ашоура ауаа аргәаҟын, қәак анбаҳзоуришь ҳәа, лассы-лассы ажәҩан иатцапшлон. Пстҳәак аахымларишь, қәак ҳзамуришь ҳәа игәаҟуан.

[25] Ауаҩы аӡы дагар (ма абахә, атҵла далыҩрны дҭахар), дааганы аҩны даныржлак ашьҭахь «ипсы» иашьҭалон, избанзар апсуаа рымцхатцарала, ацәеижь иацәыхҟьаз апсы гәаҟуеит, иапшаанӡа иҭынчхом ҳәа ирыпхьаӡон.

Ақыҭауаа ангәаӄәа, ацуныхәа ӄахҭцароуп ҳәа инеибырҳәа-ааибырҳәо иалагеит. Аха уаанӡа инамгакәа, зны иааимаҩеиматцәан, ақәа кыдҩырны аура иалагеит.

Уахыки-ҽнаки ақәа ааӄәымтӡакәа ишауаз иауан. Аӡқәа хытцит. Шьҭа аҽааннакыландаз, иҳазхоуп, рҳәо иалагеит, аха урҭ ираӡтцаауадаз.

—Аӡқәаанхытц, шьҭаҳәараҭахым, ақәаоура иаӄәытцуеит, — рҳәеит амшцәгьа атәы здыруаз аҭаҳмадцәа. Аха ақәа затца иаӄәымтрыз, иаҳагьы аҽаргәгәеит, аҽарыцәгьаӡеит, — пшьаха-пшьымш иааӄәымтӡакәа аура иаҿын.

— Аӡәы аӡы дашьызар акәхап, цьара дхықәнажьлаанӡа ари ақәа аӄәытцуам, — рҳәо иалагахт урҭ аҭаҳмадцәа.

Афымш рзы аарлаҳәа ақәа аахкәеит.

Убри аҽны ахәылцазы ажәабжьны иаарылаҩит ргәыла қыҭантәык, арцыс бзиак, Халыл ҳәа аӡәы, аӡы дагеит ҳәа.

Адырҩаҽны ажәлар еизаны апшаара иналаган, цьара аӄәараҿы цашәк датцагәаны дшамаз рбан, датцхны дырган, дыржит. Убри ашьҭахь аӡы иашьыз иҭаацәа, иҭахцәа, иуацәа, иқәлацәа адырра ироуз ала, ҩба-хпа қыҭа еизеит, насгьы абри еипшқәа рзы ишақәнагаз ала, еизаз зегьы маҭәа шкәакәала еилаҳәан.

Аӡы дахьашьыз аҭыпан, нырцә-аарцә аххьа барфын бжьынданы, ажәлар рееиҩшаны итәеит, рыбжаҩык — нырцә, рыбжаҩык — аарцә, апхьарцеи ачамгәыри арҳәо, ашәа ҳәо, еинӄьаны икәашо, ихәмаруа. Зегь реиҳа абраӄа иҳәатәу — аӡгабцәеи арпарцәеи ахьдыркәашоз, абраӄа Камачычгьы ддыркәашеит, аха ауаа лыргачамкит, митәшәа дкәашеит, уи леипш уаӄа аӡәы дышпазыкәашашаз!

Аӡы иашьыз, илеи-ипси реипш иибоз арцыс Кәадац, акы зҭарымҭәацыз ҳаҭа ҿыцк иманы днеин, кыр аӡы дналалан, аҳаҭа аххьатәы шашәа иацреиҳәеит. Ахы аацыртланы, аӡы инӡаасылома уҳәартә иныӄаитцеит. Нас

аҳаҭа ахы кны днагылан, аӡы иашьыз Халыл ихьӡ ҳәаны ибжьы наиргеит:

— Цьым, Халыл, уааины абра уҭал, сара усцәымшәан, иубаң Кәадац соуп, уцәаужьы ахь узгоит, иумбои, уара узы заҟаԓ уаа еизаны итәоу, иумбои, урҭ зегьы уара иуеигәырӷьоит!.. — Уааи, цьым, Халыл, усцәымшәан! Уцәаужьы ахь узгоит! — еиҭаниҳәа, аҳаҭа ԥсаҳәа зхы икыз хәычык иааимгәачшәа ибеит, иԥсы абра иҭалт, иҳәан, афырҳәа днамҭцасын, ахы ааҿеиҳәеит ххьа шашәала. Нас аӡы дынҭыҵын, ажәлар днарылагылт.

Убри ашьҭахь зегьы рҽааизыркын, еилагыланы ихәмаруа, ашәа ҳәо, аҳаҭа зкыз раԥхьа днаргыланы, аԥсы дахьжыз ахь идәықәлеит.

— Уаала, цьым, Халыл, уҭыԥ ахь! Уаала, цьым, уцәаужьы ахь, —иҳәон аҳаҭа ҳаракны изкыз Кәадац.

Ус аӡы иашьыз дахьжыз анышәынҭраҿы инеит. Аҳаҭа зкыз Кәадац, анышәынҭра пыҭк ааимирттын, аҳаҭа ахы ааԥиртын:

— Цьым, Халыл, уҭыԥ аҿы уааит. Уцәаужьы аҿы уааит! — иҳәан, аҳаҭа ахы наҟ хәычык инцәыҭцеиршьшьын, иааимгәеирӷәгәеит, «аԥсы» иҭаз уахь ицәыҭцаларазы, ацәажьы ахь инеиразы. — Уцәеижь аҿы уааит, цьым, Халыл, — иҳәан, анышә ааимеиԥсеит Кәадац.

Абри аизараҿы Камачыч Леуан уажәы аакьыскьа хәдула иааихәаз иҽы дақәыртәаны даагеит, седла ԥшӡак нақәҭцаны.

Абри аҽены Камачыч ԥҳәызба маҭәала деилаҳәан. Ҭыԥҳа наӡак леиԥш дыҟан. Лара баԓчыда злаз аӡә лакәын, аха лара дзықәҭәаз аҽгьы даараӡа баԓчыда злаз акы акәын, цагьа-цагьа иныққәгыло акәын ишныҟәоз, уахьынахәаԥшуагьы, даараӡа ҽы ԥшӡак акәын, аха абаԓ иалаз уаԓы цқьа издыруамызт, иара убас Камачычгьы дыҽҟазоуп, рҳәон, аха цқьа дыздыруаз мачын.

Ажәлар зегьы хынҳәны рышьҭахьҟа идәықәлеит. Абраҟа ашьаҟацәагьы рацәан. Аха аҽцәагьы маҷмызт. Харатә иааз, џьоукы неицәажәеит маӡалашәа, Камаҷыҷ лыҽҟазашьеи лҽы дзықәтәоу иалоуи еилаҳкаап ҳәа.

Уа аҽҟазацәа иҟаз аӡәы иҽы адәы иаақәирхәмарит, нас — Бааи, ҽыхәтҵәыла ҳнеисып! — иҳәан, Камаҷыҷ дынлыдыххылт, аха Камаҷыҷ уи дук дазыразымхеит, убас уаҟа аҳәсақәа игылақәазгьы.

— Иууазеи, нанхеит, аӡӷаб лоума ҽыхәтҵәыла узысуа? Дкаҳар, абаҩҧҭцәа лылалоит, — рҳәеит.

— Ааи, шәара дшәыздыруам, уи икаҳауа лакәӡам, — иҳәеит аҽуаҩ, насгьы деитҭаналыдыххылт.

— Усҟәатҵ, сара аҽыхәтҵәахьы исызнацом, — лҳәеит дырҩегьых.

Уа игылақәаз ахацәагьы аӡӷаб дыззымдыруаз:

— Иҟоутҵозеи, уара, аӡӷабцәа роума узеисо, унеины уҩызцәа уреисаруеи ҽыхәтҵәыла! — рҳәеит.

Арҧарцәа даҽаӡә дынлыдыххылеит:

— Изыҟалозар, бареи сареи ҳнеидыслап, ҳаҽқәа неиқәҳарҧап, — иҳәеит, аха Камаҷыҷ иаулухуаз.

Ианырмуӡа, Леуан дахьгылаз аӡӷаб иналызҿиҭит:

— Ианырмуӡа, бҽы иалшо беишь!

Камаҷыҷ лҽы ахы даахан, лышьхәа нарбаны ажәлар днарылҟьеит, нас аӷәра иаҿакшаны, лҟамчы аналырба, аҽы аапкӡеит, иазылуз хьымӡӷнашьазшәа аҽыҩеыҩҳәа ҩынтә-хынтәҟа инықәлырҧалан, адгьыл нарцәаӷәаны, аҷкәын дааидххылан, аҟәақ-сақҳәа иааисит.

Аҽқәа рышьҭахьтәи ршьапқәа инрықәгыланы икьа-кьаӡа иҩагылан, рышҧқәа ааинҟьеит, аҟыҿы-сҿыхәа ха-ҧыцлагьы еицҳашәа руит, аха абӷьааҳәа рыхқәа неивҟьан, аҷкәын иҽы нышьхынгәыгәлан, днахҟьарц егьааигым-кәа, «Ҳаи-ҳаи!» рҳәан, уа игылақәаз ашьаҟацәа ааиасын, даанкыланы иҽы днақәдыртәеит.

Дырҩегьых еиҭаадырҿыцын, еиҭааидыххылеит, рыҽқәа рышьҭахьтәи ршьапқәа инарықәгыланы, икьакьаӡа игыланы, аӄәақ-чаққәа шпыла иааисит. Аҽқәа рхапыцқәа аахырцьацьаны, аӄыҿы-сҿыхәа инеицхан, аӡӷаб лҽы ӷәӷәала иаӄьаз ашьапы аҷкәын иҽы инақәшәан, наӄ иҽы днахӄьаны дынкахаит. Лара апӄақьхәа лҽы днасын, ажәлар днарылӄьеит, игылаз ажәлар зегьы, «Ураа!» — рхәан, инеибарӄаит.

– Быцсынҵры бзиахаит, дад, бара аӡӷаб! — хәагьы нацыртцеит уаӄа игылаз ахәсақәа.

— Убас, нан, убас! Хара ахәсақәа ахьмыӡӷ хабмырган! — лыбжьы налыргеит уа игылаз пхәыск.

— Дад, Леуан, ари узӷаб даара ахьӡ бзиа улыргеит, арцарцәа ҽыжәӄьӄьаны икалыжьуа, — рхәеит уа игылақәаз.

— Абри еипш ахьӡ ахьслыргаз азы абарҭ зегьы ижәдыруазааит, убри аҽы дзықәтәоу иахьарнахыс лара илхатәны илысҭеит, — ихәеит Леуангьы.

— Иҭабуп хәа уаххәоит хара абри захаз зегьы, — рхәеит уа игылаз ажәлар, — лара аӡӷаб ссирк лоуп, аха уаргьы даараӡа арцыс бзиара ныӄәугеит! — ихәеит.

Дыззымдыруаз лызтцаауан абри леипш аӡӷаб дабатәиу хәа, леилахәашьа, лыҽӄазашьа ухәа зегьы рҿынтә.

Абри аӡӷаб илуз, абри лзы ирхәоз, дышдырҽхәоз зегьы абри аизараҿы иӄаз Алиас ибон, иаҳауан, аха ихы цәырымгаӡакәа уаӄа дрылан, дыздырқәоз зылапш даатцашәоз зегьы изӷаб дидырныхәалон.

Убас абри аҽны, абри аизара ду аҿы Камаҷыҷ лыкәашареи, лҽырхәмарреи, лыпшреи, лсахьеи рыла ухәа даара ахьӡ ду лгеит. Иқәтцны ицоз ажәлар убри лҭызшәа акәымзар, даҽа хәатәык рымаӡамызт.

XIX

АТЦХПЏЬРА

Уатцәы нанҳәан уахеипш, ахәылпазы агәылачкәын Дата дааин Алиасраа рҿы, ажәеи ажәеи шеихырҳәаауаз, уаха абра агәылара иҟоу аӡгабцәеи ачкәынцәеи уҳәа, зегьы шәара шәҿы еизарц иҟоуп атцхпџьеразы ҳәа леиҳәеит Камачыҷ.

Абри апхьашәа гәыла пҳәызбакгьы Камачыҷ илалҳәаахьан, уаха бара бҿы ҳаизоит ҳәа.

Ачкәын данца, Камачыҷ лани лаби иралҳәеит уаха атцхпџьеразы агәыла чкәынцәа зегь ҳара ҳҿы еизоит ҳәа.

— Ируазеи бара ҳгәылачкәынцәа уаха ҳара ҳҿы? Закә тцхпџьероузеи? Анцәа имч ала ҳара зегьы ҳаибга-ҳазҩыда ҳаҟоуп, чымазаҩ дҳамам, — рҳәеит лаби лани.

— Ачымазаҩ чапшьаразы акәым уаха шәара шәахь ҳаауеит ззырҳәа. Уатцәы нанҳәоуп, уаха ауаа ыцәом, барбанцьиа ҟартцоит, «аҩстаацәа рбылуеит», ишәхаштма, тцыпх Қәаблыхәраа рҿы убас еизаны атцх пырымџьеи. Саргьы сцоит, сҳәеит, аха сышәмышьтит, атцх пыбџьыр, ацәа быгхар, бычмазаҩхоит, шәҳәан.

— Ы-ы, иаадырлуеит, иаадыруеит. Ажәытә уи зегьы иҟартцон ус, аха уажәы ҳаазқәылаз иҟазтцои иҟазымтцои еиҟароуп. Ҳара ҳаҩнатаҿы бара банхәычҷыз барбанцьиа ҟаҳтцеит, қәны хәтцәык амца ацратцаны бнахаага-аахаагон, уи, абар итцышт 10–12-ҟа шықәса уи ҟаҳамтцеижьтеи, — рҳәеит, — аха уеизгьы ачкәынцәа ҳнеиуеит анырҳәа, аҩыстаас ижәбылуа сыздыруам, аха иааит. Шәыхәмар, шәычча. Акәац ҳамоуп, аҩы ҳамоуп, кәыткәак шәшьы, уаҳа акгьы ҳтахым. Ишәырша, уатцәы усгьы ныҳәоуп, — рҳәеит Алиаси Есмеи.

— Ас нанҳәа ауха атцх ахьпырџьуа чара руама? — ҳәа дрызтцаа ит Камачыҷ.

— Ари ачара ахьӡӡам, аха уаххьа бзиак ҟашәтцар, ҳаргьы ҳаашәыдыбзиалахап, — иҳәеит Алиас.

Ус дук мыртцыкәа иааилашәшәит, аҷкәынцәа, аӡӷабцәа аизара иалагеит. Барбанцьиа ҟаҳтцап, рҳәан, ақәны хәтцәы еизганы амца ацратцаны ахыцара иаҿын. Цытк анаабжьыс аҷкәынцәеи аӡӷабцәеи рхыпхьаӡара иазҳаит. Уи схәеит ҳәа, аҷкәынцәа иреиҳабацәазгьы цытҩык ҟалеит: аписар Леуангьы (рыхәпҳа) абра дақәшәеит. Аҷкәынцәа, аӡӷабцәа рыбжьаргыланы амцабз ду ҩ-аршьынак рҟынӡа инаӡоз иахыцон амцабз иалҟьаны. Ус ақәны хәтцәы зегьы анырблы, аӡынра иацәынхаз апҳәнымҩақәа Алиас ананыра изықәыз лбаарган, ақәныхәтцәы ацынхәрас амца ацратцаны иахыцон. Уи ргәы анақәҿыгь ахыцара иаҟәытцын, алабақәа кны, амца иакәшаны инагылан, иасуа арцәара иалагеит, аҩстаа Цьангьари дҳаблит, даҳҷычит ҳәа. Ашьтахь, атцәа ду, амӡырха агәта итагылаз, амтцан инатәан, ашәаҳәара-акәашара иалагеит. Ус ихәмаруан акраамта. Нас апшәма днарыпхьаны, мап-чап, рҳәеит, аха имукәа зегь наиртәан, акрырҿеитцеит. Абраҟагьы акраамта ашәа рҳәон, икәашон.

Ашьтахь «мацәаз еимда» иналаган, убригь акраамта иаҿын, ргәы ақәҿыгьаанӡа. Убас ихәмарт, иччеит…

Нас аҷкәынцәа аӡә «начальникс» дҩагылан, астражникцәа ҳәа ҩыцьа ааиваргыланы, тарцьманс ҳәа ҷкәына хырцәажәак иара иеипшыз иапхьа дааиргылан, «урыс бызшәала» «ажәлар» драцәажәо далагеит, уаҟа еизаз зегьы ишыччоз ркьатеиах питцәеит, иҿашәалак иҳәон азы. Уи бызшәа ҳәа издырӡомызт. Цьоукгьы ирашшуан, цьоукы аус рықәитцон, цьоукых (ҷкәынцәак), атакра рықәшәазшәа, «истражникцәа» рыла «анабахта» (ачыстра) иҩнеикуан, цьоукых — ишьапы кыдҟьаны наҟ идәылицон. Аҩны итәақәаз цьоукы ачыстра иҩнеикыз рахь рыбжьы дыргон:

— Еи, уара, шәара шәначалники шәареи шәнеицәажәаны, гьангьашрыла, уатцәы шьыжьымҭантәи ҳхәы шәымфааит...

Шьоукыхгьы абарҭ ирҳәаз аҭакс рыбжьы надыргеит:

— Шәара ишәҳәо змааноу апшәма игәиԑеантцароуп, уатцәы шьыжьымҭан какалда ҳашәмышьҭын ҳәа ауп, — рҳәеит. Убригь кыр иахыччеит, ианаалоз самырҟәыл ажәақәак нацтцаны.

Еиҳарак «аначальник» иаурыс бызшәеи, ус уи «иҭарцьман» иеиҭагашьази ауаа итәаз ишыччоз индыртцәеит, аурыс бызшәа схәоит ҳәа, иҿашәалак иҳәон: зны-зынлагьы драцәҳауан, аʒгабцәагьы хәыда инымхеит, Леуанк — уи зынʒак аччара изнымкылазт, ддәылтцын, абартцаҿы дтәеит, ачабра иблақәа ирыдкыланы, илагырʒ рыцқьо.

Леуан дышдәылтцыз «аначальник» иангәеиҭа, «астражникцәа» изынеишьҭит абрахь даажәг ҳәа, Леуан шәысҟәатц, шәанацьалбеит, сыцсит сшыччоз, иҳәеит, аха дрымгар рымуит.

Алиас днагылан, «аҭарцьман» ила диҳәеит, абахҭа иҭаккәоу ауижьразы.

— Изҳәо дызусҭада ҳәа дузтцаауеит, — ҳәа еиҳәеит аҭарцьман.

— Изҳәо апшәма иоуп ҳәа сызиаҳә «аначальник», уххь згеит «аҭарцьман», — иҳәеит Алиас.

Апшәма иажәа «аҭарцьман» «аначальник» илымҳа, аҟынʒа инеигеит: «Аначальник» ацәҳарагьы налатцаны акаанмыжькәа зегьы аниҳәа (аха ари заҳауадаз, насгьы зегьы аччара иаҿын, иҳәашьа уамашәа ибаны), «аҭарцьман» даацәажәан, апшәма захьʒузеи ҳәа дуазтцаауеит ҳәа еиҳәеит.

Алиас даацәажәан:

— Апшәма захьʒу абри аԝны зтәу соуп, шәанацьалбеит апсшәагьы шәхашҭма? — иҳәеит.

«Аҭарцьмани» «аначальники» неицәажәахын:

— Аҩны злоутәу ала ашәҟәы умоума ҳәа дузҵаауеит аначальник,— иҳәеит «аҭарцьман».

Алиас дыпшаауа иџьыбаҿы газеҭ цыпжәахак ибан, иааԥееишәа инеииркиит. «Аначальник» алашараҿы цҟьа днахәапшын, иҭарцьман ажәақәак наиеиҳәеит.

— Даара документ бзианы иумоуп, хырҳагас аллаҳ иуиҭааит! — иҳәеит «аначальник», — иҳәан, «аҭарцьман» Алиас изхынирҳәит.

— Уажәы «аначальник» дузҵаауеит абашьҧорҭ умоума ҳәа, — иҳәахт «аҭарцьман».

— Уаҩыцәгьак дҳақәшәеит убауоу, — иҳәан, Алиас иџьыба дҭапшаауа далагеит, қьаадыжәк цьара избозар ҳәа. Убри аамҭазы машәыршақә иҭаҭынкәалап иџьыба иааҭихит.

— Исырбеишь! — иҳәан ибызшәала, иааимпытцихит, нас «аҭарцьман» ила адырра иитеит:

— Умпшаан, амала абри даара башьҧорҭ бзиоуп, — иҳәан иааиртын, ацигар ҟаитцан, аҭаҭын ахара далагеит.

Нас «аҭарцьман» днагылан:

— Ашшцәа шәааи, шәускәа иашәҳәа, — иҳәеит. Аӡәаӡәала инеины иашшуа иалагеит. Урҭ иреиҳәози рускәа шибози зегьы ркьатеи цнатцәон, аха Леуанк уаҳа изымчҳауа далагеит.

Ашшцәа аӡәы «аҭарцьман» дизҵааит:

— Абри аначальник цыҭк аҟара исҭар, изыҟалару сус дацхраар?

«Аҭарцьман» даара дгәааит:

— Ишцоугәаҕьи аҳәынҭҟар дуӡӡа ичиновник аԥены шьыбжьон, ауаа зегьы ишырбо-ишраҳауа атцарҭыша исҭоит ҳәа?..

— Мамоу, дад, ухатцкы, «аҭарцьман», ԥеынла акәымкәа хәылпазык уаҩ данықам иҭып аҿы снеины исҭар ҟалару ҳәа суазҵаауеит, — ҳәа еиҳәахт.

— Уи даҿеакуп, ҵаразар, ҿынла иуҭаргьы ҟалоит, Днаскьаҵхьаны, наҟ инапы инануҵоит, шьтәазар, ма аҩы уалырла изноугарц уҭахызар — уи уахынла, иҭыҵ аҿы инаганы иуҭоит.

— Уаҟа иназгар, идикылару?

— Уи уазымҵаан, уажәы ибама аҵарҭыша дкылара! «Аначальник» ҕәҕәала ибжьы ааиргеит ашшцәа аашәышьҭ ҳәа. «Аусбара» деиҭаналагахт. Уажәшьҭак «ажәлар» ирзымчҳаит уаҳа аччара. Леуан иакәын — абарҵаҿгьы дзымаанҿасызт, адәахьы ддәылҵит. Убрахьтә ибжьы ааиргеит:

— Анцәа шәишазар, днышәкыл уара убри ауаҩ, шьҭа иазхоуп аччара, ҳаԥсит, уаҳа ҳалам! Нас «аначальник» асқам дныҟәгылан, аҕычра ҟамларазы ажәақәак «аҭарцьман» ила иҳәан, днылбааԥеит зегьы рчабрақәа, ркалҭқәа уҳәа рыла иадкыланы рылаҕырӡқәа рбо индәылҵит адәахьы.

— Аҟәа, Баҭым, Қәҭешь уҳәа ақалақьқәа рҿы атеатрқәа, ацирккәа збахьеит, аха абри еиԥш ассир зымбацт, исмаҳацт. Аԥсуаагьы ирымазаап рхатәы театр, атеатрқәа избахьоу зегьы хараӡа иреиҕьуп уаха избаз, – иҳәеит Леуан.

Ус, цыҭрак аҭаҭын инаха-аахо ицәажәо итәан, ашьҭахьы Алиас днарылагылан:

— Дадраа, уаха абра еизаз абзиаразы, агәырҕьаразы ҳаибабааит зқьышықәса! Ишыжәбо еиԥш, макьана аҵх крыҟоуп, арбаҕьқәа макьана зныкоуп ианҿырҭхьоу, ацәа ҳамкразы сара ак шәабжьызгоит, шәақәашаҳаҭхозар, — иҳәеит.

Зегьы неиццакны:

— Даара ибзиоуп, иҳаҳә, — рҳәеит. Нас Алиас даацәажәан:

— Сара ишәабжьазго иусхьанҭоу акы акәӡам: абраҟа иҟоу зегьы икьаҿу, уаҩ дзырччаша, ма дзырхәыцша, мам-

заргьы уаҩы иҵьеишьаша ахԥарра злоу акака, ажәабжь ҳшәырҳәа, — иҳәеит.

Абри зегьы аҟәшаҳаҭхеит, ргәы иахәеит. Мшәагә дахьтәаз:

— Уаха Пҳазоу Бирам абра дҳамазар, шәкы рыхкы лакә ҳаиҳәарын, — иҳәеит.

— Алакә ҳалашәымгалан уаха, алакә акәым, ажәабжьқәа, — рҳәеит зегьы.

— Алиас, уара ишҳабжьоугаз еиԥш, акык-ҩбак раҟара ажәабжь ҳаҳә, нас ҳаргьы ҳналагап, — иҳәеит.

Ҭамшьыгә дахьтәаз:

— Ала зшьыз атыша иҳәеит ҳәа, абри еиԥш аус сара ианшәабжьызга, ахы сара искып, — иҳәан, дналагеит Алиас. — Ажәытә аҳ ихаан Маан Ҳасан ҳәа аамсҭа дук дыҟан. Зны убри Ҳасан имакшәа маӡа уск ҟаиҵарц иаҟәикызаап, ари аҳ иҵихит. Аҳ даамаҟарын ауаа ишраҳауаз, — Убри Ҳасан сара дансеикан, сара сагьуаҩыхым, иара иматҵуцәа реиԥш, ҽабаамзар дзыҟәтәо имамкәа, аламҭ ихаабыцуа, абҕьы зыхьныҳәҳәы алтә фрахьтцәыла иҟәицо, ажьацәа ихарҩаны, икәымжә кьаҿ хәычҷы цҟьа дыхнамҩо, ижәцәеимааҟәа ишьацәхыԥҟәа ркылхәҳәо, дҽыжәтҵны дназдгыло наҟ инаскьо дҟасымтҵозар, — иҳәеит.

Абри Ҳасан иаҳан даара дазхәыцит, нас дук мыртҵӡакәа ҽабаа ԥхҭык иԥшаан, кәадыражәк наҟәыҳәҳәаны, икәымжәкьаҿ хәычҷык неишәитцан, жьацәа хылԥак ааихатцаны, абҕьы ахьныҳәҳәы фрахьтцәык ҟамч цынхәрас иаашьҭихын, аламҭҟәа ихаабыцуа, убри аҽы даҟәтәаны аҳ иашҭа дынҭалт.

Аҳ исоф дыҟәгыланы дизыԥшуеит дабатәи гмыгу сашҭа иҭалаз ҳәа. Егьырҭ ауаа дуҟәагьы, убраҟа аҳ ивагылаҟәазгьы, ччиак даауеит ҳәа изыԥшуан.

Аҽхарԥарҭаҿы иҽы нҿаҳәаны (уаҩ днеиԥыланы дынҽыжәихуазу!) асоф даахәназар, абар Маан Ҳасан ду.

Аҳ абҕьааҳәа идырт абри змааназ.

— Ааит, уара аллаҳ дуқәшәиааит, уаҩыстааны узшаз унеимыгӡароуп! — иҳәан, наӄ аҩныӄа уҩнал ҳәа дитцаӄьеит, — Уажәытцәӄьа деилашәҳә! — иҳәан, деиларҳәеит.

— Аҽы пхтцы акәадыражә шақәу наӄ агәашә итцаны шәатцаӄьа! — иҳәан, наӄ икарцеит, иара Ҳасан данцоз, даҽа ҽык, кәадыр бзиак нақәтцаны дақәыртәаны дишьтцит, — иҳәан, Алиас иажәа даалгеит.

— Уаҩы гызмалк иакәзаарын, убо, Ҳасан захьӡыз. Абас дақәсыршәоит ҳәа аҳ ианиҳәа, заа иара ихы ақәиршәеит, — рҳәеит.

— Убри Ҳасан итәы саналага, убри игызмалратәы даҽакгьы шәасҳәап, — иҳәан, деитцаналагеит ажәабжь ҿыцк Алиас. — Аҳ ипҳа дыпсны дыгҿан. Ажәлар тцҩа змамыз еизаны иӄан. Зегьы чгон, ицьабон, цьоукы ргәы былны, цьоукы игәы иахәап ҳәа, цьоукых аҳ ицәшәаны. Маан Ҳасангьы абра дыӄан. Абартц ауаа ируаз аниба, сычго, аӄәыд ыфо абра сызтәом, иҳәан, агәылара дцеит. Сгәы бзиам, иҳәан, иҽыргызмалны дышьтцалт. Апшәмацәа ирура рзымдырауа ихагылан ачгьахьа идыргалар, дгәаар ҳәа ишәеит, ахаатәы идыргалар — аҳ ипҳа шәгәылара дыгҿаны ахаатәы атцызшәа шпажәгәаҕьӡеи ҳәа, ихиртцәар ҳәа ишәон.

Апшәмацәа шихагылаз ибон, аха иара имбошәа иҽыӄатцаны дырзыпшуан, нас ихы дҩахан, даарылапшит. «Абни закәызеи ижәуа?» — иҳәан, дрызтцаайт. «Ӄәыдуп», — рҳәеит. «Егьи — закәызеи ақәаб ала икнаҳау?» — деитцарызтцаайт. «Уи хшуп, абри уажәы иршны амца иахаагеит», — рҳәеит. Нас дхәыц-хәыцуа, акыҕәраҿы цьам дук илапш нақәшәан, «Убри аццьам ала исышәтц арахь абри ахш», — иҳәан, ахш ижәразы иҽааирхиеит.

Аццьам ду азна неидыркит. Дахәо-дахәо мацара зегьы ижәӡеит, аццьам аатцаирцәит. «Аҳыҳ, шьтца сыпсыргьы

сыцсааит!» — иҳәан, аҭӡахьы иҿы нарханы дыцәт, — иҳәеит Алиас.

— Дызгара ижәааит, дыцсуоу, иееиґратцаны дыцәеитеи, — рҳәеит итәаз зегьы неибарччан.

— Уажәшьҭа, Леуан, иҳауҳәароуп уара узықәшәахьоу, ицьоушьахьоу ажәабжьк, — рҳәан, инеидгылт.

— Уаха абра аҵьашьатәы исшәырбаз аҭкыс еиґьу ишәасҳәозеи, — иҳәан, даасамырҟәылт Леуан, нас, ирмузошәа аниба, дналагеит ажәабжьк аҳәара:

— Шықәсык Харчлаа рус аҭыхәала Қәҭешь окружнои суд[26] ашаҳаҭцәа ирыпхьаны ианыргоз, саргьы сыргеит. Ҳначальникгьы ипхьан дыргеит, Хәартцкиа Беслангьы дыҟан. Убарҭ ашаҳаҭцәа дрылан Баҭагьы. Асуд аҿы ашаҳаҭцәа ирызтцааит. Аус здыз далдыргеит. Аха уи азаауазеи, уи акәым аус злоу.

Асуд аҿы аус ианалга, ауха ҳазлаауаз ҳмоузт, уаҟа ҳаанхеит. Ауха зегьы ацирк ахь ҳцеит, избан уҳәар, ацирк рымбацызт ҳара иҳацыз аӡәгьы, Беслани сареи ҳада. Ацирк аҿы аӡәы зынӡак дҳаракӡаны аихатәы шашәа дықәныҟәо дышнеиуаз, Баҭа илапш наиқәшәеит. Баҭа зегьы дшыжәдыруеипш, уаҩы тцарны, уаҩы еилыхханы дыҟан. «Ааи, шәанаҵьалбеит, абри далҟьаны дкаҳауеит!» — иҳәан, ихҭырпа ихтцәа, днатцҟьан, днеины дыниттцагьежьит, абраагьы даҟәытцуам уи аҳәҳәара «Шәанаҵьалбеит, шәуаами, дкаҳауеит!» — ҳәа. Убысҟан абраҟа, ацирк аҿы, агубернаторгьы дыҟазаарын. Аӡәы акәыкәыҳәа дыҳәҳәо даниба, уи ихьыз иалидыраауаз, «Ааит, рыцҳа, аӡәы иимбацыз акы аниба, ихы еилагазаап», — иҳәан, абри уажәытцәҟьа ахагацәа рҭыц ахь дыжәга ҳәа реиҳәеит. Аполициацәа наисын, деимырхха дыркын дырго даналага, зынӡак аҳәҳәара далагеит «Беслан» ҳәа. Беслангьы днаихьӡеит, аха агубернатор апри-

[26] Қәҭешьтәи аокруг аӡбарҭа — усҟантәи аамҭазы Амраҭашәаратәи Қырттәыла зегьы аҟны иреиҳаз ӡбарҭан.

каз ҟаитцахьан. Беслан дызустәадаз урҭ рзы. Акәыкәыҳәа дшыҳәҳәоз, ахагацәа рыԥнахьы дыргеит.

Уаҟа ампахьшьқәа ырҵәины ихы иакәдыршо ианалага, иҳәҳәара ҳәҳәара нацҵаны дрызнымкылеит. «Ааи, рыцҳа, зынӡак ихы еилагазаап!» — рҳәан, исуа, дкыдҟьо дрыман ауха шааиӡа. Адырԥаҽны ианааиша, Беслан агубернатор агәра иргеит дышхагам, ихы шеилагам, иахеижьҭеи ихы еиламгазар ҳәа. Агубернатор изинала ҳцан, Баҭа ахагацәа рыԥны ддәылганы дҳаманы ҳааит. Даҽа ҧыҭрак ҳамнеир, дхагахар ҟаларын, — иҳәеит Леуан, иажәагьы даалгеит.

— Ааи, «амашәыр аҳампал иалоуп» — ҳәа, ирҳәо мыцӡам, ииашаны итцабыргуп. Егьзлаӡамыз аказы уи ауаԥ ихы еиламгахьази, — иҳәеит, даахәыц-хәыцын, Алиас.

— Уажәы, Луман, иҳауҳәанда ажәабжьк, ашарагьы ааигәоит,— рҳәеит итәақәаз.

— Ишәасҳәареипш акгьы сыздырам, аха… — иҳәан, дналагеит: — Абри амԥа ду, Егри Кәыдри рыбжьара аподриадчик[27] аҵьам Иаҳиа Абасоҕли иҟатцаны даналга, аначальник округа Браккер идикыларц ауаа рацәа ицны амԥа данын, игәеиҭон аҟатцашьа — ибзиоу, ицәгьоу ҳәа. Аӡқәа, акәарақәа уҳәа убырҭгьы ашәҟәы ианитцон рыхьыӡқәа.

Аӡԥыбжьа данааӡа, кәарак иахьӡузеи ҳәа аначальник округа ҭарҵьманс уи аҽны ицыз Қәыҵьмахан дыниазтцааит. «Абри Ҵьамҕәарҕәал ахьӡуп, — иҳәеит. — «Ишԥа, ишԥа?» — иҳәан, деиҭаизтцааит. Дырԥегьых аҭакс «Ҵьамҕәарҕәал ахьӡуп», — иҳәахт Қәыҵьмахан. — «Иҳәеишь дырԥегьых умыццакыкәа», — иҳәеит аначальник». Қәыҵьмахан ишиҳәац еиҭеихәахт Ҵьамҕәарҕәал ҳәа. Аначальник ибз иҿы иааҭеирбылгьан, «Дза-ԥарԥар-

[27] Аподриадчик — аподриадҟатцаԥы — аҳәынтқарра ма ауаа беиақәа ус дук ҟартцарц рҭаххар (амԥаҟатцарааны аргылара уҳәа убас егьырҭгьы), знапы ианыртцоз ауаԥы ихьзын.

ҩар!» — иҳәеит. Зегьы аҟырҟырҳәа инеибарччеит. — «Усҟан уи збаз-изаҳаз моу, ҳара ҳәанҳәахла изаҳазгьы ҳарччеит», — рҳәан, инеибарччахт. Аҭарцьман акәара ахьӡ аԥсышәала ибзианы иҳәеит. Аха аурыс бызшәала ашәҟәантцараҿы ус ианааломызт. Нас уаҟа ирыцыз Амтон иԥхьан, изтцааит, уи «Джамгәаргәал ахьӡуп» — аниҳәа, ашәҟәы инанитцеит…

— Шьҭа, Каԥшь, ак ҳауҳәароуп, — рҳәеит аҷкәынцәа.

— Сара акгьы сыздырам, амала исыдшәымцалан! — иҳәеит, аха изыӡырҩуадаз.

— Сара избаз акәымкәа, исаҳахьоу шәасҳәап, — иҳәан, дналагеит ажәабжьк.

— Аԥсны, абра абжьуаа рҿы, қыҭақәак рҟны агьычра аныраҵәаха, аӡәи-аӡәи рыгәра еибамго ианалага, сыжә ӡӡаз уара уоуп, сыцә ӡӡаз уара уоуп ҳәа. Рыхәдацәа анеибак, ажьирақәа рҿы еибарқәуа иалагеит. Аха амцныха рфо иалагеит. Нас, издыруада, аныха иаҳа иацәшәар, рҳәан, Одышьтәи ныхак иаапхьеит, ара убри аамҭазы дааит ныхаԥааҩык, ныха ҟьаҟьадук ихәда иахшьны. Сара ишысымӡа, уара ишумӡа ҳәа зҳәаз иеиԥш, еибарқәуа иалагеит. Аныхаԥааҩ агәра диргон иныха амч ду амоушәа. Зны ауаа жәпаҩ ицны қыҭак аҟнытә даҽа қыҭак ахь дышцоз, амҩан бнак аҿы хараӡа аӡәы аԥҟаҩҳәа иҽы амгәацәа аҟамчы ныҵеиҵан иҽы нықәырԥала-аақәырԥало даауан, аныхаԥааҩ ихәда иахшьыз аныха ҟьаҟьа ду аақыцьқыцьын, «Наҟ сҵәахы, укәа сҭаҵа, иааиуа уаҩыцәгьак иоуп, сицәшәоит», — аҳәеит. Аныхаԥааҩ днахәыц-аахәыцын, гьангьашрыла аԥара еизигозгьы ихашҭын, инамыс ишианаҳәаз еиԥш, дынҽыжәԥан, иныха ҟьаҟьа ду ҿыцха аҳәынтцәа инылаижьын, «Уара ауаа цәгьақәа урыцәшәозар, ауаа рыцҳақәа, акәадақәа роума уара иуршәо, узиааиуа!» — иҳәан, днақәԥалан, аҳәынтцәа инылеикәаҳаит, ишьҭахь инеиуаз аҽцәагьы накәԥалан, иԥыххаа аҳәынтцәа иныларкәаҳаит…

— Иара убыстцәҟьа аҟәнагон! — ҿааиҭит изырҩуаз руаӡәы.

— Шьҭа, Шьмаҭ, ажәабжьк ҳауҳәароуп, уара анкьа аканyуеирагьы[28] уалан, аканyуеицәа ражәабжьк умдырыуа уҟам, — рҳәан, дыхҭаркит.

— Шьҭа ишоит, шәысҟәаҵ, шәызхара шәычҹеит, уахазы уи шәызхоуп, даҽазны еиҭаҳарҿыцып, ишәҭахызар, — иҳәеит, аха ирымузт, ацәажәара дналагеит: — Аҭырцьман Шьмаф — зегьы дыжәдыруеит — убри ҳара дҳаман уриадникыс. Зны абазар ахь дцан, пшьбаҟа-хәбаҟа кәтагь ихәҳаит. Иҵьыба иҭеиҵар — уаҟа иҧеып ҳәа дшәеит, иахьигара изымдрит. Нас дхәыцын, ихылҧарч ду инҭаҵаны ихеиҵеит. Ус, иҽыриашаны ҭынч, дшәа-дырҳауа дшааиуаз игәиҽанӡамкәа ҩындук дахьааваҭцәиуаз, аокруг аначальник даaиҧылт. Абраҟа хәыцрас иаҭахыз, абҕьааҳәа ихылҧа ааихиҧааит, акәтагьқәагьы аттаҳәа ҵаҟа инкаҧсеит…

Ари заҳаз, ажәа аалгаха имҭакәа, аҟырҟырҳәа зегьы ааибарчҹеит.

— Уажәшьҭа даҽак ҳаҳә. Аначальник абри еиҧш аниба, игәы иаанагашаз аадыруеит, — рҳәеит.

— Даҽакгьы сымҳәар уеизгьы ижәуам, — иҳәан, даҽа жәабжькгьы аҳәара дналагеит: — Зны Салуман Очамчыра баандаҩык дирҭеит Аҟәаҟа дга ҳәа. Абаандаҩы ус цәгьа имаӡамызт, ибналозгьы иакәӡамызт, аха Салуман уи абаандаҩы ижәҩа неидырхxала инҿеиҳәан, иара дынҽыжәлан, ашаха нароуны икны, дыниаҧицеит.

Салуман усҟан дканyуеин. — «Ааи, уанацьалбеит, Салуман, сыжәҩа еидыхxаланы иакит, сашьӡеит зынӡак!» — иҳәеит, аха дхьаҧшынгьы дихәампшит. Дхыҧхыҧуа агаҿа дықәцаланы дшааицоз, абаандаҩы ихы лаирҟәит иеимаа ирҽеиуашәа, иҩнапык рыла аҧслымӡ Салуман ибла инхиҧсалт. Изызӡозеи, уи абри Жьаҵ амӡышәа иакәын.

---

[28] Аканyуеи (аурыс ажәа «конвой» аҟнытә иааиуеит) — араҟа ауаҩы данбаандаҩыртәлак, абахҭа дҭаркаанӡа дымҩаҧызго, дзыхьчо иоуп изахьӡу.

Салуман акәыкәыхәа дыхәхәан, аҿы иҿалырҩрны, иблақәа кны, амшын абжьы ахьиаҳауаз ахь дыҩит. Уаҟа иблақәа акраамҭа рызәзәара даҿын, ашьҭахь иблақәа аарла ианаахит, абаандаҩы дабаҟаз, дцахьан!..

— Мҩа бзиа дақәшәааит! — рҳәеит, изаҳауаз ааибарччеит.

— Ишеит, ишеит! — абжьқәа аагеит.

— Ура! — рҳәан, Шьмаҭ днышьҭырхын, хыхь-хыхьла днаганы амӡырха агәҭаны днадыргылт. Нас иааинҟьаны цыҭрак икәашон. Ацарахьы ианыкәгыла, апшәмацәа рыхәеит, ахьурӡы кнаҳҳаит, уажәыттәҟьа краауеит, крыфаны шәцап ҳәа. Аха имцар рымуа ианалага, апшәмацәа адәны астол надыргылан, ашә ххны ачанахқәа рыла инықәдыргылан, аҩы, ауатка рзаарган акака, ҩба-ҩба аҭәыца ржәын, «Ҽааны иахьаҿынгьы абас ҳаибаргәыргьо зегьы ҳаибабалааит, иҭабуп, апшәма! Учеицьыка аллаҳ иазирҳалааит!» — рҳәан, индәықәлеит.

— Иҭабуп, дадраа, шәыпсынтҵры бзиахааит, зықьнашықәса аллаҳ шәнеишьҭлааит, иахеижьҭеи ҳгәы ҟашәҵеит, аллаҳ шәгәы ҟаитцалааит! — ҳәа нареиҳәеит апшәмагьы.

XX

АЛИАС АИАШЬА ДИРҲАИТ

Ҽнак шьыжьымҭан, гәылапҳәыск Алиасраа рҿы дааин, Ҭорҟан иан Шьарифа ӷәӷәала дычмазаҩуп ҳәа ралҳәеит.

— Бцеишь, бара, Камачыч хәычы даашьҭыхны уи ачымазаҩ лбара, сара сгәы бзиамшәа сыҟоуп, сызцом, аҩны сыҟазааит, — иҳәеит Алиас, ипҳәыс лахь ихы нарханы.

— Дычмазаҩ ҕәҕәоуп, рҳәеит, иумаҳаи, уара аҩны уштәоу, ак лыхьыр ҵсроуми!

— Ҳаи, ус иаразнак иаалырҟьаны дшыпсра дыҟоума!

— Иудыруазеи, аҭакәажә рыцҳа, дааихәласыр, убри ауп лыпсрагьы.

— Бара, иаҳҳәеит ҳәа иаразнак апсрахьы лхы лырхеит, дҭакәажәуп ҳәа. Уи ус дхьыҭҟәыҭуеижьҭеи дыпсуазар, шьҭа егьараан дыпсхьазаарын. Уи ус дыҟоуижьҭеи, аҿарацәа шаҟаҩ ԥсхьада! «Арҭ шҿоу акәампҳа кашәоит» — ҳәа ирҳәо бмаҳаци, заҟаҩ лаҩлххьада. Уи сҳәеит ҳәа, «есқьынгьы амҟәыба азы аанагом», — рҳәоит еипш, ус дычмазаҩ ҕәҕәатцәҟьаны дыҟазар, иаарласны адырра сышәҭ, саргьы снеип. Ус анакәымха, сгәы бзиам, ацара сацәаашьоит, аҩнгьы уаҩ дыҟаӡамкәа ишпаанҳажьри. Насгьы ачачанцәа[29] абра аӡпшаҳәаҿы итәоуп, уаҩ ҳшыҟам рбар, ҳақәырхышт.

— Ааи убригь ҵабыргуп… Устцәҟьа дымгәаҟуазар, пыҭрак ҳанхар ҟалап, — рҳәан, Есмеи Камаҷыҷи рҿынархеит. Агәашә инҭытцуаны, Рафида даарпылт. Иахьцоз, изызцоз анларҳәа, ларгьы дрыццеит.

Уажәы абраҟа имацара даанхеит Алиас. Абар шықәсык ҵуеит Алиас иажәра, ичымазара, имчкәадара, иаӡәра дазхәыцуеижьҭеи. Иахьа абарҭқәа ихы риҭеит, дықәиоуп абартцаҿы, дхәыцуеит:

«Қьаранцьык даазгазар, уи шықәсык еиҳа дмаанҿасыр ҟалап. Аусутәқәа дрышьцылаанӡа дсасуп, дҿыцуп ҳәа имаршәа шыскуа, иҿҳәара цоит, нас даҿаӡәы снаишьҭалахроуп… Абни, Леуан зызбахә иҳәало, аӡлагарахьча аурыс Иван дсыдызгалар, иашьас дҟасцар… Аурысгьы сара иашьас дызласыхәарҭоузеи, аха «аешьадаразы амба шьаҟа гәыдызкылаз» — ҳәа, ҳаҭыр иқәыстцар, пату иқәыстцар, исымоу ахәыҷы даласырхәыр, нас убригь дуаҩыми, бзиа дшаабо идырыр, иаргьы бзиа ҳаш-

[29] Ачачанцәа — араҟа иаанаго ауаа цәгьақәа акәхап.

цеимбари?.. Ҳаицхыраар, ҳныҟәибагап. Ҭоуп, бызшәала ҳаиқәшәом, аха Камаҷыҷ хәыҷы хар лымамкәа илҳәоит, саргьы «шалҭаи-балҭаик» еилсыргосыҟоуп. Уи абызшәазы егьоурым, абри аф зысыз ауаҩышьоуп, ауаҩышьа мыжда! Иуаҩышьа бзиахар, уаҳа акгьы сҭахым. Уи сҳәеит ҳәа, ҳара иаҳнымаалаз, уи уаҩы иҿы дхәарҭам. Егьа уаҩышьа баапсы имазаргьы, ҳара иаҳнымаалаз, уи дзеипшрахаша сыздырам, уи уаҩытәыҩсак иҿы ихәарҭоу аӡәы иакәым. Уажәы, убри Иван иашьас ҳәа сааипҳхьар, исылшарызеи убри исҭаразы, иуаҩышьа еилыскаанӡа? Сыҩны-сгәара зҳәаз иеипш, уи уажәы дысзақәыргәыӷуам. Чнырс, хьчас даазгозар, исҭаша здыррын, уи мариан: лабакыша ґаатцыск аҟара наисҭон[30], нас — сырахә рҵакыра абжа. Абри еипш аус иаҳа ихьанҭоуп. Уажәы зназы ифатәи ишәтцатәи рзы дмашшуа дҟастцап. Нас сырахә рҵакыра даласырхәып: х-камбашьхьаки фыжәхьаки сымоуп, иара данааиуа аамҭа инаркны убарҭ рҵакыра дрылахәны дҟастцап. Дычмазаҩхар, сихылапшып. Сара сыпсы ҭанатцы убас ҳнеибагалап. Ацәаӷәага ацәуӷә замана сымоуп, ацәкамбашьқәа уӷәк сымоуп, ауардын, ацәаӷәага ацәмаҭәа, ацәеиха уҳәа, насгьы адгьыл замана — аҽаҩра дгьыл акәызар — сара исымоуп. Ҳаицынхап, ҳаицаарыхып, ҳафатәи ҳашәтцатәи рзы ҳмашшуа ҳҟалап... Сырахә рҵакыра абжа анисҭа, ҩышықәса, хышықәса рыла иаргьы ихатәы рахә иоуп; урҭ иҭаххар иҭиип, ҷыдала ихы иаирхәап; мап анакәха, изанызаап ихатәы рахә, ирахә ирызхалап. Ҳаицырхылапшлап, ҳаихәап, еиҿу ҩеишьцәаак реипш. Ҳанхареи ҳантцыреи раҳасаб аауп. Насгьы Леуан излеиҳәаз ала, уи аҵара змоу уаҩуп, уи арзаҳал ииҩуа ахаҳә еиҩнажәоит, рҳәоит. Камаҷыҷ уи абызшәа бзианы иҿылтцаар ҟалап, аҩреи апҳхьареи усгьы ибзианы илдыруеит. Уи са сзы хәы змаӡам акоуп. Иаразнак ҩ-жьак зкыз

[30] Лабакыша ґаатцыск аҟара наисҭон... — ачныр данрыдыркыло рапҳхьаӡа идыргалоз апстәы «лабакыша» ахьӡын.

сиеипшхап. Иара изынгьы кыр иаԥсоуп абри иабжьызго дазыразхар. Аԥҳәыс дааигар, атәарҭа-агыларҭа азы деитцасырхарым. Абар шықәсык, шықәсыки бжаки раҟара аӡлагара дытцатәоуп, алымт дагаха: дызӡәӡәам-дыҳәҳәам, ддагәаахарц егьигым, алу ашьҭыбжь ихы ҭнаҟьан. Абри сгәы иҭеижьҭеи цыҭк ҵуан, аха исзыгәаҕьуамызт, Леуангьы хәычык илымҳа инҭысшьит, аха иара убри азы цқьа аха анимоу, саргьы уа саанхеит.

Леуан уаха даашт, ма уатцәы шьежьы. Дшааилак, абри сгәы иҭаскыз аус зегьы наиасҳәап. Игәазцошәа избар, дсыманы сцаны диасырцәажәап убри аурыс. Дҳақәшаҳаҭхар, ашәҟәы-абыҕьшәы зҳәаз иеипш, акы ҳҭаххар, иара Леуан иҳарҩып...» — ҳәа избауан Алиас, ус Есмеи Камаҷыҷи абартца иаатцалт. Алиас дпышәырччо, ихы дҩахан днарыхәапшит.

— Ииуазеи, уара, убамба рапхьа ипытызшәа, узырччозеи? — днаиахәмарит Есма.

— Нан, бара, ажәапҟа, ажәа самарҟәыл ибҳәаз аҳәсақәа роуп еибызҳәо, урҭ роуп абамба лазҵо-иаазрыхуа, — лҳәеит Камаҷыҷ дахьгылаз.

— Шәара шәбамбатәы акәым ишәҳәаша, шәзызцаз ачымазаҩ дышпаҟоу? — иҳәан, днарызҵааит.

— Ачымазаҩ дагьыҕәҕәаӡам, аха уеизгьы уцаны дба, — рҳәеит Есмеи Камаҷыҷи.

Алиасгьы урҭ ражәа ааҩбамтәкәа Шьарифа лбара дцеит...

Алиас абри аҽны, игәы иҭеикыз дшазхәыцуаз, ҽеила ҭынч дзымцәажәаӡакәа иааиршеит. Адырҩаҽны ианааша, Леуангьы дааит, Алиас иӡбны игәы иҭакны имаз зегьы еиҳәеит:

— Леуан, дад, «аҭырқәа уаҷар данкәатраха[31], ижәытә дефҭар дапшуан» — ҳәа, сымч анкәадаха, абри иуасҳәаз

[31] Акәатрахара — аҕархара.

сгәанылa изӡбит, узыхшаз иныс, угәы иаанаго имӡакәа ишсоуҳәара!

Леуан знaзы игәы иамыхәазшәа даaҟaлеит, аха ашьҭахь даҟәшаҳаҭхеит.

— Закәызеи, Леуан, исҳәаз знaзы угәы иамыхәазшәа избеит, уаб Ажьгьери имаҿоуп, имӡакәа ишсоуҳәара, ихәарҭам акы сгәы иаанагозар, исцәумӡан, исаҳә.

— Угәы иаанагаз даара иус бзиоуп, аха… Аха зысҳәо убри аурыс хәычҷык ихы дацәшәо дыҟоуп, ихы напхьакшәа абраҟа аӡлагара дахатәоуп. Еиҭаҳәатәыс иусҭом, дсоциалиступ.

— Уи иуҳәаз захьӡузеи? — иҳәан, дизтцааит Алиас.

— Уи захьӡу аҳәынҭқари уи ичиновникцәеи уҳәа аусуцәеи анхацәеи лашара ахьыддмырбо, рыбҕак ааиҭырхыр зыҟамло, ҳара арахә хырхәагас ишҳамоу еипш, убас хырхәагас иахьрымоу азы, убарҭ ахылапшцәа ираҕоу аӡә иоуп. Ажәакала, иугәаламшәои, ааба-жәба шьыҟәса рнаҩс Ерҭоба[32] ҳәа анырҳәоз аамҭазы маӡала еизго, ирацәажәо цьоукы шдәыҟәыз?

— Ааи, уи сгәаламшәакәа. Маӡаламоу, аргама Очамчыра абжьуааи самырзаҟанааи еизганы аҳәынҭқар аусуцәеи анхацәеи рзы дшьыганы дшыҟоу атәы рарҳәон.

— Ус анакәха, уара иудыруазаап, сара изысҳәозеи, убырҭ дреиуоуп абри аурыс Ивангьы, дахьазымдыруаз тәылак аҿы дааин, ихы ҵәахшәа дыҟоуп…

— Нас уи сыҩны даазгар, сиҟәӡру? Исабжьоугозеи?

— Уи билеҭла, паспортла деиҟәшәоуп. Атәым паспорт имоуп, дыздыруа аӡә ила дмаапшыр, шәҟәыла деиҟәшәоуп. Убри азоуп аҟалаҟь ахь дызкылымсуа, иҿыпхьакны абра ашьха ашьапаҿы дзыҟоу.

---

32 Ерҭоба (ҟырҭшәала акзаара аанагоит) — аҧсуаа рҟны иҟаз анхацәа рреволиуциатә гәыҧ еипшны, Ҟырҭтәылагьы еиҿкаан аҳратәра иаҿагыланы иҟәҧоз анхацәа ргәыҧ. Убри иахьӡын Ерҭоба (акзаара).

— Ақалақь ахь дзышьҭуада, аҩны дыҟазааит, сара убри еиҳагьы еигьасшьоит. Ақалақь ахь ианцатәу, сара сымцои. Уи ус хәычҷык дышшәарҭоу аӡәы иаҳаны изыҟалом, уара Леуан иуҳәан еипш, дыздыруа аӡәы диҿаҳаны даалимырҵшыр, даргамеимтәыр. Нас, Леуан, абри аус ицәгьам акы акәны иануҧхьаӡа, усыцца убри аурыс иҟынӡа, ацара анаҩсгьы убри аус уара исзыҟатца, — иҳәан, диҳәеит. Леуан абри дазыразхан, еиманы ицеит аӡлагарахьча Иван иахь.

Аацынрахь инеихеит, аха амшцәгьақәа иҟалаз цыҭк наҟ инаскьарцеит. Аамҭа аацынроуп, аха амшцәгьақәа еиҭа ӡынрартәит, рҳәон.

Алиаси Леуани еиманы аӡлагараҿы инеит. Аӡлагарахьча Иван ашыла рҩынтуа, аатцәақәа ирҭаҧсо убра акы даҿын. Иус даналга, даадәылтцит, ашыла ихьтата, ижакьа уҳәа — аакьыскьа иимсацыз — ашыла рылатата, ихахә акәзар — иара убас. Уаҩ аҧшьк, аукы, абаакы, иуаҩыбжараҿы дыҟоуп уҳәартә днеихьеит, иоурыс маҭәа каҿ-маҿқәак ишәыз даара иҩазахахьан, ихахәы аакьыскьа аххәа злеимкыцыз еилачны, еилажәжәа еилагылан, амала ацәажәара знаалоз уаҩын.

Леуан Иван днаиртәан, изызнеиз ахи аҵыхәеи дааразa дазырхәыцны иеиҳәеит.

Иван ила-иҿы ааихаччан, иаҳаз игәы иахәеит уҳәартә даaҟалеит. — Абри аҩымш-хымш рыла уеизгьы абрахьтә ацара сгәы иҭан... Абри аӡлагара сгәы цнатцәеит. Аӡлагара уҭоушәа ҳәа, ирҳәо амала ирҳәаӡом, уаҩы ихы еиланагоит, илымҳа агоит, уаҩ дарцәом, дартәом... Алиас ас ианигәаҧха, уи иуаҩышьа зеиҧшроу сара издыруеит. Абри ақыҭан сара исзымдыруа уаҩ дыҟазам, зегьы руаашьа здыруеит. Алиас дааразa ауаҩышьа бзиа змоу аӡәы иоуп. Гәахәас иҟастцеит Алиас исеиҳәаз, аха... — иҳәан, Леуан иахь дынхьаҧшын, иҿааникылт.

— Уи «аха» змааноу саргьы издыруеит, Алиасгьы идыруеит, убри азы ҳара ҳала акы уацәымшәан, уара уахь ала уск уақәымшәозар, — иҳәеит Леуан.

Ажәакала Иван иарҳәаз даара дазыразхеит, Алиас дыззыразны Иван дызқәиргәыӷыз азы Леуан уи аԑеныҵәқьа шәҟәыла ишьҭихырц Алиас диҳәеит, Иван шәҟәгьы сҭахым, быӷьшәгьы сҭахым Алиас иахьтә, иҳәеит аха уеизгьы Леуан иҩырц ихы иадиҵеит.

Алиас иҭаххеит Иван иара иахь даннеиуа амш идырразы.

— Иахьеи уатҵәи сызнеиуам, аӡлагара зтәуи сареи ҳаҳасабқәа аабароуп, уатҵәашьҭахь ахәылпазы ианааилашәшәалак уеизгьы ежьарак ақәымкәа снеиуеит, аха агәыла-азла зҳәаз иеипш, уажәазы аӡәгьы изымдырүазааит, нас уеизгьы уа сырбоит. Усҟан урҭ ирасҳәаша сара издырп, аӡлагара схы ҭнаҟьан, сычмазаҩхеит, цыҭрак абраҟа Алиас иҿы сыпсы ааиҭаскырц сааит ҳәа расҳәап. Акраамҭа уа санырбалак, ҳаи, ари араҟа даарыдхалазаап, убо, уаҳа царҭа имоузаап, рҳәап. Нас наҟ-наҟ ма ирхашҭып, мамзаргьы усҟан уи аамҭа ианаалаша иара аамҭа иаҳнарбап, ҿарцак, хырқьиашьак ҟасҵап, — иҳәеит.

— Уи иуҳәо саҳауеит, аха сара ус сгәы иҭамызт, аешьа дырҳаны чара хәычык, иаҳҳәап, кампаниак ҟамцаӡакәа егьыпхашьароуп, — иҳәеит Алиас.

Арҭ ражәа наҟ-ааҟ еиҭазгоз Леуан иакәын.

— Уи шԥазыҟалои, акампаниамоу, уареи сареи ажәа, апҟара иҳабжьаҳҵазгьы дарбанзаалак аӡәы изымдыруазароуп. Даара шәеиуацәа бзиоуп, ешьарала шәеизааигәоуп Ҭорҟани Қәаблыхәи уҳәа, насгьы Рафидеи уи лхатца Маци даара шәеиуацәабзиоуп, уи сара издыруеит, аха уеизгьы убарҭгьы егьроумҳәан рхала ирдырүа анаҩс, — иҳәеит Иван.

Леуангьы абри дақәшаҳаҭхеит. Алиас абри хәыҷык бзиа имбеит, аха даназхәыц, ус егьамҩоуп, иҳәан, уа дазааит.

— Убас уаҵәашьҭахь ахәылԥазы шәҩыцьагьы аҩны сышәзыԥшуп, — иҳәан Алиас, игәы ҭгәырӷьаауа, ишьамхы иҭԥраауа иҩныҟа дхынҳәит. Леуан уаҟа Иван иҿы цыҭрак даанҿасит, дара ирзеиԥшыз уск аҵыхәала.

Алиас иашҭа агәашә ааиртын, дынҭалт, аҩны абарҵаҿы игыланы иизыԥшуан Есмеи Камаҷыҷи.

— Уара уаашьа зеиԥшроу ала, ажәабжь бзиак умаҳакәа уҟам, — лҳәеит Есма, ишылҳәац еиԥш.

— Бара абас бдыруеит, џьара сыҟан санааура, ажәабжьк шԥеимаҳарыз ҳәа, абарҭ ажәақәа рыла бысԥылоит. Уи бара ибыҟазшьоуп. Уи аҵкыс какалк сыркы! — иҳәан, наҟ аҩныҟа дныҩналт.

— Уара егьа уҳәаргьы, угәра сызгом, ажәабжьк удыруеит, уи аҳәара уҭахым, убри соуҳәаанӡа, какалҳәа акгьы уақәымгәыӷын! — лҳәан, аҩныҟа дыҩнамлакәа, араҟа абарҵаҿы лгаанылкылт.

Иаҳҳәақәо сыздыруам, аха иара Алиасгьы исҳәандаз ҳәа акәын дшыҟаз, амала хәыҷык иааидырцалар иҭахын азоуп абас зиуаз.

— Нас ианыбмуӡа, ибасҳәап, — иҳәан, длатәеит абарҵаҿы.

Камаҷыҷгьы днеины днаидтәалан, дӡырҩуеит.

— Иахьа Леуан дсыманы сцеит зҭыӡшәа ҳҳәалоз аӡлагарахьча аурыс Иван иахь.

— Нас иҳәазеи? — Камаҷыҷ днеизҵааит.

Убри инақәырццакны Есмагьы днеизҵааит, ишәеиҳәазеи ҳәа, аха убри аҿгьы дмаанҿаскәа, «Уара уанцоз ҳара изҳаумҳәазеи, изаҳцәуӡазеи! — ҳәагьы нацылтцеит, аха уеизгьы еиликааз ирласны иҳәандаз ҳәа иахыццакуан.

— Сара уахь сышцоз шәара ишәасымҳәеит, избан шәҳәозар, егьсзыҟамҵакәа схынҳәны саар, шәылахь еиқәнатцон, шәгәы иалсуан. Уажәшьҭа ишәасҳәар ҟалоит сахьцаз исаҳаз, исылшаз аус.

— Шьҭа иаарласны иҳаҳә, иулшазеи, иуаҳазеи уахьцаз? — лҳәеит Есма.

— Исылшазеи, бымбои, дазыразхеит. Уатҵәашьҭахь хәылпазы даарц дыҟоуп. Леуангьы иаргьы еицны.

Ари ажәа Есмагьы Камачҷычҷгьы рыла-рҿы аархaнарччеит.

— Нас уеизгьы иаашьахозеи, дышпаауеи, пҟарас дызқәыргәыгзеи?

— Дызқәсыргәыгзеи, бымбои, абра барeи сареи еибаҳҳәалоз зегьы дрықәсыргәыгит, иаргьы дук ажәа ахымҳәаакәа дазыразхеит. Уимоу, шәҟәгьы-быгьшәгьы акгьы сҭахӡам, шәара шәуаашьа здыруеит, ус сыҟазааит, иҳәеит, аха сара исымуит. Уи усгьы уа аӡлагараҿы дмаанҿасуазаап, цьара аӡәы иҿы днеирц иҭахын усуҩыс. Сара абри еипш ажәа аниасҳәа, ҳәара аҭахызма, абгьааҳәа дазыразхеит.

— Нас уатҵәашьҭахь дaауеит, уҳәама? — иҵаант ангьы пҳагьы еицҿакны.

— Ааи, уатҵәашьҭахь даҳзаауеит. Иахьеи уатҵәи уа дахьыҟоу иаҳасабқәа ибашт. Ус ишибалак иӡлагара кажьны дызцом.

Абриала Алиас даара иааиргәыргьеит иҭаацәа.

— Дааует ҳәа шәзеигәыргьаз, даар егьа шәиеигәыргьап, — иҳәеит Алиас.

— Сеидру, уара убри избахә умоуижьҭеи абар шықәсык тцуеит, уара узы хәычык дхәарҭаны, насгьы ҳаӡгаб лҵараҿы мач длыхәарҭахозар, нас ҳашпамеигәыргьои! Иҽеины илзыртцаша уаҩы длымаӡамкәа, уахи-ҽени лхы лықәыжьны аҩреи апхьареи дырҿуп. Дҩагылар, уара уҳәаракәеи ужәқәеи рҿы дуцхраауеит, ма сара сыҩнус аҿы

дсыцхраауеит. Иумбои, лыда дахьҳамам аҟнытә, ахатҵа усгьы, апҳәыс усгьы дазкны дышҳамоу. Хәычҷык лыпсы лзыршьаша аӡәы дҳаур, уи анаҩсгьы лҵараҿы цытҟ данлыхәа, уи ҳаимеигәырҕьакәа, нас ҳзеигәырҕьозеи?!

— Уеизгьы, уи данааума аухазы хәычҷык анс-арс ҳәа акгьы угәы иҭаӡами? — Есма лхатҵа дизҵааит.

— Ус акы уҽазумкын, ажәабжьны абри аус аӡәгьы имаҳааит ҳәа сарҳәеит Леуангьы иаргьы. Зынгьы абра исҳәахьеит, уи аурыс хәычҷык ихы дацәшәошәа дыҟоуп, ус маӡалашәа имырҳауҳаукәа иҟалар еиҕьишьоит. Саргьы убри сазыразхеит. Шәаргьы уи аурыс ҳара ҳҿы иаашьахаз, пҟарас иҳабжьаҳтцаз дарбанзаалак аӡәгьы иашәымҳәан. Ҭыпда даныҟәха, ихы ааҳадикылт, ҳаҩны дыҟоуп сасык иеипш ҳәа рашәҳәала ӡәыр дшәызтцаауазар, — иҳәеит Алиас.

— Уи иуҳәаз ҳаҳаит. Ус иара ианеиҕьишьа, ҳаргьы убас ҳныҟәап, — лҳәеит Есма.

Даара руа бзиак, ргәыцхәык акраамҭа ирымбац дырзаауашәа ишынҭаацәоу иеигәырҕьоит убри ауаҩ, насгьы убри амш, «уатҵәашьҭахь».

Убас иаалырҟьаны иҭаацәа ргәы иахәашаз аус бзиа ҟаитцеит Алиас. Шьҭа игәы ҭынчхароуп, шьҭа ҭынч дыцәароуп, шьҭа сҭынчхеит, сарҕьажәҩа сықәиеит, иҳәароуп, аха ус иҟамлеит, дгәырҕьацәаны акәу, ма даҽакы дазхәыцу здырхуада, убри аҩахак дызмыцәаӡеит. Данзмыцәа, нас ҳәараҭахума, дхәыцуа далагеит: ажәытә, аҿатә, ауа, агәыла, рахцәа — ҭауади-аамсҭеи уҳәа ртәы ихы иҭагьежьуа иҭан:

«Уажәы убри Ивани сареи ҳнеидгыланы ҳанхар, ҳамгәахә, ҳарахә уҳәа иаархашәало, насгьы ҳашәтцатәы инахыкны ҩышә-хышә мааҭ раҟара аҵьыҟәреи мацара иалҳаршар ҟалап... Нас ажь сымоуп, ианаамҭоу иаҳҭаар, ҟәнагала иҭаҳҭәар, ҳара инаҳхуа анаҩс ҩышә-хышә мааҭ раҟара ҳхашәалар ҟалап. Ажәакала, ашҟәсан фышәҟа

маатҭ ҳарҳар ҟалап. Абриаҟара аҧара ақыҭан инхо изы даара мал дууп. Насгьы анапы рыгҳмырхар, ҧшьышықәса рыҩнутҵҟа арахә рахьгьы хәычҷи дуи неитҵагылар, кыр ҟалоит, нас уаҳа иаҳҭахузеи. Афатә-ажәтә рзы усҟангьы ҳмацьанахарым. «Ахы ыҟазар, ахылҧа ахалоит»—ҳәа, сыдгьыли, сырахәи, сшәыр-қәыри ахы ҳазрыҭар, хныҟәгагас уаҳа хҭахӡам...» — иҳәоны, игәы хәычык акы иааихьнашьын, даамтҵасны дзырҩуа далагеит, адәахьынтә аӡәы изҿиҭызшәа. Уи игәалашәаз, «абас амазара ҳаур, иҳатҵашьыцра ауаа рацәахашт, абри рыцҳарас иҳамоу ауп». Аиҳарак ҭауади аамсҭеи анигәалашәоуп абас дантрыс.

Хәыҷык днаҳәы-ааҳәын, дхәыцуа далагеит:

«Мазара цыҭк умоушәа урбар арҭ ҭауади-аамсҭеи, аҭан унаргаанӡа, иуҟәатҵшам. Ируҭо уалагар, иумоу зегьы ргаанӡа иуҟәатҵуам, ирумҭар иумоу уцәыргаанӡа иуцрытҵуам. Шьҭа уара иалҧшаа иреигьу: хаала ируҭар еигьу, мчыла иуцәыргар еигьу. Аҽан анутҵар — рхы рыхнахуеит, аҧсаса анутҵар — сасцәақәак сзааит, шьтәак сыҭ, ма сыск-ӡыскы зҳәаз иеипш, иааумдыртҵәаанӡа иуҟәатҵуам, урҭ аӡәы иакәзар — дырҩегьых акы уҳәарын, урҭ рацәоуп. Ҩымз-хымз рыла акака иадамзаргьы ируҭо уалагар, убри алагьы шықәсык аҩнутҵҟа ухдыртҵәоит... Џьыкраа аешьцәа аус зуаз рацәан, рахә пыҭк ааидыркылт ҩажәаҟа раҟара аҽқәа ауахьад ианыртцеит, ацә, ажә, убас 20–30-ҟа хы, убас акамбашьқәа уҳәа, нас аҧсасагьы, рыцәқәа, рыжәқәа, рыҽқәа уҳәа дара рхатәы дамыӷ рныртцеит — «Џьыкраа рдамыӷ». Арҭ аалаҧшықәыртцеит ҭауади-аамсҭеи. «Џьыкраа рдамыӷ» зну шәаҩымсын, ҽызааит, камбашьзааит ҳәа, аргама еибырҳәо иалагеит. Урҭ ауаа анцәыцәы, рхы дубеи ирбо иалагеит, уимоу рхатә дамыӷгьы рырахә ирныртцо иалагеит, ҭауади-аамсҭеи реипш, рҳәан, инарысын, маӡа-аргама шықәсыки, ҩышықәсеи рыла икказа иаадыртәеит, рџьабаа зегьы ама-

ла изит. Абасоуп зегьы ишаҳзырууа. Дара ҭауади-аамсҭеи егьыруам, егьырҳәом, рнапқәа еиқәҵаны итәоуп, ихәыцуеит акы злаҳцәыргаша, хаала-мчыла рхы ҳазладырхәаша, уаҳа ус рымам.

Ҳарахә ҳхырцоит, иаҳцәырӡоит аха дара ирӡондаз, ҳара анхацәа ҳаичырчаны, ҳара-ҳара ҳаицәгьычча, изфоизго ҭауади-аамсҭеи ракәны иааҟалоит. Иуцәырӡаз ҽык, рахәык зҳәаз иеипш, машәыршақә џьара иубар, уашшыр, аус шдыргьежьуа, ишдырхынҳәуа изӡаз, угәыла, уашьа, уапҳанагьла — анхаҩы иакәхоит уи днақәыӡ дцон изырӡаз, дызжьаз, ацәгьа изыруз, ишьапқәа еиқәыршәны ачаи ашьақар аҭаны ижәуа дтәоуп, уи изы ашәаҟынӡагьы днеиуам. Ачаи ржәуеит анысҳәа, уажәы иаасгәалашәеит: сынтәа зны снеит Алмасхан иаҳҭны. Цыс шәақь шьахәк, ҽанк аҳҭынҵаны иаасхәаз абраҟа искын, минуҭкгьы аахимыртцт, иаасымихит: «Анцәа узша, абри сара исыҭ, саҩумхын, абри еипш ашәақь сеилаҳауеижьҭеи краатцуеит, аха сақәшәомызт», — иҳәан, уи акәхеит, исцәигеит. Убригь цәгьаӡам — уаҩцас дсыҳәеит, дысмыҳәаӡакәан игар акәын иаҳа еицәаз! Ауаара сыҭ ҳәа иргоит ирҭаху маҭәахәык, нас ихындырҳәӡом... Аҩны аҩнуцҟа сахынынаҩнашылаз аҳкәаажә дышьҭоуп, амш шьыбжьы аахьеит. «Ибуазеи аҳкәаажә, бгәы бзиами?» — анысҳәа, «Сгәы бзиамшәа сыҟоуп», — лҳәеит. Ачаи ашьақар аҭаны ахәырпҳәа ажәра даҿын, иара Алмасхангьы убас ижәуан. Ас чаила, шьақарла сныҟәигалар шәышықәсамоу, ҩышә шықәсагьы ныстцыр ҟалап. Аха уи сҳәеит ҳәа, урҭ ҭауади-аамсҭеи шәышықәса, шамахада, ирзынтцуам. Уи ҟазтцо ҳәа сгәы иаанаго ацәгьа-мыцәгьа ахьырхәыцуа акәхап...» — Игәаныла абарҭқәа шиҳәоз, ила ныхтны данынапш-аапш, ацәылашара иалагахьан. Иҽааилаҳәаны дындәылтцит, ирахә зегьы ыҟоу, иҟаму еиликаарц...

Убри аҽны хәлаанӡа аус иуан, ахәылпазы ирахә анеилирга, даацҵакны дышьҭалт, избан уҳәар, абар уахыки-

ҽенаки дмыцәацызт убри ауаҩ. Аха абас цәыкьа Алиас ишьҭалара даҽеакала уахәапшыргьы ќалоит: ирласны дышьҭалар, насгьы цқьа дзыцәар шаанӡа, ианшалак, «уаҵәашьҭахь» ҳәа Иван иќаитцаз аҿҳәара амш акәхоит, ирласны иаауеит.

Иҵабыргыҵәќьаны, аҽны аус ґәґәала иахьиуази ацәа игзи неицылан, Иван иаара аҿҳәара амш азы шьыжьы дҿыхеит, иҭаацәагьы убри ргәы иҭамкәа иќамызт, аха аӡәи-аӡәи еибырҳәомызт. Урҭгьы шьыжьӡа игылт. Акгьы еибымҳәаӡакәа, зегьы дасу ргәанала аҩны-агәаара зҳәаз иеипш, аилыргара иаҿуп. Аха уеизгьы хәычҷык ргәы иҭаз неибырымҳәар амуит:

— Уаха убри Иван ҳәа узҿуи Леуани аауазар, ма кәытқәак ҳамшьри, — лҳәеит Есма.

— Ҳәара аҭахума, ҩбаќа кәты шәшьы. Аҩы ҳамоуп, ҳнеидтәаланы ҳаибаныҳәап, атцәыцақәак аанкыланы, — иҳәеит Алиас.

Аҽны, ианааилашәшәы, Леуани Ивани ишырҳәаз ипш, еиманы иааит Алиас иҩны. Апшәмацәа дааразӡа иреигәырґьаны ирпылеит. Леуан усгьы уаҩы лахҿыхк иакәын, самырќәылҳәаҩык, аха Ивангьы уи диҵамхозаап. Убри иҩнаҭа жәытәнатә аахыс дашьцылоушәа, дыччо, дыхәмаруа, асамырќәыл ҳәо иара ибызшәала, аҩны длатәеит.

— Нас дабаќоу шәызґаб аурыс бызшәа зҳәо? — иҳәан, Камаҷычи иареи иааибадырт. Камаҷыҷ хәычҷык лоурыс бызшәа дацәыпхашьон, аха дыргәыбзыґны далеигалан, аицәажәара иалагеит. Алиас абри аниба, ақыҭа зегьы зхьыпшу иара иакәушәа дааќалан, игәы нҭгәырґьааит. Ила ҭраа Иван дихәапшуеит аӡлагараҿы иибаз иакәӡам, ашыла ихьтатаӡам, ацәа игны дыќаӡам, дыцқьакәакәараӡа деилаҳәоуп, уаҩы пшӡак иоуп...

Дук мырҵыкәа афатә аадырхиан, аишәа инахатәеит. Апшәма Алиас атцәаца аашьҭихит.

— Дад, Леуан, гәыбӷан сумҭан, абри рапхьаӡа иаашьҭысхыз аҵәцала уахада ҳаҩны имааиц, насгьы сара иашьас иҟасцаз, сыҩнра иаласырхәыз Иван дныҳәаны, убри иныҳәаҿаны изжәуеит, — иҳәеит.

Леуангьы убри даҟәшаҳаҭхеит.

— Дад, Иван, сара иахьа исҳәо иагымкәа Леуан иуеиҳәап. Иахьазы ҳбызшәа еиқәымшәозаргьы, жәацы исҳәон еипш, ари ашыҟәсык ала ма уара иуҵап аҧсшәа, ма сара исҵап аурыс бызшәа. Хәыҷык уаргьы иуҳәоит аҧсшәа, жәацы иуаҳаит аурыс бызшәа шысҳәоз саргьы, хәыҷыкгьы ҳнеицәажәеит (ари аниҳәа, уи аҿны ишеицәажәаз, ирҳәаҟәаз Леуан иааигәалаиршәан, аччара далагеит). Узырччозеи, ҳаицәажәашьа угәы инамӡеи? Уи саргьы издыруеит цҟьа ишысзымҳәаз, — иҳәан Алиас, аныҳәаҿа ишьҭихыз ахныҳәара деиҭаналагеит.— Цәымӷыс анцәа ҳхы уимҭааит! Ҳара ҳаӡәыкны цәымӷыс егьшыҟаҳамҵо дырны иумаз. Исылшо аказы уара узы схы сеигӡом, аҵәгьазы, абзиазы сахьуҭаху азы сыхиоуп. Сыҩны уалахәуп, уҩнрак еипш иупхьаӡаразы суҳәоит. Сара арахә ҳәа акы уаҟәсыргәыӷит, узыҟәсыргәыӷгыз рнаҩсгьы, иануҭахха, уаназгәаҟ, ухатцкы ицааит, сырахә акы уара иуеиӷьасшьом, амала сара сызлауҳәо убри ауп, ҳара цәымӷыс ҳҟаумтцаразы, гәыкала уаҳзыҟаларазы, — иҳәан, днаханы ижәит.

Леуан аурыс бызшәала еиҭаган, Иван иеиҳәеит.

Нас Леуан аҵәца аашьҭихын, наҟ-ааҟгьы реиуарарыешьара нагӡара шаиушаз атәы иҳәан, днаханы ижәит аҩы.

Иара убас Иван иныҳәаҿа лжәит Есма, нас Камаҷыҷгьы илдыржәит.

Ашьҭахь аҵәца Иван иаашьҭихын, зегьы иныҳәеит, абасгьы нацитцеит:

— Сара иашьас сҟазтцаз шәыҟәнага абзиара сылшо сҟалааит. Сара сыҧсы ҭанатцы шәара шәыҟәнага, шәгәы-

ҟацара сашьҭазаит. Арахә ҳәа абра зыӡбахә уҳәаз уара хырҳагас иуоуаит, урҭ рҭәы уажәы абра егьсҳәом, наҟ-наҟ иахҳәап. Аусура, анхаратәы уҳәа даара ибзианы издыруеит, сара сызусҭоу Леуан ибзианы идыруеит, наҟ-наҟ шәаргьы ижәдырыр ҟалап, — иҳәеит, — зегьы абзиара шәзыҟалааит! — ҳәа нацитцан, аҭәаца аақәхны аԥы ижәит.

Убас аишәа иахатәан аҭх агәы еиԥнашааӡа. Имаҷымкәа ажәабжьқәа рҳәеит, Камаҷыҷ агитара алырҳәон, ашәа ацылҳәон. Ашәа хкы иалмырҳәоз иарбану! Лара лашәа, лара лыбжьы гәыҟаҵаган, гәырҿыхаган. Леуангьы кыр ашәа лыцирҕызит, уимоу, Иван ашәа зцихәарыз еиԥшгьы ашәақәак алырҳәеит. Ашьҭахь аишәа инахыҵын, рнапқәа рызәӡәеит. Ԥыҭрак иҵәажәон дырԥегьых. Ажәеи ажәеи шеихырҳәаалоз, Леуан иацы Очамчыра сыҟан, иаха сааит, аниҳәа, Алиас дизҭааит иҟоузеи ажәабжьыс ҳәа.

— Ажәабжь ҿыц ҳәа егьсыздыруам, аха уара зны дуаԥ шьахәуп ҳәа иурҿхәоз аследователь Ҵереҭели ииуз акы шәасҳәап, — иҳәан, ажәабжьк аҳәара дналагеит: — Иван иаҳауам исҳәо, аха сара иахьа урыс бызшәала иасҳәахьеит, уажәы шәара ишәасҳәап. Хымш-ԥшьымш рнаԥс Аҟәантәи апрокурор, уи уара дузымдрыр ҟалап, Фон-Клуген ҳәа аӡәы, Очамчыра даан, аследователь Ҵереҭели иҿы дыҟан, усқәак рҵыхәала. Аначальник ипомошник Парханов, уи уаргьы дудыруеит, — уи дыззымдыруа дызусҭа! — ԥажәаҟа шьықәса ҵуеит Очамчыра дыҟоуижьҭеи, убри Парханов кампаниак рзыҟаиҵан, ауха убри Ҵереҭели апрокурор Фон-Клугени дрыԥхьан, неигеит. Дырԥегьых иҟақәан ԥыцьа-хԥы раҟара. Крырфеит-крыржәит, нас амаца иасуа иштәаз, апрокурор Фон-Клуген амаҵура иалоу рмаҵушьақәа рҭәы аацәыригеит.

— Амаҵура ҳалоуп ҳәа идәықәуп, амаҵ зуа, намысла амаҵ зуа роуп, егьырҭ аҳәынҭқар дызжьо роуп,

аиҳабыра зжьо роуп. Аматцура иаша ныҟәызго маҷӡоуп… — иҳәеит.

— Аматцура цқьа, аматцура иаша ныҟәзымго маҷҩуп, аха уеизгьы иҟоуп уҳәар саҳаит, ус акәымкәа намысла аматц зуа ыҟоуп, аха урҭ маҷӡоуп, егьырҭ зегьы аиҳабыра ржьоит уҳәар, суҟәшаҳаҭым, — иҳәеит Цереҭели.

— Ус иҟам аусқәа, — иҳәахт Фон-Клуген.

— Нас уара ухы злоупхьаӡода убарҭ рахь? — ҳәа дизтцааит Цереҭели.

Реимак ҩәҩәаахо иалагеит.

— Сара сеипш гәыкала иразны, ицқьаны аҳәынҭқар изы аматц зуа аӡәык-ҩыцьак ҟалару сыздыруам… — иҳәоны еипш, Цереҭели иҭаҷкәым ратцәаны днеиҿасын, Фон-Клуген иапхьатәи ихапыцқәа ҩба ныҭциҟьеит. «Ҳаи-чеи» рҳәан, итәақәаз ныҭцибарҟьеит, аха еисыз ҿымҭ-псымшьа индәылтцт, егьырҭ итәақәазгьы ҩагылан, рыҩнқәа рахь ицеит. Фон-Клуген Аҟәантәи аґба аанӡа иқьышә ҿаҳәаны иуаҭах ддәылымтцӡакәа дыҩнатәан. Ус аҽны шьыбжьышьҭахь аґба аait. Аґба дынҭатәан Баҭымҟа дцеит, ахапыц-ҳақьымцәа бзиақәа рахь ихапыц ыҭцеитцаразы… Дыздыруа Аҟәа, хапыцда ихы дирбомызт, дацәыпхашьон.

— Дмашшӡеи? — иҳәан, Алиас Леуан дизтцааит.

— Дашшыр, аҩыцьагьы алырцон аҟнытә, дмашшӡеит, — иҳәеит Леуан.

— Дмашшуазар, ацкы изымуазар, нас иаахаз иманы дцалааит уи апрокуроума акәу сыздыруам, — иҳәеит Алиас.

Нас риарҭа ҟартцан, инышьҭаланы ицәеит.

Ашьжьымҭан апшәма уеизгьы ирахә рзы шааҥӡа дгылон, аха иахьа зегьы еибыҳәаны ирымазшәа, шьыжьӡа игылт. Леуани Камаҷыҷи Иван дрыманы Алиас арахә ахьеилиргоз инеин, арахә идырбеит: аҳәарақәа ахьҭар-

куаз, убас абатқәагьы, абоурақәа, аҽҭра, аҩцара, ацақәа, ахкаарақәа, ауҭра азааркӡа зегьы идырбеит. Ашьҭахь Есма Камачҷыч лахь лыбжьы налыргеит, шәааи, афатә хиоуп ҳәа. Зегьы еиманы аҩны инатәан, крырфеит, крыржәит.

Нас Леуан, аусҳәарҭахь сцоит, иҳәан, иҽы aaганы акәадыр ақәыртцеит. Леуангьы дынҽыжәланы дцеит.

Аҩны иаанхаз Ивани Алиаси Камачҷыч ҭарцьманс дҟаҵаны еицәажәон, ируша-ишыруша еибырҳәон.

XXI

НАҲАРБЕИ ЧАЧБА ДААИТ

Мшаԥын. Зехьынцьара ҩыжәран. Алиасраа рҿгьы аҽны хәлаанӡа ицо-иаауа ауаа рыҿцаауан. Ахәылԥазы Ҭорҟани, Маци, Едгьаци уҳәа хәҩык-фҩык раҟара ауаа Алиасраа рҿы иааизеит, ицәажәо, асамырҟәыл ҳәо иштәаз, ус, Леуангьы дааҽыжәтцит. Нас арҭ ауаа рыбжьы духеит, рсамырҟәыл инацыртцеит. Ивангьы арҭ рцәажәара иҽалаирхәит. Убас кранаатц, рхәы аадырхиан, аишәа инахатәеит. Аҽны цыҭк аҩыжәны иҟаз ауаа аҩы рҽадрымцалеит, Алиас кыр ирыдицалт, аха еиҳарак ажәабжьқәа рҳәара иаҿын. Камачҷыч лчамгәыр арҳәареи лашәаҳәареи рыла кыр ргәы ҟартцеит.

— Абри Камачҷыч лчамгәыр абжьи лашәаҳәабжьи смаҳаижьҭеи краатцуан. Еиҳарак убри азы саaит, — иҳәеит Ҭорҟан.

— Сапхьа рахә уоухьеит уара. Саргьы еиҳарак убри азы сaaит, тцоуп, «ҽаанбзиала» ҳәагьы саарц иамҩан, аха сара исҳәааанӡа сапхьа иуҳәеит, — иҳәеит Мацгьы.

Ажәеи ажәеи шеихырҳәаалоз, ус, Ҭорҟан Иван дизтцааит, ууҭра зеипшрахазеи ҳәа. Иван даацәажәан:

— Апсны даара иҽеаҩра дгьылуп, илоуҵалак ҟалоит ӡынгьы ԥхынгьы. Арахә бзиа иааӡоит, нас абарҭ аԥсацәа аашьоит акәымзар, даара ибзианы инхозар акәын ҳәа сгәы иаанагон, уажәык агәра згеит, ус иҟамзаап аусқәа. Алиас амхы иҽеазикын, ирацәаны илеиҵеит аҵыҩқәреиии аҭаҭыни, сара — ауҭра сҽеыназыскын, даара ауҭра бзиа ҟасҵеит. Камачҷычлакәзар — даара аҵьабаа лбеит, зны сара дсыцхраауа, зных — Алиас. Ҳанхашьа хәычҷык иҵьаршьо иалагеит ҳқыҭан, уимоу, хгәылацәаҭәҟьагьы ҳаҵашьыцуа иалагеит. Аиҳарак абра дук даҳцәыхарамкәа дынхоит Алдыз ҳәа аӡәы, дызусҭоу сыздыруам, егьиуам-егьиҳәом, ҭҵара имам, дцәыхцәыхуа есқьынгьы аҕьычра дашьҭоуп. Убри Алдыз есқьынгьы дааны ҳуҭра, ҳамхы ибалон, иҵьеишьалон. Уахык зны иара Алдыз икамбашьқәа назлаз абас жәабаҟа-жәохәҟа камбашьи жәи ҳуҭра инҭалан, иаақәырхит. Ҳгәылацәа ҵьоукы изларҳәоз ала, иара Алдыз аанда ԥжәаны арахә ҭеиҵеит ҳуҭра, даҽазных убас — ҳамхы. Ҳамхгьы ҳуҭрагьы дук егьҳазҭымхит. Сынтәа анхара ҳгәамкуа ҳаҟоуп. Уи егьоурымызт, ҳхы иқәаҳкрын, уи аҭкыс еицәаны иҳахьыз: аҽеы иааҳхәаз ҭагалан ирӡеит, аҵәҵарақәа аҩбагьы абоура инҭганы иргеит, ҵьакьалк ҳцәызт. Алиас уи абга иафеит, иҳәеит, аха афарҭа ҵьаргьы иҳамбеит. Сара сгәаныла убригь рӡеит… Ас анхара уадаҩуп, сынтәа шьаҿак ԥхьаҟа уцар, ҽааны шьаҿак шьҭахьҟа уцароуп. Ажәакала, уҭыԥ узахымсуазаап, цәгьамбзиам уҟазар акәзаап абас аҕьычра ахьыҟоу адгьыл аҿы, — иажәа даалгеит Иван.

— Ааи, дад, Иван, уара уажәоуп ианудыруа ҳанхашьақәа зеиԥшроу. Абри ауп ҳара ҳагьаазымго, цәгьам-бзиам ҳзыҟоу. Ҳҵьабаа наҳхыкәкәааны ҵьоукы иргоит; урҭ ҵьоукы ҕьычцәоуп, ҵьоукы абрагьцәоуп-рҳәцәоуп; ҳара ҳаиҳа амч змақәоу рҿоуп аус ахьҳамоу — егьҳалдыршом, хдырҕьацом урҭ. Ҳхылаԥшцәа уи аҕьычра артәаара рымч ақәымхошәа, ус итәаны иаҳзыԥшуеит, — иҳәеит Ҭорҟан.

— Шәара уаха аӷьычра шәыртәарц шәгәы иҭоуп, уи шәара шәымч аҟәхом. Ҭауади-аамсҭеи ахылапшцәеи рыжәҩа еибыҭаны, маӡа-аргама ҳара ҳаимҭцәара иаҿуп. Уажә сара ишәасҳәап абра ажәабжь ҿыцк, — иҳәан, иааирӡырҩит Леуан. — Иахьа Наҳарбеи Чачба Аҟәантәи абра Тамшь иахҭны дааит. Уи данаа, ахәларахь инеигәон, аха ахацәа-аҳәса уҳәа ихәы анагара иаҿын.

— Ус акәзар, уаҭцәы ихәы анагарҭагьы уаҩы иоума, игәыдкыларҭамоу, — иҳәеит Ҭорҟан, дахьтәаз.

— Убригь ҭцоуп, — иҳәеит Леуан, — аӡәы иҳәон, уара — уаҭцәы уааир, ажәлар рацәа урылашәаны, ихәы ааугоу, ус баша уаау изеилыргом, уцьабаа баша иӡуеит. Мыса имшыбзиа еипш[33], убри аҭкыс еиӷьуп иахьа иалыршаны уаар, ауаа маҷуп, дшааз макьана ауаа ирмаҳацт, узхара дубоит, ааигәа унеиуеит. Иаргьы уибоит, ажәак уеиҳәаргьы ҟалоит, — иҳәеит, иаацьашьашәа.

Абри ажәа аҳәара иналгаанӡа, Алиас ипҳәыс дааипхьан, «ирҳәо бмаҳауеи, Наҳарбеи Чачба дааит, рҳәеит. Ихәы бзианы иҟабтцароуп… Шьыжьӡа ҳцап… »— иҳәеит.

— Егьа шьыжьы шәнеиргьы, шәара шәапхьа инеиша рацәахашт, аха уеизгьы шьыжьы шәцар еиӷьуп, —нарабжьеигеит Ҭорҟан, даазычча шәа. Ус нацитцахт: — Наҳарбеи ихәы жәгозар, ҷкәынак, ӡӷабк рнапала ишәымҭиааит, шәара шәхаҭала инаганы инеишәыркы, мамзар аписар Кәасҭа ихьыз шәыхьыр ҟалап.

Аписар Кәасҭа Наҳарбеи ихәы ҟаҭцаны Иалса лыҷкәын Кәҷыр инеииркын, има днеит Наҳарбеи иҿы. Наҳарбеи дгызмалымзи, Кәасҭа дышнеиуаз ибеит, ихәы шнеигозгьы идырт, аха афырҳәа амардуан аҿы днарпылан, аҟәарыл, ачаӷәазалқәа уҳәа, аҷкәын иикыз ааимихын, иухьӡузеи ҳәа дизтцааит. «Кәҷыр сыхьӡуп», — иҳәеит. «Узпада?» «Гыд сипоуп». «Уан илыхьӡузеи?» «Иалса».

[33] Мыса имшыбзиа еипш… изт… ҳәа ззырҳәо зыхҟьаз аарпшуп Д. И. Гәлиа иажәабжь «Мыса имшыбзиа шыбжьаӡыз» аҟны.

«Уԥсынтәры бзиахааит, дад, Кәчыр! Ҿаанбзиала унеиааит! Даара иҭабуп ҳәа сызраҳә Гыди Иалсеи».

Аҷкәын дҟапшьӡа днеибакын, дшәо-дыпхашьо:

— Сан лакәӡам ухәы аазҭии, сан иаха иаалгеит ухәы, ари Кәастҭа иоуп иузаазга, — иҳәеит ибжьы ныҵакны, Кәастҭагьы дҟапшьӡа днеибакит.

— Кәастҭа уаҩ цагьоуп, уи са схәаагара иаҭәеишьом, иаҭәеишьозар, уи инапала иааганы исиркрын, уара исуркит, уара уоуп схәы аазга, Гыди Иалсеи исзаарҭит, — иҳәан, Наҳарбеи аҟәарыл наганы, уи иазкыз араԥ пҳәыс Фатма иналиркит. Уи илган, егьырҭ аҟәарылқәа инарылалҵеит, ачаҕәазалқәагьы егьырҭ ачаҕәазалқәа инарылалҵеит; Кәастҭа уисыр, шьакәарак илымҵуа дналбаан, наҟ ажәлар днарылалт, паҕәыр заахаз аӡә иеиԥш ихы ԥхьаӡо. Абриаҟара зысҳәо, абас шәмыхьааит шәаргьы. Шәара шәхала, шәнапала инаганы ишәыркы иара ихаҭа. Мап анакәха, шәызмырԥхашьо иакәӡам убри ауаҩ, — иҳәан, дынрабжьеит Ҭорҟан.

— Шәара шәтәоуп исҳәо, саргьы изгароуп уи ихәы, убри ахәгаракәа цәгьаӡа исцәымҕуп, аха... — нациҵеит Ҭорҟан.

— Иноумгар, иҟалозеи? Уаҟа ихәы назго рыбжеиҳараҩыкгьы уи изымдыруазар ҟалап, — лҳәеит Камачыч, дахьгылаз.

— Ааи, дадхеит, — иҳәеит Ҭорҟан, — уаҟа иқьаҳиацәа гылоуп. Абри ауаҩ ухәы ааимгеит ҳәа иарымҳәои. Ақьаҳиа имҳәар, аҵыс иаҳәап, аҳәыҳә иаҳәап, ишакәызаалак, иара иаҳап. Нас уи даргәаауеит, дахьуԥырхагахо уздырӡом, — иҳәахт Ҭорҟан.

Ус ишеицәаажәоз, аҕба абжьы геит.

— Ҳаи, зыбжьы газ аҕба сара истәушәа иҟандаз, шәара абри еибызҳәо шәыкәа хьыла иҭәыхгьы, — ҿааиҭит Мац, ажәеи ажәеи шеихырҳәаалоз.

— Ааи, Мацхеит, иазууазеи уара аӷба? Уареи сареи аӷба ҳамазар, Наҳарбеи ауаара сышәҭ ҳәа иааҳамхны аӡарқәа, асарақәа, аҟәарылқәа, зҳәаз иеипш нҭартәаны идәықәитцаларын Аҟәаҟа. Нас уара араҟа арахә ирҟьышьыз аӷба уҭагыланы изәӡаала.

Убра итәақәазгьы Ҭорҟан иихәаз тцабыргуп, рҳәеит. Дақәшаҳаҭхеит Мацгьы абри.

Абри еипш ажәақәа пыҭрак еибырҳәон, нас асасцәа нагылақәан, рыꙍнқәа рахь ицақәеит.

Апшәмацәа риарҭа ҟатцаны инышьҭалақәеит. Апшәмаҧҳәыс Есма Наҳарбеи ихәы агара иатцанакуаз аусқәа напы надлыркын, кыр иаархианы ларгьы днышьҭалеит.

Абарҭ ргәы иҭоу, иҟартцо Иван дук игәазцом, аха акгьы израмҳәеит, ргәы иалсыр ҳәа дшәаны.

Шьыжьымҭанӡа зеиӷьаҟамыз ҟәарыл дуӡӡак аашьҭырхын, ачашә мгьал уҳәа, ачаӷәазалқәа уҳәа рыманы аҳҭныҟа ицеит хатцеи пҳәыси. Амра тцлакашәара инеихьан уа аҳҭны ианнеи.

Амра кәалкәаџьо икапхон, шьыбжьон кыр ишоурахап уҳәартә. Аҳҭны ашҭа ҭбааҿы имаҷымкәа ара дуқәа ҭагылан, рымахәқәа кыдшьшьы, рыбӷь ҟьаҟьақәа иатцәҟаҟараӡа; урҭ рытцаҟа игәып-гәыпны ауаа ашәшьыра итцатәан. Ҽыла иааз ауаа рыҽқәа акәадырқәа рықәны аҳҭны инацәыхараны аандаҿы иҿаҳәоуп, ҧаса уаҟа ишәшьырамкәа иҟамызт, уажәы аҽқәа рыбжакы амра рызнеин, амра рықәшуа игылоуп, тцоуп, макьана амра ӷәӷәам, акәадырқәа пхасҭанатәыртә иҟам. Ашҭа мыцхәы ипшӡоуп, ииатцәҟаҟараӡа аҳаскьын гылоуп. Атцарақәа рышәаҳәабжь митә ҟартцоит.

Аҳҭны — аӷәтәы ꙍны — ꙍ-аршьынк раҟара адгьыл иаҟәганы игылан, аҿы амрагыларахь иханы. Асоф аҟны днеиааиуа аӡәы — уаꙍы шәпак — пҳәыс маҭәала деилаҳәаны дықәгылан. Џьоукы гылан, џьоукых харашәа уа асоф ацәардаӷәқәа рҿы итәақәан, иара ауаꙍы шәпа дцәа-

жәон. Ааигәа ианнеи, дырдырт уи, Наҳарбеи иакәын, «ахалаҭ» ишәын, ижакьа сан, ихы ҟьашьын, ипаҵақәа ауны, ижәпаны икьышә иақәжьын.

Рапхьа инеиз цьоукы дбаны албаара иаҿын, цьоукых — Алиасраа ирышьҭагыла, ирцәыхарамкәа инеиуан, даҽа цьоукых хара агәашә иааҭалан, еицрыхәхәа инеиуан.

Алиаси Есмеи амардуанбжьараҿы инеиуаны, ус иара днарпыларц иҽыназикит.

— Анцәа имаҿоуп, абрахь ушлымбаара! — рҳәан, ддыркәит. Иаргьы уа иҽааникылеит. Инхалан, дгәыдыркылеит. Рҟәарыли инаргоз ачаҕәазалкәеи аарымихит.

— Дад, шәа шәысзымдрит, шәабанӡатәиу, ишәыхьӡузеи, ишәыжәлоузеи? — дрызҵааит.

Дара иарҳәеит урҭ зусҭқәаз. Ирымихыз аҟәарыл, ачыс уҳәа ашә иавагылаз арап пҳәыс Фатма (дара аныҟам, аҩны-агәара иахылапшуа абри лоуп), ашә даавҵын, данааидгыла, иналиркит, уи илган, урҭ рҭып икәылтцеит, дара асоф инылбаан, ашәшьыраҿы итәақәаз рахь инеит. Урҭ албааха рымҭакәа рышьҭахь инеиқәаз нхалеит... Игәыдкылара рибамҭо, игәыдкылара иаҿуп.

«Шәызусҭқәада, шәабатәиу, ишәыхьӡузеи, ишәыжәлоузеи?» — ҳәа ииҳәаз даара гәахәас иҟарҵеит, Алиаси Есмеи, аҩныҟа ианыхынҳәгьы, абри иахыҽхәаны ргәылацәа ирарҳәон, урҭгьы уамашәа ирбон.

Ашәшьыраҿы иахьтәаз аӡәи-аӡәи еибырҳәон пҳәыс маҭәала дзеилаҳәоузеи ҳәа. «Ахалаҭ» закәыз здыруаз уи халаҭуп, рҳәон, аха уи агәра ргомызт, ахалаҭ захьӡузеи, ахалаҭмоу, Фатмеи иареи еипшны еилаҳәоуп, рҳәон.

Убас убраҟа Алиаси Есмеи ашәшьыраҿы итәаны рыпсы аныршьа, шьҭа ҳцалап аҩныҟа, амала ҳазтәоузеи, усҟагьы уаҳа иааигәа ҳнеины дҳазбом, умҩа аабзиахеит ҳәагьы ҳазиаҳәом, ажәлар дыргәҭылакны игылоуп, рҳәан, иҩагыланы рыҩныҟа амҩа иныҟәлеит.

Ашьыбжьаарахь инеигәо иаӈалага, ажәлар ааныркылт, крифоит, цытрак иашәраӡа, рҳәан. Ахәаагацәа ашәшьыра

итцеибамырӡо, рыӡарақәа, рсарақәа, рҟәарылқәа зҳәаз иеипш еибарҟыжуа аштə дыртəит.

Убри аамҭазы Наҳарбеи иԥацәагьы гылахьан, нас ҭауади-аамсҭеи, уи иаара заҳаны убра еизаны итәаз иманы ачара инахатәеит. Акраамҭа ачара иахатәан. Наҳарбеи урҭ ааныжьны ачара днахытцын, ихәы аазгаз ауаа рыдкылара дналагахт.

Ашьыбжьышьҭахь урҭ рхыԥхьаӡара анмаҷха, Тамшьаа рысҭаршын дааиԥхьан, ус иеиҳәеит:

— Ажәлар абра асоф иадчыланы игылоу шәнаскьа-аaскьа ҳәа нараҳәаны, Тамшьаа рымацара абра исзеизга, ажәақәак расҳәарц сҭахуп, снарацәажәашт.

Асҭаршын ибжьы рыгәгәаны, — Дадраа, абра асоф иадгылоу ажәлар, хәычык наҟ шәнадтц, Тамшьаа ирышәҭ абраҟа аҭыԥ, Наҳарбеи ажәақәак реиҳәарц иҭахуп! – иҳәан, атәымуаа наҟ инаскьа-ааскьеит.

Тамшьаа даарыԥхьан, асоф ааигәа инагылт. Наҳарбеи урҭ рахь ихы наирхеит:

— Дадраа, ишәыдысныҳәалоит аныҳәа ду мшаԥы! Аҟәантәи сааит шәызбарц, шәара шәбара есқьынгьы сеилаҳауеит, аха шықәсык ала ԥшьынтә-хәынтә реиҳа сзааyам, аха сымам. Шәара шәбара сара даара сеилаҳауеит, аха сара сбара уиаҟара шәамеилаҳауазаап, шәамеигәыргьозаап…

Асҭаршын Кьагәа ибжьы ааиргеит:

— Уи шԥазыҟало, Наҳарбеи, ухатцкы сцеит, уара убара, амшаԥ еиҳа ҳаигәыргьеит, убарҭа ҳаибамҭо уаԥхьа ҳгылоуп.

— Ус шәыҟазар, абар уажәы ишәасҳәап: уажәы аакьысқьа сара сарендаторцәа[34] аӡәы ицә рзеит. Изӡада Там-

[34] Арендатор — аӡәы имазара (адгьыл, аӷны уҳәа) аамҭала имхны, уи ала зхы ныҟәызго (ияаирыхыз хәҭак изтәу иҭаны) ауаӷы ихьӡуп. Анхацәа, адгьыл зыцәмаҷыз ма зынӡа измамыз, аамҭала иқәаарыхуан ҭауади-аамсҭеи рыдгьыл. Иахьықәаарыхуаз азы иршәон адгьыл аҽаӷра иаанашьҭуаз ахьынтә хԥарак ма ԥшьбарак.

шьтәхап, абратәхап, уаҳа изӡодаз? Сара сышәҭахызар, сарендаторцәагьы шәҭахызароуп, шәрыцхраауазароуп. Уимоу, шәара ирымоугьы рцәыжәгоит. Сынтәа уи дызлацәагәозеи? Амла дыншәыртцәоит шәара убри ауаҩ... Уара асҭаршьын, уеиҳабацәа унарыпхьаны, инеиларҭәаны, убри ауаҩ ицә зӡаз иқәнаго дақәшәыршәа, ацә ахә иршәаны изцәиӡаз ишәҭ. Абри аус абра сшыӄоу шәалга. Сара сцар, дышәхаштыр ӄалап, даҿеазны цәажәатәыс исышәҭоит. Шьҭа, асҭаршьын, аиҳабацәа унарыпхьаны ига ашәшьырахь.

— Наҳарбеи, ухатцкы сцеит, — иҳәеит асҭаршьын,— уара уарендаторцәа ҳара ҳарпцырхаганы ҳәа зыӄалаӡом, ҳзырмыцхраартгьы, акгьы рцәаагом, аха агьычра рацәаӡоуп, ҳқыҭан акака зцәырымӡаз ҳәа аӡә дыӄам. Агьычцәа ҳаимыртцәеит. Узҿу ацә иахьа аҭып иқәаҳтцап, аха ҳара згьы ҳуҳәоит аначальник уҳазиацәажәарц, абри агьычра аҭцыхәтәа птцәаразы. Уи иҭаххар, агьычра абгьааҳәа ирцәоит, акәтагь былгьо иӄаитцоит...

— Ари аус шәара аҭып иқәышәтца, сара нас аначальник сиацәажәап, цсыхәак зламоу ала дныӄәаратә са дӄастцап, — инақәиргәыгит Наҳарбеи.

Асҭаршьын аиҳабацәа иманы дналтцны, шәшьырак аҿы инаиртәеит.

Аиҳабацәа ацәыӡ змоу арендатор абрахь уааипхь ҳәа иарҳәеит асҭаршьын.

— Мамсыр, уара уизтцаа, кыр идыруазар ирҳәа, — рҳәеит итәаз аиҳабацәа.

— Дад, Андриа! Абарҭ абра итәоу аиҳабацәа уҳәоит, уцә зӡаз дудыруазар, ма хәычӡак гәҩарак умазар, аӡәы уицәымшәакәа, уицәыпхамшьакәа абра иҳауҳәаразы. Уара угьыч уара дутцәахыр, ҳара акгьы зхараӡам ахә иҳаршәоит ҳәа ҳналагар, дук иаамысҭашәам ҳара ҳзы, уара узы даара ипхашьароуп, уара угьыч дшудыруа, уи уидгыланы, дтцәахны, егьызхараӡам уцә ахә иуршәар.

Наҟ-наҟ иаргамамхар ҟалашам, мышкы уи ацә ахә зхаршәо идырыр, уара узы дґаны дҟалашт. Убри аҟнытә абра итәоу аиҳабацәа зегьы ҳуҳәоит имӡакәа, итцамкыкәа атцабырг ҳауҳәаразы, — иҳәеит Мамсыр.

Андриа даацәажәан:

— Анцәа абзиара шәзыҟаитцааит, дадраа аиҳабацәа, иапсаӡамкәа цәкы атцыхәала аныҳәа аҽны шәтәаны убри ззада ҳәа апшаара шәаҿуп. Абарҭ зегьы снапала шәысшьуеит, убри ззаз ҳәа аӡә дыздыруазар, амала аӡәы игәнаҳа сыҟәстцар акгьы иапсам, — иҳәеит.

— Угәылацәа, арендаторцәа, иґьычуа ӡәыр дыҟоума, ма аґьычра зыхнаҳәаахьоу? — ҳәа дизтцааит Мамсыр.

— Ишпаҟам, арендаторцәа рахьтәгьы иґьычуа дыҟоуп, аха абри иӡеит сыцә ҳәа ззысҳәаша аӡәгьы дсыздыруам, — иҳәеит Андриа.

— Ибзиоуп, шьҭа уца уҩызцәа рахь. Ма аґьыч дҳапшаап, ма утәы ахә уаҳҭап, ак ҟаҳтцап, — иҳәеит Мамсыр, Андриагьы дҩагыланы дцеит.

Нас аиҳабацәа аилацәажәара иналагеит. Аха акраамҭа баша ицәажәон, абри иӡеит ззырҳәарыз еипш уаҩы дрымбеит. Нас, Никәала шәааипхьеишь, рҳәан, Никәала даргеит.

— Мамсыр, абригь унаиацәажәа, — рҳәеит, аха Мамсыр — Қәаблыхә диацәажәааит, — иҳәан, уи инаидитцеит.

Қәаблыхә даацәажәан:

— Дад, Никәала, уара уҷкәыноуп, аха ахьӡи-апшеи, ахьӡи ахьмызґи уҳәа уара даара бзиа иудыруеит. Уаб, ипсаҭа бзиахааит, убригь ахьӡ иашьҭаз уаҩын, убри иеипш аҭаацәара иалтцыз уаҩуп уара. Ҳазуазтцаауа аус азы акы иухароуп ҳәа акәым, уара ҳазузтцаауа мҩакы ҳақәутцап ҳәоуп. Абра Андриа, Наҳарбеи дуӡӡа иарендатор, ишуаҳаз еипш, ицә рӡеит. Изӡаз даҳзытцымхит, атәы зтәыз гәҩарас аӡәгьы имам, ҳара аӡәгьы ҳзымпшаат, атәы зтәу ицә ахә иаҳҭароуп. Изҳаршәо дҳаздыруам. Уара, изааӡозеи, аґьычра иашьҭоу уаҩуп, шамахада, аґьычцәа

зегьы удыруеит, убри азоуп уара ҳазузтцаауа. Сара иуасҳәо хьымӡӷыс иумпхьаӡан, иӡазар, абри иӡеит зугәахәуа аӡәы избахә ҳаҳә, уи сҳәеит ҳәа, убригь дымпшаакәа акы иҳаршәом, — рҳәеит. Никәала даацәажәан:

— Анцәа абзиара шәзыҟеитцааит, даара ажәа бзиа, ажәа пшӡа сашәҳәеит, сара сапсаӡамкәа. Ацә зӡаз абарҭ шәара ижәдыруаҳа, саргьы исыздыруам, саргьы исымӡеит, аха шәмыруадаҩхаразы, аҵьабаа мыцхәы шәымбаразы, ахә сара исшәандаз сҳәо сҟашәтцеит, абарҭ зегьы шәымсааит, унадгыланы убри ацә ахә шәа ҳәа сашәҳәозар, иахьатцәҟьа Андриа ицә ахә истоит, — иҳәеит.

— Узшаз уисасуп, иухарам акы ахә шәаны аӡәы иҭ ҳәа шпауаҳҳәои! — рҳәеит уа итәаз аиҳабацәа,

Убри ашьҭахь Зыкәыр иааипхьан, убригь Никәала иеипш иниацәажәеит, аха убригь егьи изымдыруаз еилыркааит.

— Шьҭа дара рхала абри аус еимтцаркуа иалагеит, аха акаҿы изымааит. Ашьҭахь, псыхәа анамоуӡа, аҟыҭан иҟоу аӷьычцәа, аӷьычра зыхнаҳәаахьоу, ашәҟәы иантцаны ирымаҟәоу, ацә ахә шаны ирыҟәыртцарц рҭаххеит. Аха абраҟагьы аимакҟәа роут аиҳабацәа.

Аӡәы иара ихәыпҳа, иуа иҟәымшәаразы ацә ахә ахьыршәо, насгьы ӷьычс ҳәа дырҿыцны ашәҟәы даным-ларазы, дидгыло далагеит, уи акыр тцуеит аӷьычра ихнамҳәааижьҭеи ҳәа.

Даҽаӡәых — иашьа иҧа ихьӡ уаҟа аӷьычцәа зныз ашәҟәааҿы даацәыртцит.

— Уи, усҟан ашәҟәы дананыртцозгьы, гәаӷшаҟә, са сыҟамзаара иаҟәыршәаны данырцеит акәымзар, ашәҟәантцара иҟәнагаӡомызт. Убрижьҭеи дгьычит ҳәа уаҩы имаҳаӡацт, — иҳәеит.

Убас аиҳабацәа руацәа аӷьычцәа ашәҟәы рантцара еимакуа акраамҭа иадхалеит, егьырзыҟамтцеит, аимак

рацәаны ироут. Нас Наҳарбеи иаҳар, игәы иалсуеит, рҳәан, изыҟәнагозгьы изыҟәнамгозгьы ашәҟәы ианыртцо иалагеит. Нас дырԥегь урҭ реилыхра, реилыԥшаара, рхыркәшара еиҭаналагахт.

Убри аамҭазы Наҳарбеи иԥацәа, Сааҭи Чагәи, хазы ашәшьыра иҵатәаны асамырҟәылхәаара иаҿын. Урҭ рахьтә Чагә амцхәара, аҽхәара пыҭк идыруан, аха ирԥшӡаны, наҟ инеиҭаухәартә иҳәон. Уара дужьаргьы, дгәааӡомызт. Ала дуқәа ԥба иман, рдура анаԥсгьы даара ла ԥшӡақәан.

— Чагә, арҭ улақәа рыԥшӡарада ирылоузеи? — дизтцааит уаҟа игылаз Камшьышь.

— Арҭ слақәа абгадуқәа ркуеит. Убри азоуп рыхәда ахәыдхатца ҟьаҟьақәа — аџьазтә хәыдхатцақәа зырхоу. Абгаду анырклак, рыхәдоуп ԥаса иззыԥуа иахәарырц. Ахәыдхатца урҭ ахьчоит…

— Нас ус акәзар, абраҟа абарҭ алақәа умоуижьҭеи даара краатцуеит, бгадук моу, бгахәычыкгьы ркит ҳәа ҳмаҳаӡацтеи, — иҳәеит Камшьышь.

— Абнахь шәарыцара ҳара иҳамгеит, дара рхала уахь имцеит, абгақәа абрахь аԥныҟа имааит, — иҳәеит Чагә. — Алақәа рҭызшәа анышәҳәа, ҳара ҳамаҳәк Бзыԥ аӡы ахықәан дынхоит, убри имоуп лақәак. Урҭ алақәа реиԥш ла Аԥсны аӡәы имам. Уажәы аакьыскьа алақәа уаҟа аҳҭны ашҭаҿы иштәаз, инаԥшны ирбеит Лӡаа ацәымзаркыра инаԥсны Гагра шыҟоу мшынгәыла аґба ицоз. Инаԥшны ари анырба, иԥатцибарҟьан, инашьҭалт, иаарласӡаны агаҿа инкылст, уаатәи абґьаахәа амшын рҿынҭарыжьын, уи акәхеит. Ашыр-сырхәа иӡсо аґба инахьӡаны, аԥхьа иԥагылан иаанырқылеит, ирмышьҭит, еишуа иалагеит.

Абри зеиҳәоз зегьы, ишымцыз рдыруан, аха аччара иаҿын.

— Нас ҳамаҳәҿыла агаҿа дыҟәгыланы алаҟәа дрыԥхьо-дрыԥхьо мацара, аарлаҳәа иаҟәыхны агаҿахь иааигеит, аҕбагьы ныҟәланы амҩахь ицеит, — иҳәеит Чагә.

Уигьы шымцыз рдыруан, аха даара иссиру лакәзаап, рҳәан, ицьаршьазшәа рхы идырбеит.

— Уажәы, Саат, ажәабжьк ҳаҳә, уаргьы иудырлон ажәабжьҟәа, — рҳәан, уа игылаз Саат иахь рхы надырхеит.

Чагәгьы, ажәабжьк ҳаҳә, иҳәеит, ари Саатгьы цәгьаӡа амцҳәара здыруаз уаҩын. Саат даацәажәан:

— Сара ажәабжь сыздырӡом, аха Чагә, ухатцкы сцеит, азауад ҿедуҟәа умоуп, ала дуҟәа умоуп, уара зыхкы умам ҳәа акы ыҟам, ачаҟәа зкуа ацгәы умоума? — ҳәа дизтцааит.

— Мамоу, уи еиԥш цгәы сымам, — иҳәеит Чагә.

— Сара исымоуп цгәык, аӡын цытрак иаанагом акәымзар, аацын, аԥхын, тагалан, зны-зынла аӡынгьы ачаҟәа кны иаанагоит. Ҿнак, ачаҟәа аныраццәоу, шәкы-ҩышә кны ианааннаго ыҟоуп, ианмачу — жәаба, жәохә, ҩажәа аанагоит. Аиҳарак ицьоушьаша, иашьышам, аԥсы штоу, цьара ажьы цәымҟьаӡакәа иааганы иунаркуеит, — иҳәеит Саат.

Уаҟа игылаҟәаз зегьы ачча иалагеит. Ара еиҳарак изырччоз, Саат амц шиҳәоз рдыруан азоуп, Чагәгьы аччара даҿын.

– Убри еиԥш ацгәы умазар, иааганы исырба, исутаргьы даара иуцьысшьоит, — иҳәеит Чагә.

— Иустап, аха итакны иумамзар, иааушьтыр, ибнамлар цсыхәа амаӡам, — иҳәеит.

— Ус акәзар истахым, — иҳәеит Чагә. Убас амш гауа итәан Наҳарбеи ицацәа.

Убри аамтазы Наҳарбеи уаҟа аӡәы дынизтцааит: абна итәоу аиҳабацаа иҟартцозеи ҳәа. Дзызтцааз атакс ус иеиҳәеит:

— Аҕьычцәа уҳәа, аҕьычра зыхнаҳәаахьоу зегьы ашәҟәы рантцара иаҿуп, ацә ахә шаны ирыҟәтцаны, ацәыз зауз

итәы ахә ирҭаразы. Насгьы убраҟа ашәҟәы ианыртцеит Мырзаҟан, Кәасҭа, Нестор, Шьмаф уҳәа зегьы, уажәы ацә ахә зшәо ирылаҵаны иддыршәашт, насгьы уаргьы иуарҳәеит, Наҳарбеи, ухаҵкы сцеит, ҳқыҭан агьычра баапсыла иҟоуп, аки-ҩбеи зцәымӡыз аӡә дыҟоуп ҳәа сгәы иаанагом; хылапшҩык даар, ацәыӡ зауз ртәы ахә роуааит, иҳәар, урҭ аҷкәынцәагьы убраҟа иналанакуеит, урҭ ихтцәаз аӡәы иҩызахеит…

Арҭ аҷкәынцәа апшьҩыкгьы Наҳарбеиииҭахыз ҷкәынцәан.

Абри еипш ажәа аниҳәа, пыҭрак дхәыцуа дгылан, нас уцаны урҭ аиҳабацәа арахь уаарыпхь ҳәа еиҳәеит абри еипш ажәа иазҳәаз ауаҩ.

Уи дцеит аиҳабацәа рахь. Абраҟа аиҳабацәа аимак ду рыман: зуа ашәҟәы данырттаз данызттаз изы дагьуеит. Насгьы уи даагьежьны иуа данызтцаз иуак избахә ҳәаны ашәҟәы данитцоит. Уи еипш аус егьи, зуа данырттаз, даргәааны, агьыч дирқьиоит: уи анкьазны агьыч ихьӡзаргьы, уажә аакьыскьа акы изеит ҳәа уаҩы имаҳацт, анкьа, зынтәи ҳәа ҳалагар, уара ууа иакәым, ухаҭагьы уаныҷкәыназ агьычра ухнаҳәаахьазар ҟалап, ус акәзар, уаргьы ашәҟәы уантцатәуп ҳәа еиҳәеит.

Убас хәыҷы-хәыҷла аицәҳараҿы инеибагарц егьрыгымкәа ишыҟаз, Наҳарбеи дшәыпхьоит ҳәа уаҩ днеит. Зегь, нагылан, уахь ицеит.

— Иҟашәтцазеи, агьыч дшәыпшаама? — иҳәан, дрызтцааит.

— Агьыч даҳзымпшааит, аха ацә ахә агьычцәа ишаны ирықәахҭцеит…

— Егьоурым, шәаҟәытц, даеазны агьыч дыпшааны ацә ахә иршәаны, ацәыӡ зауз ишәҭ.

(Ас зиу иуацәа — аамсҭцәа — ахьаланакыз азоуп.) Аиҳабацәа абри азы даара иҭабуп ҳәа иарҳәеит.

— Асҭаршын! Ажәлар еимпааит, аха ирылаҳәа, ампыласра зылшо уатцәы абра сашҭаҿы еизааит, ампыл иаслааит.

Асҭаршын Наҳарбеи иажәа ҩбеитәуазма, ажәлар еизаны иҟаз зегьы ирылеиҳәеит. Шьҭа ҳәара аҭахым уатцәы абра ампыласра ду ҟалашт.

Ажәлар аимытцра иалагеит, ҽыла-шьапыла уҳәа. Наҳарбеи днеиаааиуа асоф дықәгылоуп; уаҟа имаҷымкәа ҭауади-аамсҭеи гылоуп, асамырҟәыл рҳәоит. Ибацәа, ихәаагацәа ишаац иаауеит: џьоук цоит, џьоук аауеит, тцыхәаптцәарак рымаӡам.

Абраҟа аҳҭны ашьҭахь, аӡыхь ду ытцҩырны инеиуа ахықәан еитцҳәаны игылоу аматцурҭахьтә игоит тцыхәаптцәарак рымаӡамкәа еибархьусууа асарақәеи аӡарақәеи рыбжьы. Нас цқьа иманшәаланы ирызмырхәаз аҟәарылқәа, арбаӷьра уа, аки-киҳәа рыбжьқәа гоит.

XXII

АМПЫЛАСРА

Амшапаҽены Наҳарбеи иаҳҭны иеизаз ҭауади-аамсҭеи ауха зегь уаҟа иаанхеит, уимоу, уи аҽны изымааз ӡәырҩгьы ауха инацлеит. Ицәажәо иахьтәаз ажәеи-ажәеи шеихырҳәаалоз, уатцәтәи ампыласра атәы ахь ииасит. Уи ҽеины, ахы аҭаны ишыҟартцашаз атәы шьҭырхит.

Уаҟа иҟаз арҧар еилҟьақәа ҩыцьа Ҭаҭласҭани Алмеи иаарыпхьан, рнапы ианыртцеит ҭыпҳа лпакгьы даанмыжькәа ажәлар еизыргаразы, иҽеины ахы аҭаны ампыласра еиҿыркаараны. Нас асамырҟәылҳәара еиҭаналагеит. Наҳарбеигьы ииҭахыз убри акәын, иаргьы мыцхәы дсамырҟәылҳәаҩын.

Убри аамҭазы арап ԥҳәыс Фатма Нахарбеи днаидгылан, лыбжьы дук инеитцымхкәа, аха уеизгьы асасцәагьы ӡәырҩы ираҳауан:

— Наҳарбеи, ухатцкы, асасцәа рацәоуп, уатцәы инеиҳахаргьы ҟалоит, аҩы ҳазхом, ишудыруеипш абра Тамшь ақыҭан аҩы змоу ҳәа азәгьы ыҟам ҳара ҳазхара зылшаша. Гәдиа идәқьан аҟынтә ишаагоз, уажәы зқьи хәышә рҟынӡа маат ауал ҳақәуп. Шьҭа иахьааго сыздырам, — ҳәа иалҳәеит.

— Сара сыхьӡала уаҩ дизышьт, аҩы, анаҩс иахтаххаша акрыҟазаргьы, идаарга, — иҳәеит.

Нас итәақәаз инеимда-ааимдо Гәдиа иҭызшәа аҳәара иалагеит.

— Абри Барганцьиа Гәдиа ҭара имамкәа, акы, ҩбагьы аԥсуа уачар ҳәа Апсны уаҩ даныҟамыз аамҭазы абри дуачар духа дызлаҟалазеи? — иҳәеит Хьрыпс, дахьтәаз.

— Дуачар ду моу, «второи гилди кәпецуп»[35], — иҳәеит Александр.

Иџьашьо акраамҭа абри иалацәажәон.

— Наҳарбеи, ухатцкы, абри Ҵҟәыргьыл убна иуҭииз, афранцызқәа иаархәаз, даара бна дуун, бна бзиан, нас уи аазхәаз изаралхеит, рхәоит, ишпаҟалеи? — иҳәан, ажәаны иаацәыригеит Беслан.

Нас зегьы, убри иазтцаарц ргәы иҭеижьҭеи краатцуазшәа, алацәажәара иалагеит.

Наҳарбеи зназын днакәша-аакәшо, атцабырг реимҳәарц нақәикит, аха ашьҭахь идырҳәеит.

---

[35] Барганцьиа Гәдиа… Дуачар ду моу, второи гилди купецуп… — Урыстәыла иахьабалак ауачарцәа (ма аҭуцьарцәа), доусы малла изеипшраз ала х-гильдиакны (х-гәыпкны) ишан. Зегьы реиҳа ибеиаз ауачарцәа актәи агильдиа иатцанакуан. Ароман излаҳәо ала, аҩбатәи агильдиа аҭуцьар ахьӡ змаз Барганцьиа Гәдиа ида Апсны уаҳа уаҩ дыҟамызт, Наҳарбеи Чачба дугьы Гәдиа иуал иқәын. Атцара змамыз ауаҩы изы ас еипш амал арҳара, хымпада, аҟыбаҩ аҭахын.

— Афранцызқәа сыржьарц иакәыркын, сыбна акгьы иаԥсамшәа, дара дук иазымгәаҟуашәа исдырбеит. Абна бна дук ауп, ахаа аҵь бзиақәа маҷуп, ҽенак хәлаанӡа ҳаимдо ҳалан, ахаа ҩажәаҵьара раҟара аҵь бзиақәа, аҵь шшапақәа, ирацәаны еилагыланы иаабеит, акәымзар уаҳа џьаргьы урҭ иреиԥшыз ҳақәымшәеит, рҳәеит. Акы, сара сыбна сара исамҳәакәа еимышәымдар акәын, ҩбагьы, шәара ҽенак хәлаанӡа ҳаимдо ҳалан, ахаа аҵь бзиақәа дук ҳамбеит, шәҳәеит, сара сыбна ҩымш-хымшгьы ишәзеимдомызт. Сара ишәсырбап сара сыбна, нас ахә азы ҳаицәажәап, сҳәан, адырҩаҽны исыманы сцеит абнахь. Хымш аимдара ҳаҿын ҽыла. Озамаҭ иакәын пхьагылаҩыс иҳамаз, уи ашәарыцаҩ бзиа сыбна зегьы даараӡа бзиа идыруан. Аҵь бзиақәа ахьгылазгьы уиаҟара аӡәгьы издыруамызт, — даҿын Наҳарбеи. — Ҽнак агаҿахьтә — аладахьы абна ҳалеигалан, акаанмыжькәа зегь ҳирбеит. Адырҩаҽны аҩадахьтәи ҳалеигалт, иаабахьаз абна иҳамбацшәа ирҿыцны иаҳирбеит; ахымш раан — амраҭашәарахь ала ҳалеигалт абна; иаабахьаз, уи аҩымшк ҳазхәаԥшхьаз аҵькәа, иҳамбаӡацшәа еиҭаҳирбеит. Афранцызқәа моу, ҳара уи абна цкьа издыруазгьы ҳхы ҭиҟьеит, иҳамбацшәа ҳҟаитцеит. Нас уа Ҵкәыргьыл ҳааит, агаҿа иҟаз аҿы. Озамаҭ уамашәа рхы шҭиҟьаз анызба, нас сара наԥ рыласкит. Абри еиԥш ӡыхь Аԥсны иҟаӡам, акы, ихьшәашәоуп, ишыжәбо еиԥш, ҩбагьы, уи даара ихарҳагоуп: уи зжәуа шыӡ ихьӡом, кыр чымазарақәа рзы ихәшәуп. Ажәытәӡа зны ақалақь ду Диоскуриа[36] ҳәа изышьҭаз абра акәын иахьыҟаз, аиҳарак абри аӡыхь азы мацара абра идыргылеит колхаа убри ақалақь. Ҵоуп, Кәыдры аӡгьы абраҟа иазааигәан, убри аӡгьы рхы иадырхәон; убригь шьхаӡуп,

[36] Диоскуриа — иахьа атҵарауаа излашьақәдырҕәҕәаз ала, Диоскуриа ажәытәан Аҟәатәи абаҕәаза зтҵазкуа амшын аԥшаҳәаҿы игылан. Ақалақь абжеиҳарак уажәы амшын аӡатҵаҟа иҟоуп. Қалақь ҳасабла Диоскуриа ашьаҭа аркын ҳера ҟалаанӡа, афбатәи ашәышықәса атҵыхәтәантәи аԥшьбарак нахымгакәа.

ихьшәашәоуп, ихарҳагоуп ҳәа расҳәеит. Нас ҳаилаӡеит аҵьқәа рыхә азы. Ахә бзиа сырҭеит.

— Ахәмоу, ахынтәхә рцәугеит ҳәа сыҟоуп,— иҳәеит Беслан.

— Ахынтәхә сыздырам, аха ахә бзиа рцәызгеит. Нас уа аҕәхырҭа азауад ҟарҵеит, ҩыцьара-хыцьара абна аихамҩа ылыргеит. Аусура иалагеит. Аҵьқәа зегьы акаанмыжькәа ипырҟеит, иқәыргеит, жәашықәса рыҩнутҟа даргьы цеит. Изаралхазар, сара исхароузеи, — иҳәан, иажәа дналгеит.

— Иҵабыргыҵәҟьаны, урҭ уа ашыӡ рмыхьишь? — дизҵаахт Беслан.

— Ашыӡ рмыхьмоу, ахышықәса раан зегьы неиланажьт, — иҳәеит Наҳарбеи.

Ауха ачара ду руит: ашәа рҳәеит, икәашеит, рқьафқәа ҟарҵан, ҵхыбжьоншьҭахь инышьҭаланы рыпсы ршьеит.

Ашьжьымҭан ихәаагацәа еиҭадырҿыцт ихәаагара, иацы изымааз рацәан...

Ампыласцәа реизгаразы Ҭаҭласҭан аладауаа еизигарц алада дцеит, Алма аҩадауаа реизгаразы аҩада дцеит.

Ашьыбжьаара кыр шагыз, Ҭаҭласҭан ҽыла рапхьа дгыланы, аладауаа абираҟ кны, ашәа ҳәо аладатәи агәашә ду аартны агәараҳәа ашҭа иааҭалан, хамра-хамраны итәаны ашәаҳәара, акәашара иалагеит. Аланарпшыразы аҳәсахәыҷқәа урҭ ирыцаазгьы, уаҟа ирылан, икәашон.

Пыҭк аабжьысуан еипш, Алма ҽыла рапхьа дгыланы, ашәа ҳәо, абираҟ кны аҩадауаа агәарабжьара иааб-жьагылт.

— Абаақәа, зан илеипшым, шәнеи, шәнарпыл, рбираҟ рымхны аҳәынҵәа илашәкәаҳа! — ҳәа арҵәааҳәа ибжьы наиргеит Ҭаҭласҭан дахьгылаз.

Акәашара иаҿыз рыкәашара нкажьны, еибарҩны инарпылт, рбираҟ рцәаагоит ҳәа. Урҭ ус мариала ирырҭозма, уи акәхеит, иааилалт: ҟаарахеит, ҳәҳәарахеит,

уаҕеимшхара, цәгьарак ахьыҟало еипш. Еибажәжәеит, еибакәкәит, аҳәынтцәа илеибажьит. Абри збоз Наҳарбеи иҩызцәеи иареи рызхара иччеит. Џьоукы агәара иатца-хеит, аҧсра иалагеит, аха избода, изаҳауада. Хәыҷык иа-наиахсыҕь, игәартҭан, агәара иатцырхит. Аха агәара анкаҳа, ауаа рацәаны иахьыкәгылаз аҟынтә жәаҩык ра-ҟара хәахәа-жьахәа иатцырхит, ҩыцьа рыҧсы рылшәашәан, ау-апа иантцаны инаганы агәылара инышьҭартцеит. Нас зе-гьы, ишынеибакәыз, ашәа ҳәо аштҭа иааҭалан, рыҽшаны, акәашара, ашәаҳәара еиҭаналагеит.

Камаҷыҷгьы лан длыцны абра дыҟан. Лыкәашарала ауаа лыргачамкит. ҧшралеи сахьалеи уи илыцназгоз уа уаҩ дыҟамызт. Лыҿцәажәара зынӡак уаҩ дархагон. ЛуаҩышьауеизгьыибзианЛычаҧашьанаҳәакатахымызт. Иахьа абраҟа уи зегьы длаҧшыкәыртцеит. Абраҟа ҭауа-ди-аамсҭеи рыҷкәынцәа аӡә длыцкәашеит, ҩыцьа лыц-кәашеит, зынӡак ргәы дахәаӡеит. Лҽи лкәадыри уҳәа, нас аҽы шлырхәмаруа атәы, лхысшьа атәы, луаҩышьа атәы зегьы инеимда-ааимдо уа ҳәатәыс ирыман.

— Абри аҧҳәызба аҭауадреи аамысҭа бзиареи ракәым, баша аамсҭа хәыҷык диҧҳазаргьы, сеигәырҕьаны сыҷ-кәын дизысҳәон, ҭацас дҟастцон, аха иабаҟоу, нхаҩык — тдлаҳәысҭак диҧҳауп акәымзар, — иҳәеит Иуана дахьтәааз.

— Иуана, уара узҿу Алиас иҧҳа лоума? — ҳәа дизтцааит Хабыгә.

— Ааи, убри лоуп.

— Уи ссирк лоуп! Лара дыҧшқаӡоуп, 16–17 шықәса реиҳа лхымтцуазар ҟалап, уи деиҳаӡам, аха лыхьӡи лыҧшреи рыла уи ҳара ҳабжьуаа рҿы дыззымдыруа дызустда! Ҭауади-аамсҭеи уи дынхаҩ ҭыҧхауп ҳәа лгара хьымӡҕыршьоит, анхацәа рыҷкәынцәа игәыҕьны бҳацца ҳәа рызлаҳәом. Уимоу, атдарагьы лымоуп: аурыс бызшәа

лҳәоит, ашәҟәы дапхьоит, илоуеит; даара агәыртҟәыл бзиа змоу аӡә лоуп, — иҳәеит Хабыгә.

Ари заҳауаз ҭауади-аамсҭеи рыҷкәынцәа аӡәы Хабыгә иахь ихы наирхан: — Хабыгә, ухаҵкы, уи зызбахә шәымоу апҳәызба ҽыҳәҭцәыла арпарцәа заманақәа ҽыжәҟьҟьа икалыжьуеит, шәақьла ахысразы — ацәҟьара кыдылпааеит...

— Уи дызбзыцәаҳәшьада? Убри Алиас хәыпҳас имада ҭауади-аамсҭеи рахь?

— Ҭауадк, аамысҭак ҳәа уи хәыпҳа димаӡам. Урҭ ибаҧык дхәарҭаӡам. Уи иуацәа — рписар Леуан, нас Иван, — иҳәеит уи аҷкәын.

— Ишьапқәа шәымгыҵроуп, убригь дышәзахьмырхәит! Ирахә неизышәацар, нас дгәыргьаҵәа аӡәымоу, оыцьагьы шәыонеидап, ипҳагьы шьапырӡәӡәаоыс дныҟашәҵап, шәнапаҿы дҟалап. Мап, шәара избо акгьы шәапсамхеит уи иҿы!

— Ирахә рыхцарагьы хәыҷы-хәыҷла игӡам, аха ус иаразнак напилакра хәычык иуадаоуп, уи Иван захьӡу уаалапшықәиҵар, нас ацәымҵ ажә шарцәмызкуа еипш, дуцрыҵуам, ак улимыршакәа. Убри илоуп Алиас игәы злаҕәҕәоу. Уимоу, ирахәгьы ихатәы дамыҕ рниҵо далагеит, ҭауади-аамсҭеи ишыруеипш.

— Акгьы шәшапсам ибеит азы. «Анхаоы ирахә ихатә дамыҕ рниҵо даналага, уи ҭауади-аамсҭеи ирымеикуеит ауп; абҕьааҳәа дахьырхәхароуп, адамыҕ зниҵо ирахә иҵәгахароуп!

Уаҟа итәаз ҭауади-аамсҭеи абри иақәшаҳаҭхеит.

— Ус иҟоу дахьырхәтәуп, дышәмырҕьацароуп шәара аҷкәынцәа, — рҳәеит.

— Алиас ирахә адамыҕ рынҵарамоу, уажә аакьыскьа абра рыпап иҳәоны исаҳаит «асоциалистцәа» ионы маӡала еизарҭас ирымоуп ҳәа, — иҳәеит Алмысхан дахьтәааз.

— Еицәоугьы иуп, нас, анхаӷы ихы даауужьыр! — рҳәеит еицҿакны уаҟа итәаз ҭауади-аамсҭеи. — Аха уеизгьы, ахылапшӷы имаҳацкәа дыҟоума абри еипш аус? — ҳәагьы нацыртцеит.

Убри еипш аамҭазы еизаны ашҭаҿы итәаз рахьтә уаӷ дааит, изыҟалозар, Наҳарбеи иӷызцәа иманы абрахь асоф даақәгылааит, ма абрахь ашҭа агәҭахьы: ашәшьырахь дналбааит, ампыласра иалагоит ҳәа.

Наҳарбеи даара бзиа иибоз усын ари, абҕьааҳәа дӷагылт, иӷызцәа иманы асоф аҿы днатәеит. Ампыласра иналагеит ладеи ӷадеи ҳәа.

Аладауаа рзы еимтцакьачаӷыс Лаз днықәдыргылеит, аӷадауаа рзы — Сабыда.

Аимтцакьачаразы акраамҭа ампыл хара имцеит, иреибарӡомызт аимтцакьачацәа, шьамхылагьы рыгәҭа иалганы уаӷы изымгеит. Ашьҭахь ианеидшылаӡа, Лаз аркьыл дасын, амбаҟынӡа инаӡарц егьаагымхеит. Аха уаҟа импыхьашәеит аӷада изгоз аӡәы, иманы дкәалаауа, дкәаратцо иҿынеихеит. Ажәлар цәгьаӡа еилирхааит. Зны аӷада дцо, зны алада дцо, ус дышнеиуаз, Дҕамшь аӡы дынхықәырцалт, иаҳа иахьызмыжьраз. Аха аӡмыжьразы даанҿасуазма, дууаӡа дыцан дналапалт. Ишьҭахь инеиуазгьы аанҿасуазма, агәгәааҳәа зегьы аӡы рыҵеналарыжьит. Зегьы аӡы иҭеибагәеит. Ампыл зку уаӷы диздырам.

Аладатәқәа аӷадауаа тцаадырҟәрылоит, аӷадатәқәа аладауаа тцаадырҟәрылоит. Урҭ зегьы аӡы рыдчыланы, ирыхан алада иарҳәазеит: мышцәгьашьҭахьын, аӡы дуун.

Аӡы еибаршьуеит, рҳәан, иаанхазгьы аӡахьы еихеит ирыхьызаабоитҳәа. Рышьҭахь инеиуазурҭинарыгәҭасын, аӡы иналарыжьт. Убас аӡәи-аӡәи неигәҭасуа, шамахада акәымзар, зегьы уахь иалеибажьит. Ари збаз аҳәсақәа артцәаа-сыртцәааҳәа инеилалт, аӡы еибаршьит ҳәа. Уаҟа итәаз ҭауади-аамсҭеигьы ирцәымҕхеит ари иҟалаз.

— Осман, Кьагәа, Гәацьа, шәцеишь! Аӡы еибамыршьааит урҭ амдырқәа! — рҳәан, идәықәыртцеит.

Убри аамҭазы ампыл зкыз маӡала, аӡы иҭеибагәаз днарылтцын, аӡнырцәала дкәалаауа аӷада ихы рханы иҿынеихеит. Ус уи даагәарҭеит, аладауаа нырцәӄа аӡы зыпсы ырызгаз урҭ уи инеишьҭалт. Аарцәӄа уи дызбазгьы амӷа изкны даҳкуеит ҳәа аӡы рҽалажьны нырцәӄа ирит. Ирулакгьы ирпылаз уҳәа, ишьҭаз уҳәа амба иазиашаны днаӡаанӡа дыркит.

Убри аамҭазы пыҭрак иааихсыгъьт ампыласра. Рымаҭәақәа дырӷан, еиҭаршәыртцеит, пыҭракгьы рыпсы ршьеит. Нас еиҭадырҿыцт рымпыласра.

ДырӷегьыхЛаз инеиқәырццакны ӷынтә-хынтә раӄара ампыл ирманшәаланы днасын, амбаӄынӡа инеишьҭразы егьааигымхеит.

Нас аӷадауаа неибарӄааит.

— Ҳаимтцакьачаӷы хәычык дкәадашәа даабоит, Лаз есқьынгьы ампыл дицәасуеит, лабала ицәаиргоит! — рҳәан, уи дыпсахны уи ицынхәрас Лагәсҭан дықәдыргылт. Уажәшьҭа Лази иареи еибакапануа иалагеит. Абраӄа зегь реиҳа ицьашьатәыз — ампыл еимтцазырсуаз ицьбарара, ихымшаҭара акәын. Аӄьеӷҳәа уи дзынӄьоз аӡәымкәаӷыцьамкәа еизӄьа икаижьуан, пыҭрак рхы иахәарҭамкәа иӄалеит уҳәартә.

Зны-зынлагьы уи ампыл зку, ауаа кажьуа дышнеиуа, дышьҭӄьаны, дкәымпылуа данкаҳауаз ӄалон, зныхгьы еинӄьоз шьҭахьла ишьҭӄьаны рыгәқәа хаххала, уа ишьҭахап, изгыларым уҳәартә икаҳауан.

Даҽазных упшыр, ампыл зку иӷызцәа хәӷык-фӷык инеиҳангьы дрыбжьаргыланы, ицхрааны, аҽыӷ ианахо еипш, дымӷаргарц дандәықәыргалоз ыӄан, рӷызцәагьы амала игылазма? Урҭ ирыцхрааразы, рҿагылацәа ирыгәҭасны ампыл зку рӷыза амӷа ирҭаразы урҭ ҵысуан.

Рҿагылацәагьы баша ипшызма? Рапхьала-рышьҭахьала ампыл згоз ирыжәлон амҩа рырымҭаразы, ампыл зго дыркразы; абас зегь еиҿаҳауан.

Шьҭа абраҟа инапшуаз уаҩы изеилыргомызт ампыл згои амҩа изызкуа-измыргои. Аҟьеҩ-саҩҳәа икыдиҟьон, жәаҩы-жәаҩыла еинҟьаны, ргәы хаххала икаибажьуан. Абри збаз Наҳарбеи иҩызцәеи иареи даара ргәы иахәон, еибарччон.

Абас ампыл иасуан амра аҭашәарахьы инеихаанӡа, аладагьы аҩадагьы ампыл уаҩы изымго. Ашьҭахьӡа Лаз уеизгьы лабала иаиргеит, аладауаа аиааит. Абарҭ анхацәа рахь знапы ҭпаз дубап, зшьапы ҭпаз дубап, аха урҭ рыгәхьаа зкыдаз, аҭауад ду урҭ дагьрызхьампшит.

— Уҵх аабзиахааит, ҽааны уажәаангьы уеибга-узҩыда анцәа уаҳирбааит! — рҳәан, инагьежьын, рыҩнҟәа рахь амҩа иныҟәлеит.

XXIII

КАМАЧЫЧ ЛҲӘАРАЗЫ АРПАРЦӘА НАЛХЬЫПШУА ИАЛАГЕИТ

Ампыласрахьтә ианыхынҳәы, адырҩаҽены шьыжьӡа Рафида лыпҳал лыжәҩа иныҟәыргыла, Алиасраа ргәашә днадгылан, лыбжьы налыргеит Есма ҳәа. Есма даадәылпшын, Рафида лыпҳал датҵа агәашә аҿы дышгылаз анылба, аӡахьы ацаразы шакәыз лдырын, ларгьы лыпҳал аашьҭых уахь лҿыналхеит. Аха иҵьалшьон ас Рафида шьыжьымҭанӡа аӡазы лаара.

— Рафидахеит, иаха амгьалмтцаа ыфаны бышьҭалазу, шьыжьӡа аӡахьы бдәыҟәлеитеи быпҳал бхарззала! — лҳәан, Есма Рафида асамырҟәыл аалылхит.

— Итцегь шьыжьы сахьымааз уамашәа ибымбои, уимоу, бара бырҿыхара сацәаашьеит, акәымзар шаанӡагьы саауан, иаха сыцәа цьыбшьоу…

— Иҟалазеи, бызмырцәашаз ибыхьзеи, ахәыҷқәа ӡәыр игәы бзиамзу, мамзар аӡқәа быцҳау?

— Ахәыҷқәа хар рымам, аӡгьы смыцхаит, аха иацы убра аизараҿы ажәақәак аӡәы исалҳәан, убри бара ибасҳәааанӡа, сыцсы сымхарацәахан, иаха сызмыцәаӡеит, убри сшазхәыцуаз…

— Иҟалазеи, ибаҳазеи ус ажәасы, бамырцәаратә еипш? — лҳәан Есма, ус алаҕьара инҭалан, аӡыхь аҿы инеит, ишеицәажәоз.

Уаҟа рыӡқәа ртан, рыпҳалқәа наргыланы, рҿы-рнапы ӡәӡәаны инатәеит. Ус, аӡаагацәа аҳәсақәа аӡха ишырулауа еипш, Рафида лажәа еиҭалырҿыцит. Есмагьы абри илҳәо саҳандаз ҳәа цәгьа дазгәаҟуан.

— Уи апҳәыс исалҳәаз ажәа дназхысыз-дназтцысыз зегьы абра исҳәоит ҳәа сналагар, акраамҭа сагоит, убри аҟнытә абра иааркьаҿшәа ибасҳәап убри, цқьа бназхәыц. Нас ҳаиҭеибабоит, абра ҳаҟами, ибасҳәап инароуны… Абри сымыш Камаҷыҷ лҭызшәоуп сызлацәажәо…

— Унан, цьбеит, закәызеи исабҳәо! Цәгьарак уи лзы ӡәыр кыр балҳәама?

— Ацәгьара лҟәыблааауп, уи лзы ацәгьа зҳәо, араҩа ихы аниҟьааит, аха ибымдыруеи, зныкаҭыпҳаралҽыназылкуа дналагар, илаҭәоугьы илаҭәамгьы леиҽырбо иалагоит, иатәалымбаз — уи лзы бзиарак иҳәашам, — зегьы ргәы уи илзыҟаҭцарым. Иацы, уа аизараҿы, лыӡбахә зымҳәоз ҳәа ҩыцьагьы ыҟамызт — анхацәа рычҟәынцәа ракәзааит, ҭауади-аамсҭеи рычҟәынцәа уҳәару, зегь убри лыӡбахә рыман, лыпшӡара-лсахьа, лычапашьа, луаҩышьа, насгьы лыкәашара зегьы иҵьаршьон. Анцәа иҵьшьоуп уи иацы ҽыла дахьымнеиз — зегь рыблақәа уи иҭнахра иҟан… Уи, сылашара, шьҭадтыпҳауп, «аҭыпҳаи акәац жәи» — рҳәоит.

Акәац жәы акраамҭа ишузымҵәахуа еипш, азҕабгьы данҭыпҳахалак акраамҭа лырпшра акгьы иапсам: азәы дирҽхәашт, даҽазәы дирцьашт, ажәлар рҿы уаҩы изкуам. Егьызлазам акы лыпату бжьихыр ҟалоит, нас акгьы дапсам. Иаҳҳәап, атҵәца пҽызаргьы, хәычык ихәашьны азы ҭаҭәаны азәы иблыркыр, егьа бзышозаргьы, ажәра дук ибгәапхом. Убри азоуп «аҭыпҳаи атҵәцеи» — зырҳәо. Аҭыпҳа атҵәца даҩызоуп, аҭыпҳа, — абзиаразы акәзааит, ацәгьаразы акәзааит — ажәлар ҟаҟатәыс дроур, хаирк лбом…

— Рафида, шьҭа иҳәеишь быззааиша! Камачыч лыцәгьа рҳәоны цьара акыр баҳама?

— Ишпазыҟалои уи лыцәгьа рҳәоны, уимоу, мыцхәы ддырҽхәацәоит. Макьа дышдырҽхәо ахьзи-апшеи шлымоу ҷкәынк, лара илаҭәоу азәы димазар, лара лзынгьы насыԥ бзиоуп, шәаргьы цара шәзиурын…

— Рафидахеит, уи бҿы изҳәаз хьыла иҭәааит, убри еипш аҷкәын бзиа дабаҟоу, акәымзар иахьа-уатҵәы ҳәа ҳапшзомызт, абри абраҟа бара ибҳәаз ҳаргьы ҳрызхәыцуеит. Макьана ҳазҕаб дыпшқоуп, дытцәрышкәаза уажәоуп данырагыла, аҭыпҳара дазаҳкуам, аха ацәыгьхәыц злоу азәы дымтцарсны дигар, ларгьы дразҟыдахоит, ҳаргьы ҳапсы ҭаны гәы ҳмоуа ҳҟалоит, ишыбдырууа еипш, лыда дҳамазам.

— Абри азоуп саргьы абри сзалацәажәо. Абри еипш ажәа аныбҳәа, уажәышьҭа иаҳа сгәы аартны ибасҳәоит сажәа нагзаны. Ецы Адкьа, Басиаҭ ипхәыс, уи шәаргьы дшәыцәтәымуаҩзам, — даҿын ажәабжьҳәаара Рафида, — даасыдтәалан, апхьашәа исҳәан еипш, уи илҳәаз зегьы сара изласҳәои, абри Камачыч Зыкәыр ипа Алхас дизаҳҳәап, лҳәеит. Иани иаби даара бзиа ирбоит, иара аҷкәынгьы даара длеилаҳауеит, лара Камачычгьы дылдыруеит. Уи макьана дычкәынзоуп, 25–28-ҟа шықәса ихытцуазаргьы, уаҳа ихытцуам. Аха ҷкәына еибагак иоуп;

ацәгьеи абзиеи рҿы уи дахьумыхәо ҳәа зыҟалом. Иҧшра-исахьа бзиоуп, иаби иани уаа шьахәқәоуп, крызку ууауп; иара аҷкәын иламҳәа акыҟам. Аӷьычразы наҳәа змоу аӡә иакәым, убри азы ҭауади-аамсҭеи даара дрыцҳаршьоит, иахьцо-иахьаауа уи дныҟәыргоит, рыбла дҭәыцны дхызар дхырхшам, еыбӷала даара дҟазоуп, аеырхәмарреи аҭарчеии уҳәа рзы ицназго дзыҟалом. Ҵоуп, Камаҷыҷгьы — Камаҷыҷ лоуп, аха уигьы зынӡак ӷьеωк иоуп. Уаха-сахаҳәа зегьы аӷьычра ианаҿу, ажәлар аӷьычцәа ҳаимырҵәеит ҳәа ианашшуа, ибаҳахьоума уи иаб акы ицәырӡеит ҳәа, уи итәы заҟа уаωы имӡара... Убри азы иωнадарҭа рибаҭом. Дарбан нхаωу ас иωнардо? Иеи икәадыри есқьынгьы иӷьазӷьазуа еиқәуп. Уиаҟара зысҳәои, бара дбымдыруеи?.. (Есма дхәыцуа дылзызӡырωуеит.) — Абри уаха шәанаатәо Алиас илымҳа инҭшьишь, цәгьа ибарым ҳәа сыҟоуп. Аха уеизгьы хара ишәымган, иаарласшәа аҭак сашәҳәа!.. Шьҭа аωны зегьы гылахьеит, ҳнаццакыроуп, — лҳәеит Рафида.

— Ииашоуп, ииашоуп, ҳцароуп, — лҳәан, Есмагьы Рафидагьы еиманы ахәы инхалт...

— Рафидахеит, амра ҧхазаап ара ахәаҿы, ҵаҟа лбаа амра ҭапхомызт, уа иҳамбеит, уимоу, аҵарақәатцәҟьагьы ашәа рҳәоны рыбжьы смаҳаит, хәыҷык егьыхьҭан ҳәагьы сыҟоуп, — лҳәеит Есма.

Рафидагьы уи даакәшаҳаҭхан, Есма лгәашә аҿы ианааи, Рафида лыωныҟа лҿыналхеит.

— Ибҳәаз саҳаит, Рафида, уаха сыҧшәма инаиасҳәап, игәы зызцо еилыскаап, нас излақәнаго ала ҳныҟәап, — лҳәан, Есма лгәашә дынҭалеит.

Рафида лыωныҟа дцеит длахҿыхха, исуалыз насыгӡеит, лҳәошәа.

Есма ацагьы дабылуа, ахьшәашәагьы дабылуа, абри ажәа лхатца ианиалҳәашеи ишылҳәашеи дназхәыцуа лыωны дныωналт.

Ауаҩы ибарц-иаҳарц ииҭахым акы дақәшәар, ихҭырпа аҿацә ихы-иҿы инадкыланы, уахь дымпшыкәа днаҩсны дцоит. Абри аҽны абас ауит амра: ахаҿы апсҭҳәа напыранакын, аӡыхьи урҭ аҳәсақәеи ирҳәоз неидкылаӡаны, ирызхьампшкәа инараҩст, иҟамлаша иқәнагам акы иалацәажәоны аҳазшәа.

Атҵарақәа ракәзар — урҭ абраҟа тәарҭас ирымаӡоуп, уи аҭыҧ рзыманшәалоуп. Шьыжьымҭанла, еиҳарак аапныла, уажәааны урҭ рышәаҳәабжь мфа-мжә сырзыӡырҩландаз уҳәартә иҟан. Абраҟа аҟарматҵарақәа нырцә-аарцә ахәқәа рҿы ҩажәа-ҩажәала инеимда-ааимдо ашәа анырҳәо, егьа аус цҵак умазаргьы, иухаршҭны, ургачамкны унырқылон. Абраҟа ҭҩа змам ардәынақәа рышәаҳәабжь анрылала, нас иарбан музыкоу абри еиҕьхаша?

Арҭ рымацара роума? Акәыкәу, амлаҕәыр — арҭгьы урҭ рышьҭахь игылозма! Ахьажь акәзар — зны ахьшь иаршәазшәа абжьы ҟанатҵон, зных — апҳәыс зыкәҷышь ахьшь имҭанарсыз леипш, «Ҳааи-ҳааи!» — ҳәа абжьы рпаны, пҳәыс быжьтҵас иҟанатҵон, урҭ рҿгьы имаанҿаскәа, аҵьмеипш «Бе-е-е!» ҳәа иҟаауан, зны-зынла ахьшь еимҭанарсуа акәҷышь еипш, «Тҵиу-тҵиу!» — аҳәоит, зынӡак кәҷышьушәа, убас итҵегьгьы. Ажәакала ахьажь, ишырҳәо ала, амысҭхәагеи амҳабысҭеи азҳәом, акәымзар зегьы аҳәоит. Абарҭ зегьы рҿы аҭҵларкәыкә, ауашәшәырара зеыназызкыз аҭҵлақәа инарыдтәала, ажьаҳәеипш, ахы мшаҭакәа аҟәақ-аҟәаққәа инарынҟьо, абажәқәа рпҧаны тҵаҟа инанашьҭуеит, «Қәеи-қәеи!» — ҳәа итҵәаауа, аҭҵлақәа неимдо. Нас абаҕыртҵарақәа тҵҩа змам рыбжьы митә ҟанатҵо, аки-аки еизымӡырҩуа, аимак рымоушәа еилоуп, зынгьы ишзахәо дара ирыманшәалоу абжьқәа рыла аҳәҳәара иаҿын, — абарҭ абжьқәа зегьы, ашәаҳәабжьқәа ианеилалалак аҭқыс еиҕьу уаҩ дыззызӡырҩыша ак зыҟалашам. Абри шыҟоу абасоуп ҳәа аҩра-апхьара марирам. Абри здыруа Апсны абна ааигәара инхо иоуп. Абарҭ апсаатәқәа зызбахә сҳәаз тәарҭас-шәаҳәартас иахьрымаз

абра акәын. Абри аҽны аацын шьыжьымҭан абарҭ зегьы, заа еибырхәазшәа, абри аҭыҵан рышәаҳәабжь ыҟамызт.

Аҽны ианаахәла, рызҕаб даныцәа, Есма лхаҭца днаидтәалан, Рафида илалҳәаз ажәа иалҳәеит, убасгьы нацылтцеит:

— Ҳазҕаб лзы Кәчыри Расҭеи ауаа ҳантцаны ишрымоу ласымҳәазеит. Аха арҭ рахь абри уажәы зызбахә саҳаз Алхас урҭ зегьы дреиҕьуп...

— Абар абри аҩымзк-ахымзк рыла ҳазҕаб уажә изҳәаз дыхҩыкуп, — цәгьа иааикәдырццакцәеит, сара излазбо ала, ҳаргьы ҳаццакыроуп, акәымзар ауацәа реиҳа аҕацәа ҳарҳара ҳаҟоуп. Ҳазҕаб, зда дҳамам, зегь ҳзеигәырҕьо, арахьгьы ҳаргәырҕьо ҳазмоу, ианаамҭоу хаҭца дҳазимҭар, дразҟыданы днаҳартәар ҟалоит. Убри аҟнытә абри аус хәычык ҳнахыццакыроуп. Иахьеи уаҭәи инархымгакәа ешьарала иаҳа иаҳзааигәоу Ҭорҟан, Қәаблыхә, Рафида, Мац уҳәа надгаланы, ари аус иаарласны ҳалгароуп, — иҳәеит Алиас.

— Унан, џьбеит, уара Шьарифа дзухашҭзеи? Уи илзымдырyа ари аус ҳашҵалацәажәои, дажәуп, аха макьана креилызцо ҭакәажәуп.

— Ааи, уи дысхашҭит, уи, ҳәараҭахума, ҳаалыҵхьароуп.

— Иван, Леуан уҳәа — урҭгьы аӡәгьы заҟәшәом, ари аус ирласны ҳалацәажәозар. Абарҭгьы асҟаамҭа иахьзымаарыз иабацеи?

— Урҭ ирзыбуазеи, урҭ даҽа уск иашьҭоуп. Ирласны изыхнымҳәыр ҟалап. Иван, Леуан, нас Миха ҳәа агыруак, қырҭуакгьы Акаки ҳәа — зегьы еиманы Аҟәаҟа ицеит. Уаҟа уи аус азы изыдтцаалаша ауаҩы дрымоуп, уи урҭ зегьы дырхуп абра, Аҧсны ируша-ирҳәаша, ишныҟәаша зегьы реиҳәоит, идирбоит. Уи ижәлагьы Леуан исеиҳәан, аха исхашҭит. Уи ихы мшаҭакәа уи аус дашьҭоуп, анагӡаразы...

— Уи аус ҳәа узҿу аҳәынҭқар иахгароума?

— Ааи, аҳәынҭқар иахгароуп. Заҟантә уи баҳҳәахьоузеи!

— Цьоукы митә ргәаҕьуеит, ранаџьалбеит, аҳәынҭқар дуӡӡа дахаагоит ҳәа иаҿуп…

— Ааи, уи иашьҭоуп… Урҭ уа иахьнеиуа, изызнеиз дрымбар, цыҭрак инхар ҟалап. Ивангьы абра иусура днапхеигт. Уажәоуп ацәаҕәара, алаҵара уҳәа, аутрасыҭра уҳәа ианалаго, иара уахь дынхеит. Ари уажәы иззаҳҳәо ҳара ҳус азы урҭ аӡәгьы раҟәыршәара сҭахӡам. Избан бҳәар, уи дҕьычԥоуп, егьи атҵара имам, рҳәап, уи длыҟәнагом, насгьы уи макьана дхәычҷуп, дыӡҕабуп, рҳәап… Аус наҟ-наҟ идыргәагәалашт, уи ҳара ҳзы дук иҟьарым…

— Уи уахь изызцаз дахызгарыз, дабацарыз акраамҭа дахьзымаашаз?

— Убри абарҭ ҳара ҳаҷкәынцәа, Леуан, Иван бҳәа, аҳәынҭқар иахгара аус иашьҭоуп ҳәа аӡәгьы иабымҳәан, аҳәсаҟәа шәанеибабалак, реиҳа зызҳәо ҳәа шәеицлабны ацәажәара шәалагоит, амаӡеи аргамеи неилапсо, амцгьы уаҟа инахапшьуа…

— Нас урҭ ҳанырзымпш, ҳаешьара ааизугар, ргәы иаанаго ҳарҳәап, мԥакы ҳныҟәыртцап. Ҳара ҳзы абри атҟкыс еиҳау ус ҳапсы ҭаны иҳауӡом, егьҳмоуцт.

— Ҳаешьара зегьы бҳәар, урҭ цыҭк ирацәоуп, урҭ зегь ракәым, абра зыӡбахә ҳҳәаз ҳаарыпхьап… Ирласны абри аус ҳалагар цәгьа избом.

— Уара узлазбо ала, иуҳәаҟәо уажәаҟәа ракәым, уҳәашьа акалашәа избоит… Акы уаршәазшәоуп ушыҟоу, иҟоузеи, иуаҳазеи?

— Уи бара иалабхузеи! Ус акы сгәы иамыхәоз ҳаӡҕаб лзы исаҳаит, аха уаҳа бысзымтцаан… Сара исазҳәаз исеимҳәанда, бара ибасҳәахуама!

— Иакәым аӡәы ҳаӡҕаб длышьҭанагалама, иҟалазеи?!

— Убасшәоуп ишыҟоу, аха шьҭа уи азы уаҳа быс-зымтцаан. Уатцәы урҭ ҳашьцәа адырра нараҳҭап, уатцәуха ҳаарыпхьап. Баргьы хәычык урҭ рыфатә азы бҽаархиа!

— Атцх агәы еиҩнашеит, шьҭа унышьҭал, уатцәы ари аус унашьҭал, — лҳәан, лыпшәма днышьҭалтцеит. Лара цыҭрак дхәыцуа дтәан, лыпшәма илеимҳәаз аус закәхарызеишь ҳәа, нас ларгьы днышьҭалеит.

Адырҩаҽны ашьыжь ирахә анааилирга, ауха ишырӡбыз еипш, ииашьара адырра риҭеит, иара иҟны инеиразы.

Урҭ изеиҳәаз уахь дызрыпхьаз цыҭк еилырымкаар руазма, хәычык рлымҳа инҭишьт. Ус егьаҭахын, избан акәзар иаҳа иазхәыцны иарҳәаша-иабжьаргаша дырны, иӡбаны имаашеи.

Изеиҳәаз зегьы ари аус даара ргәы иахәеит. Ргәы ишцамыхәоз, аҷкәын даара бзиак иакәын, иаби иани уаа шьахәқәан.

XXIV

АЛИАС ИГӘЫЛАЦӘА ЕИЗИГЕИТ

Ахәылпазы ианааилашәшәы, изеиҳәаз агәылацәа ааизеит, асамырҟәыл ҳәо абартцаҿ инатәеит. Камаҷыч, абарҭ реизара лара лусказ шакәыз гәҩарас иҟалтцан, лан длызтцааит, аха цқьа еилырганы акгьы лалымҳәеит. Иара убас убри аҽынгьы, лан афатә-ажәтә азы аҽырхиара данаҿызгьы, длызтцаит, аха илалымҳәеит. Уеизгьы уи ак зыгхоз лакәызма, лгәазцеит ла лзы ак шеитцырхоз.

Еизаз цытҭрак ус еицәажәон абартцаҿы, нас Камачҷыч илмаҳаразы, урҭ зегь нытцытцын, наскьа амӡырхаҿы аҭла ду амтцан инатәеит, инеилацәажәарц азы.

— Егьоумҳәан, аапынроуп, пҳарроуп аха дырҩегь иудырратәы адгьыл хәычык ицәаакуп. Ианаамҭаз исгәаламшәеит акәымзар, аӡҕаб агәылара ддәықәтцазар акәын, нас ҳара ҭынч аҩны ҳтәон, — иҳәеит Алиас.

Аха агәылацәа уи егьоурым, пҳарроуп, рҳәан, рус алацәажәара иналагеит. Алиас иззааигаз, дызрыпҳьаз аус ирҿыцны еиҭареиҳәеит. Нас еизазгьы назхәыцҟәеит. Рапхьа Ҭорҟан даацәажәан:

— Уаха ҳазлацәажәо аус Камачҷыч хәычҷы лус, аҭара-адырра ахьыҟоу ауаа рҿы, абри илыҟәлоу аӡәы диаҳҭароуп ҳәа иахыццакӡом. Аха ҳара, абра ҳзеипшроу ала, ҳаҟазшьа-ҳтцасҟәа рыла, абри еипш аус аӡҕабгьы илыдаҳцалароуп, ҳаргьы ҿеазҳархиароуп. Ас анаҳамуы, изаҳгәамхәӡо аӡәы ахьымӡҕ ҳиргар ҟалоит, убри аҟнытә абри аус ҳахыццакыроуп. Сара сгәаныла, убри Зыкәыр ипа Алхас иҭкыс еиҕьу абра аҩба-хпа қыҭа рҿы уаҩы дибом. Ҭоуп, уи макьана лхатцацара иаамҭаӡам; абра ҳҟытан аҭыпҳацәа анихажәаакәа аумачҳу, аха абри Камачҷыч лус даҿакалашәа иҟалеит, дҩытцхахаанӡа лызбахә ажәлар инарылаҩт, ҭыпҳа наӡак леипш, шьҭа абри лаанкылара мчуацәоуп, қәнагала убри ачкәын ацәажәара ҟаитцар, мап ҳәа иаҳҳәарым, ас Рафида лыла ҳәанҳәахла адырра иҳаиҭаз акәымкәа, — иҳәеит.

Мац Ҭорҟан ииҳәаз даҟәшаҳаҭны даацәажәеит, аха убасгьы нацитцеит:

— Ивани Леуани ыҟазар, абри ҳдыруамызт, Камачҷыч дара рус азы ҩызас дырҭахын, пҳәыскгьы дрылазар цәгьа ирбомызт, аҳәсақәа рҿгьы ацәажәаракәа рҭахыми! Аха дара аанӡа абри аус ҳалагар, нас ҭоуп, ирзынкылом, егьырласҭәуп.

Шьарифа даацәажәан:

— Абри азҕаб хәычҷы ахацәа дрыцҭаны ажәлар дышҧарылашәҭцои! Уи илҳәо иазызырҩуада, илхычҷап акәымзар, ишәзымдырууеи абра ҳ-Аҧсны ишыҟоу?

Ҭорҟан уҳәа, нас егьырҭгьы абри иаҟәшаҳаҭхеит. Аха абри макьана даара имаӡазароуп, тәымуаҩык имаҳароуп, уаха абра ҳшеизаз егьырҭ ҳашьцәаҭцәҟьагьы ирзымдыруазароуп ҳәагьы нацылтцеит.

— Ҳара ҳаиҟәшаҳаҭны Камачҷыҷ хаҭца диаҳҭоит, аха лара уи даҟәшаҳаҭу, даҟәшаҳаҭму ҳаздырӡом, — иҳәеит Ҭорҟан.

Рафида даацәажәан:

— Сара исаҳахьеит Камачҷыҷ убри аҷкәын длырҿхәо, ажәа бзиа иҿоуп, ҿыбҕала дҟазоуп, иҧшра-исахьа даара ибзиоуп, уажә иааитцагылаз ҳаҧсуа ҷкәынцәа ари аҩбахҧа қыҭан зегь уи дреиҕьуп ҳәа. Уаҩы иаалыдицалар, дазыразхап ҳәа сыҟоуп, — лҳәеит.

Инеицәажәан Рафида дылзынарышьҭит Камачҷыҷ длацәажәаразы, лгәы иаанаго еилылкааразы, абри абас уи лхаҭцацара изахыццакыз, измааноу зегьы лалҳәаразы. Егьырҭ уаҟа итәаны даҿа жәабжьқәак ирылацәажәо иалагеит. Ус уаҟа итәан акраамҭа, нас Алиас — Рафида илыдышәҭцаз аус уеизгьы акы аллыршап, шәара шәаала! — иҳәан, днарыҧхьаны аҩныҟа инеигеит. Уаҟа Есма рхәы лырхиахьан, аишәа инахатәаны крырфеит. Крыфаны ианыҩагыла, Рафида абартцахь днарыҧхьеит:

— Исылшоз ала издыруаз акы схы иагмырхакәа слацәажәеит, — лҳәеит, — абас ирласны лхаҭцацара зеиҭцаҳхаз зегьы ласҳәеит. Излазбо ала дазааип ҳәа сыҟоуп. Уаха уеизгьы-уеизгьы уи азы ҿа сызылмырҳәеит, аха уатцәы, уатцәашьҭахь зҳәаз иеиҧш, сара, сҳәап, сызҕаб, сҳәап, ҳеынлалызкны акаҿы даагап, — лҳәеит.

— Ус аҧҳәызба дазыразны дҟалазар, даҿазны ҳара ҳаизгара аҭахӡам, уара Алиас, Рафида илыдутцар, адыр-

ра ҟалцап илазҳәаз рахь, нас урҭ уаҩцас ирацәаажәап, изықәнаго ауаа уҳәа, ишақәнаго иныҟәар, ирықәнаго ажәа роуҳәап. Нас ҳара ҳахьуҭаху азы ҳахиоуп, абра ҳаҟами, — рҳәан, иныкәтцны рыҩныҟақәа ицеит, ари аус хирхаразы Алиаси Есмеи инарыдныҳәаланы.

Рафида илыдыртцаз аус даазыгьагьан, ҩымш-хымш рыла ҿа ллырҳәеит Камачыҷ, нас лара дазызкыз адырра рысҭап, шылҳәоз, абрахь уаҩ дылзаарышьҭит, уаҩ дзықәгәыгра аӡгаб лахьтә жәа баҳама ҳәа.

— Уаҩ дзықәгәыгра еипштцәҟьа макьана аӡгаб лахьтә егьсмаҳацт, аха уеизгьы уи дазаазгап ҳәа сақәгәыгуеит, шәара лани лаби излақәнагоу ала шәрацәаажәа, — ҳәа ралҳәеит.

— Ауаа раашьҭразы ҳара ҳаитцахом, аха ауаа аашьҭны, нас мап ҳәа ҳарҳәар, ҳа ҳзы пхашьароуп, бара уи азы ҳабмырпхашьароуп, ари даара имаӡахароуп, аӡәы имаҳароуп, — рҳәан, иныкәлан ицеит.

XXV

КАМАЧЫҶ АЛХАС ДИРҬОИТ

Рафида иақәыргәыгны ажәа зылҭаз, ишынахынҳәыз еипш, Ӡыкәыр, Алхас иаб, ақыҭан иреигьыз ауаа рахьтә ҩыцьа, Басиаҭи Ҳацьараҭи рзааишьҭит Камачыҷ лаби лани. Урҭ ацҳаражәҳәацәа ааилашәшәыра ҏеалакны иааин, иааҿыжәтцит. Рафидагьы иаалыпхьан, убраҟа дааит.

Ацҳаражәҳәацәа иааиз зны Рафида днаскьапхьан илызтцаант, апҳәызба ҿа лбырҳәаама ҳәа. Рафида уамашәа ибаны ус ралҳәеит:

— Ҵоуп, аӡгаб ҿа лсырҳәеит иахьа, абра уажәы ахәылпазы, аха ссиршәа избо, жәацоуп блацәажәа ҳәа

снапы ианаԥнырҭца, иахьа шәара шәаарышьҭит, ас саамыццакыргьы, амц шәызжьаз аӡә леиԥш сҟашәҵон. Ари аҭызшәа Зыкәыр ицәыригеижьҭеи мчыбжьыкгьы ҵуам, убриижьҭеи абри хынтәуп сара исыдҵаалоижьҭеи. Саргьы цәгьа сыццакит, аха шәаргьы цәгьаӡа шәыццакит, абри еиԥш ус ццакы уаҩы имбацт, — лҳәан, асамырҟәыл аарылылхит.

— Уимоу, ҿа балҳәаны ҳақәгәыӷратәы аус рхианы иҟазар, ариамчыбжьык аҩнытҟа даагап ҳәагьы ҳгәы иҭоуп, — иҳәеит, даахыхәмаршәа, Басиаҭ.

— Ари еиԥш ццакышьа уаҩы ибахьоума! Аха уеизгьы аус хиоуп аӡӷаб лахь ала, шьҭа лаби лани шәара шәрацәажәа, шәара ишышәҭаху, — лҳәеит Рафида.

— Шьҭа ҳара иаҳусуп, бара уадаҩс ибаҳҭом, аӡӷаб лаби лани ҳара ҳрацәажәап, — иҳәеит Ҳацьараҭ.

— Нас ус акәзар, аус ҟабҵазар аухатәи ацә ацәа бара ибгеит акәу? — иҳәан, даахысамырҟәылт Басиаҭ.

— Ииашоуп, уи сара исгарҭоуп, — лҳәеит, дааччан, Рафидагьы.

Нас инагылан, еиманы аҩныҟа инеит. Уаҟа Алиас дыххаччо днарԥылан:

— Ижәуазеи, Басиаҭ, ԥшәыма баапсыс ҳшәыԥхьаӡама ҳара? Цҳаражәҳәарада ҳаҩны сас дааҳмышьҭуа ҳаҟоуп ҳәа шәмаҳазар, арсҟаамҭа ҳамӡырха шәықәгылоуп, аҩныҟа шәмааиуеи, — иҳәеит.

— Уажәшьҭа ҳнеимоу, хнеиҵәҟьоит! — иҳәеит Басиаҭ.

— Шәааизаргьы, бзиала шәаабеит! — иҳәан, еиманы аҩныҟа иныҩналт.

— Закәызеи, Алиас, ҟәарылк абжьы гошәа иҳаҳауеит, абарҭ зегьы мсааит, ус акы аԥшәмаԥҳәыс дшалоумҵара! Ҳара уиаҟара ҳзаанҿасуам. Ажәабжьс иаҳзааргозишь ҳәа Зыкәырраа рҿы иаҳзыԥшуп, ҳара ҳнеиаанӡа урҭ шьҭалаӡом, акрыфаразгьы иаҳзыԥшызар ҟалап, — иҳәеит Басиаҭ.

— Уаха имыцәаргьы егьӄалом, уатцәы-уатцәыуха ицәааит заӄа рҭаху, — иҳәеит Алиас даахәмаршәа.

— Басиаҭ, сара излазбо ала, ари Алиас ирласны ҳзышьҭуа иакәӡам, амала уеинумыршәан, — иҳәеит Ҳаџьараҭ.

— Сара излазбо ала Ҳаџьараҭ уаргьы апшәма уиқәшаҳаҭхеит, ус анакәха, даеа ӄәарылкгьы лшьааит апшәмапҳәыс, — иҳәеит Басиаҭ.

— Апшәмапҳәыс ӄәарылк лшьу, ꙩба лшьу макьана ҳара иҳаздыруам, аха уеизгьы амла ҳакуа ҳашнылмыжьуа — убриак здыруеит, шәара аӄәарыл акәым, ашьтәа зыҟәнаго уааауп, — иҳәахт Алиас.

— Басиаҭ уцәажәашьа зеипшроу ала, апшәма ак ҳзишьырцы игәы иҭаӡамзаргьы, уара далоугалоит, — иҳәеит Ҳаџьараҭ.

— Убасгьы аныӄало ӄалалоит, —иҳәан, Алиас абригь даақәшаҳаҭхашәа иуит.

Абас инеибарчча-инеибархәмарын, инеибартәақәеит. Алиас абҕьааҳәа Ҭорӄани Маци даарыпхьеит, уаꙩ дышьҭны.

Урҭ дук инымхакәа иццакны иааит, инеидтәалан, самырӄәылқәак рҳәеит, ихәмарт, иччеит. Нас асасцәа иззааз аус алацәажәарахь рхы надырхеит.

Басиаҭ даацәажәан:

— Ҳаџьараҭ, ҳара ҳаззааз аус абра апшәмацәа инараҳәа, ргәы иаанаго ҳарҳәап, ҳара уи ҳаазышьҭыз инараҳҳәап, — иҳәеит.

— Закәызеи, иуҳәо, Басиаҭ, уара уаацәажәа!

— Уара иуҳәар зеиҕьасшьоз убри азы акәын, инароуны, ирпшӡаны, ахы аҭа, ашьапы аҭа, аҳәашьақәа удыруеит, сара иааркьаҿны иаахжәашәа ҳәашьақәак здыруеит, ус исҭахымызт, — иҳәеит Басиаҭ.

— Иааркьаҿны иҳәа, зеиҕьаӄам ауп, — рҳәеит Ҳаџьараҭи Ҭорӄани назлаз.

Басиаҭ дналадеит иажәа аҳәара:

— Дадраа, уаҳа ҳазҭоу аԥшәмацәа! Шәара шәҿы кырқәа ҳаахьеит, шәчеиџьыка ҳфахьеит, есқьынгьы асаси-ацәаси рзы зышә аарту уаауп. Шәара шәахь уаҩ деигәырӷьаны дахьааира ҩнарҭоуп, шәуаашьеи, шәҟазшьеи, шәчеиџьыкеи рыла. Шәара шәынхашьа-шәынҵышьа атәы иџьашьо изымҳәо ҩыџьагьы ыҟам абра ҳқыҭанмоу, егьырҭ ақыҭақәа рҿгьы, џьоукы уи рҳәоит ишәеигәырӷьаны, џьоукых — ишәыҵашьыцны. Ашьыцра мыжда, уи ҳара гра дус иҳамоуп; ирҳәо мыцӡам, иҵабыргуп: «ауаҩы заҟаҩы уацәа имоу аҟара аӷацәагьы имоуп» ҳәа. Уи зхысҳәаауа, шәара ишәзымдырӡо, зыхьӡ-зыжәла шәмаҳаӡац, шәыҩны имааӡац, аказы шәара зыҩны шәымнеиӡац, гәаныла шәара ишәаӷоу раҟара ҽыкәаша аллаҳ абра еибызҳәо иҳаиҭандаз! Уи ҟазҵо, аԥхьаншәа исҳәан еиԥш, ҵашьыцроуп. Убри аҟнытә «ауаҩы—уала, аҵла—шьҭала игылоуп» — ҳәа ирҳәо мыцӡам. Иаӷа игәырԥса иқәымшәаразы ауаҩы ауа бзиа дырҳалароуп, ацәгьеи абзиеи рзы есқьаангьы игәиҽанызароуп, дыхиазароуп. Аԥҳа бзиа думазар, ацәгьа злоу ауаҩы узлаирԥхашьаша акы узихәыцуеит, аԥа бзиа думазаргьы — иара убас: уимоу, аҽы бзиа умазаргьы, абри аҵлаҳәысҭажә абри еиԥш аҽы иалеихузеи ҳәа уахибаауеит, ԥхасҭас излауоуша акы узныҟәигоит. Арҭ зегьы шәара бзиа ижәдыруа усуп. Абраҟа сара сыззааиуа — ауаҩы уада дхәарҭам. Ауа ҳәагьы сызҿу уара нхашьала, ҟазшьала иуцназго, уара уҟәнызымшьо, тәамбара узызымуа, ацәгьараҿы, абзиаҿы ацхыраара зылшаша, суоуп ҳәа уҩны даиргьы, узцәыԥхамшьаша, уимоу, уиеигәырӷьаны узԥылаша иоуп ауа бзиа, уаҩ дзеилаҳаны ирҳаша. Абарҭ зегьы зысҳәо, Алиас даара нхашьа бзиа умоуп, зегь рыла уеиқәшәоуп, ахьӡ бзиа умоуп, ус аллаҳ иунеиргӡааит! Уажәы уара иуҭаху ауа иуаҭәоу ирҳара, ауа ҳәа анысҳәо, уи иамаанам хәыԥҳак дырҳа ҳәа, ихәы уаҵазза игала ҳәа, сара ауа ҳәа сызҿу даҽа уоуп, уи дзакә

уоу шьҭа абра салацәажәоит. Дад, Алиас, уара аллаҳ абзиара узиҳәааит, ахшара бзиа — аԥҳа бзиа думоуп, лыдагьы хшара думам. Абри уара иузылуроуп ԥарагьы ԥҳарагьы. Убри Зыкәыр иԥа Алхас уԥҳа Камачыҷ длеилаҳауеит, иара, Зыкәыр ҭацас ҳәа дылҿынтҵәаауеит, ишынҭаацәаз иҳаҳәан, ҳашәзаарышьҭит абри аус азы. Акыс дара ҭацас дызҭаху шәыҳәоит, ѡбагьы ҳара аѡыцьа абра ишәзааз, урҭ аѡыцьа шеиқәнаго дырны ҳшәыҳәоит абри аус шәхаҿы иаажәгараны уаргьы уԥшәма ԥҳәысгьы, — даҿын Басиаҭ иажәа анагӡара. — Уи дызлаӄоу зегьы абраӄа са излаԥсҳәозеи! Иани иаби рзы иԥсы ҭыхны икуп. Абри еиԥш ҷкәынуп, зеигьаӄам уаѡуп. Ҵоуп, шәара шәызӡгабгьы зеигьаӄам ԥҳәызбоуп, урҭ аѡыцьа еиѡызцәаны, еивагыланы, хаҵа-ԥҳәысны ианыӄала, анцәагьы игәы иахәашт, — ауаагьы, убриаӄара урҭ еиқәнагоит. Лара аԥҳәызбагьы ҳара хәычык излаадырыз ала, цәгьа илбом ҳәагьы ҳаӄоуп. Убри аӄнытә ҳара абра Зыкәыр иааишьҭқәаз ҳѡыцьагьы ҳшәыҳәоит, абри аус еитцашәымӄьаразы, шәақәшаҳаҭханы убри аҷкәын дишәҭаразы, абарҭ реиԥш еиқәнаго еиԥышәымӄьаразы, шәара ҭаацәарала Зыкәыри шәареи еиԥшқәоугьы шәеиԥымхаразы, ҭаацәакны шәӄалаоразы, — иҳәан, иажәа даалгеит.

— Аԥҳәызба лажәа шәымазар, сиццоит лҳәазар дзышәымгазеи? — иҳәеит, даахыхәмаршәа, Ҭорӄан.

— Шәыԥҳәызба дзеиԥшроу шәара ишәзымдыруеи? Саби сани азыразымкәа дарбанзаалакгьы аӡәы сиццом, лҳәеит, — иҳәеит Басиаҭ.

Рафидагьы убри даақәшаҳаҭхеит.

— Нас аԥшәмацәа, Басиаҭ ииҳәаз шәаҳаит, сара сцәажәаргьы абри акәын ишәасҳәоз, шәгәы иаанаго ҳашәҳәа, — ҿааиҭит Ҳацьараҭ.

— Алиас, дад угәы иаанаго нараҳә, ҳаргьы убри акәхап ҳазқәшаҳаҭхара, — иҳәеит Ҭорӄан, Мацгьы убри дақәшаҳаҭхеит.

Нас Алиас даацәажәан:

—Дадраа, уаха абра иаҳзааз ҳасасцәа, шәара шәаапсара дапсаӡам шәара шәыззааз сыӡҕаб. Аха уеизгьы шәара ишшәаҭәаз, ишшәымҩаз шәныҟәеит, ус иамҩан креилызцо изы, уи шәара ишәыгхомызт, аӡҕаб дыззыразыз, дыззааиуаз еилышәкааит, насоуп ҳара шәанҳацәажәо. Сара сыпҳа ахаҵцацара лҽазылкаанӡа аӡәы джьаны димгаразы, мчыла дымҵарсны аӡәы димгаразы сгәысҽанны сыҟан исылшоз азы, иахьсылшо азы. «Умч змырхо дуҟәшәар, агәара уалеиишшуеит» — рҳәоит, убас мчымхарак саҟәшәар, абра сашьцәа, сапханагьлацәа сыжәбарын. Ара ус иҟамлеит. Акы, упҳа дсыҭ ҳәа исацәажәо са сатҵкыс иеиҕьу, сапханагьла иоуп; ҩба, уаҩҵас, ишамҩоу ала, ишаҟәнагоу ала сыпҳагьы саргьы ажәа ҳнитцеит. Аӡҕаб даназыразха, сара уи аҷкәын вбак исҭо сыҟам, саргьы сазыразуп. Абраҟа сашьцәа иҟоу ргәы азцозар, — иҳәеит Алиас.

Уаҟа иҟаз, сашьцәа ҳәа Алиас дызҿыз, Маци Ҭорҟани еицҿакны, ҳара иҳаҳаз ажәа ҳгәы иахәеит; апҳәызба даназыразха, лани лаби цәгьа ианырымба, ҳаргьы ҳаҟәшаҳаҭуп, рҳәеит.

Рафида даацәажәан:

— Пасашәа ҿа лҳәеит апҳәызба ҳәа аншәасҳәоз, апҳәызба лажәак шәасымҳәакәа инхан, убри уажәы ишәасҳәароуп, — лҳәеит.

— Рафида, ҳалгеит ҳәа ҳгәы иаанагоны аума ажәа ҿыц аналабгало. Ҳус еилазго акы акәымзар, иҳәа! — рҳәеит Басиаҭи Ҳаҵьараҭи.

— Уи ажәа ҳәа сызҿу аус еиланагаӡом, уи иаҳа иарҽеиуеит. Уи ажәа закәу: «абри аҕьычра илоуп ҳәа ишәҳәо сгәы инаӡом, иареи сареи ҳаивагылаӧы, иара дҕьычуа, ауаа рырахә рхицо далагар, ҳагәҟәа еихшәап, убри уажәнатә идыруазааит» ҳәа шәзаалыцҳаит, — лҳәеит Рафида.

— Уи азы ҳара ҳагәра жәга; уи шьҭарнахыс дгьычит ҳәа аншәаҳа, ҳара ҳҩыцьагьы ҳуаам. Уимоу, уи Алхас ҵыпхижьҭеи ҕьычра ҳәа ашә дынхымтцыцт. Уи иаргьы иҳәоит, ҳаргьы иаадыруеит, — рҳәеит.

Ҳаҵьараҭ даацәажәан:

— Шьҭа абри ҳзылгаз усуп. Апҳәызба шьҭа ҳара даҳтәуп; уажәшьҭа данаагаша, данҳашәҭо аҽҳәара ҳалацәажәап, — иҳәеит.

Мац даацәажәан:

— Аусқәа злаҟалаз ала, ҵоуп, апҳәызба шәара дышәтәуп, аха аҽҳәара шәзахыццакызеи, уи азы даҽазны ҳанеицәажәара ҟаларын. Избан шәҳәар, уажәы аапынроуп, «ажәгьы аныҟам, аҽагьы аныҟам» ззырҳәо аамҭоуп. Ҭагалан акәхап апҳәызба лышьҭра-лгара зҳәаз еипш ианаамҭахара. Усҟаноуп аҩы, аӡы зҳәаз иеипш, зегьы аныҟоу, аха уи сҳәеит ҳәа, Алиаси Ҭорҟани ишырҳәо акәхап, — нацитцеит.

Ҭорҟангьы Алиасгьы уи иақәшаҳаҭханы ажәа рҳәеит.

— Ааи, ус ҳзышәымуроуп, ус акәым ҳусқәа шыҟоу, аҽҳәара шәымроуроуп! — рҳәеит Басиаҭи Ҳаҵьараҭи. Нас инеибархәыҭхәыҭын, индәылибапхьеит. Пыҭрак уахь иҟан, нас иааҩналт.

Ҳаҵьараҭ даацәажәан:

— Дадраа апшәмацәа, аус ҳаззааз ҳалгеит, апҳәызба ҽа лҳәеит, лаб, лан, лашьцәа зҳәаз иеипш, зегь шәақәшаҳаҭуп. Аллаҳ уи хаирны, нагӡара ақәны иҟаитцааит. Анасыҧ бзиа рыманы, рхы-ргәы еигәырҕьо, ҳаргьы ҳреигәырҕьо, аллаҳ дрықәныҳәааит!

Уа игылаз зегьы «Амин!» рҳәеит.

— Дадраа апшәмацәа! Ҳус ҳалгеит, аха макьана иҳагу ыҟоуп. Ҳандәықәлоз аламҭала аҷкәын ихьӡала дыргақәак ҳарҭеит, апҳәызба даназыразхалак илаҳҭаразы, уи шәҭахызар, аматрбага ахьӡышәтца, шәҭахызар, адырга ахьӡышәтца. Иаагаз ацынхәрас ҽык аагар аҷкәын изы иа-

ҳа имариан, избан уҳәар, хца-пшьба ҽы ишьқьыруа баша адәы иқәуп, аха ҭауади-аамсҭеи рҿы акәу, ауаҷарцәа рҿы акәу, иахьиба сыздыруам, убри изысҳәаз ацынхәрас ахьымаҭәа ааиҭиит. Уи абра ишәҳарбап, нас апҳәызба илаҳҭап, — иҳәан, Басиаҭ иахь ихы наирхан: — да, Басиаҭ, абра астол иаақәтцеишь убри сызлацәажәо ахьымаҭәа! — Басиаҭ иҵьыба еилаҳәарак ааҭиган, иаапиртлеит.

— Аа, дадраа, абри хьтәы мацәазуп, — иҳәан, иуаркалеиуа, абла иҭаз алмасхарын, иааԻеапхеит. — Абри хьтәы сааҭуп, абри аҭцгагьы хьтәуп, — иҳәан, икәалкәацьо амацәаз инавеитцеит, — абри хәыдхатцоуп, хьтәуп абри ицырцыруа абла иҭоу, ахьӡ рҳәан, аха сара исхашҭит, — иҳәан, асамырҟәыл наххәааны урҭ инарывеитцеит.

— Ахьӡ ҳара ҳазтцааны еилаҳкаап, уара уҵьыба иҭгала, — иҳәан, асамырҟәыл нахиҳәааит Ҭорҟан.

— Уара уаҳа сымамзаргьы ууамеи! — иҳәан, иҵьыба инапы цыҭрак иааҭимхит.

— Уара избо угәра згом, итцегь умамкәа уҟам, усшәа уҟазшьақәа збоит, — иҳәахт Ҭорҟан.

Зегьы неибарччеит.

— Уара Ҳаҵьараҭ, уҵьыба ак ҭамхааит, акәымзар арҭ ауаа избо уеимырдаргьы ҟалап, — иҳәахт Басиаҭ.

Абас ишеибарччоз, Ҳаҵьараҭ иҵьыба иааҭихт барфын чавра пшӡакгьы, уигьы уаҟа инарывеитцеит.

— Уаҳа сымам, сыгәра жәгозар, — иҳәан, днатәеит.

— Уажәшьҭа ҳҭаца хәыҷы дахьыҟоу ҳшәырба, — рҳәан, Ҳаҵьараҭи Басиаҭи Рафида рапҳьа днаргыланы, рхьымаҭәа рыма ауаҭах иныѡнашылт. Рафида ацәымза днапырагылан, лышьҭахь алашьцараҿы Камаҷыҷ днагылт.

Рхьымаҭәа наганы уаҟа астол гьежь хәыҷы иныҟәыртцеит.

— Дад, ҳҭаца хәыҷы! Аигәа быҟазаап, иаҳҳәоз зегьы баҳауазаап. Баҳныҳәеит, беиҭаҳныҳәеит. Бхатца хәыҷи

бареи шәенидаҳныҳәалеит. Дад, ибыдкыл бхатца хәычы ибзааиҭииз адырга, — рҳәан, инагьежьны азал ахь иааӡналт.

Басиаҭ ауаҭах ахь данынхьапш, ауаҭах ашә аартын, уаҟа ацәымза иӡнагылаз алашара иахылтцыз ауаҭах иӡначҷон.

— Ишәымбои, апшәмацәа, ҳтаца илызнаагаз ахьымаҭәа шәуаҭах шаркаҷҷо! — иҳәеит.

— Шәара шәхьымаҭәа акәым ҳуаҭах зыркаҷҷо, ҳара ҳапҳәызба лоуп иӡначҷо, — лҳәеит, Рафида дахьгылаз.

Зегьы неибарччеиг.

Ҳацьараҭ дахьгылаз, — Басиаҭ Басиаҭ уоуп, аха Рафидагьы иутцахо аӡә лакәымзаап! — иҳәан, иааибарччеит. Абас самырҟәылла, лафла, хәмарра-чарала абри аус иалгеит.

— Шәеибабара нагӡара ауааит. Наҟ-ааҟгьы еимыжәдара арахә аллаҳ ишәыгимырхааит! — рҳәан, инатәеит. Рафида дахьгылаз, — Са сзы краажәгазар, ишәхамшҭааит! — лҳәан, зегьы еиҭааибарччеит.

— Ҳаагашьа шәымхабзиахеит сгәахәуеит, — иҳәан, Басиаҭ Рафида лахь ихы наирхан, — шьҭа ирласны ҳашцашатә ааитцха! — иҳәеит.

— Рафида! Ари змааноу, ҳхәы шәырхиа ҳәоуп, — иҳәеит Ҭорҟан.

Рафидагьы афырҳәа аматцурҭахь днаццакит. Нас абраҟа асасцәеи апшәмацәеи ацәажәара еиҭаналагахт, алақәа иааҟәымтцӡакәа ишуан, акы рбазшәа.

— Закәызеи, Алиас, уаха ҳааижьҭеи алақәа ашра иааҟәымтцӡакәа иаҿуп, ҳажәа еинымӡуа, ирбозеи абарҭ, изеишуазеи? Есуаха ас ишуазар, шәхы ҭырҟьеит, — иҳәеит Басиаҭ.

Убри аамҭазы иааӡналаз Есма арҭ ажәақәа ллымҳа иааҭасын: — Хаир рымбааит арҭ алақәа, ас ишломызт есуаха, аха уаха ирба сыздыруам, рхы акәхааит ирбо! — лҳәеит.

— Ҳааира бзиа ирымбоу, нас измаанахарызеи? — иҳәахт Басиаҭ.

— Урҭ алышькьынтыр[37] рыбӷа ҧнатцәааит! — иҳәан, Алиас дындәылтцын наҟ дрытцаҟьеит, аха урҭ уи ауха уаҩы изызырҩуамызт, дара ргәы иаанагаз нарыгӡон.

— Уажәшьҭа ҳус ҳаналга, аҧҳәызба ҿа анылҳәа, шәара шәаназыразха, шьҭа дшаагара, данҳашәҭо атәгьы уаха ҳалгароуп, — иҳәан, Ҳаҵьараҭ еиҭааирҿыцт ҧасатәи иажәа.

— Ааи, усоуп, — Басиаҭгьы уи даақәшаҳаҭхеит.

— Уи азы даҿазны ҳаицәажәап, ас ццакрыла шәаргьы дышҧажәгои, ҳаргьы дышҧашәаҳҭои! — иҳәеит Ҭорҟан.

— Ҳара ҳаццакӡом, иахьшәнынӡа уи лгара ҳгәы иҭаӡам, — иахьшәны аҧшьаша иахышәымгароуп, — иҳәеит Басиаҭ.

Ари заҳаз аҧшәмацәа зегьы неибарччеит уамашәа ибаны.

— Ҭагалан аҧшьашауханӡа шәаргьы шәааҧшы, ҳаргьы ууанӡа ҳаҿеҳархиап, — рҳәеит.

Ари заҳаз асасцәагьы неибарччеит.

— Аҧҳәызба дышҳашәҭаз еиҧш, дҳамшәымхуазар, иаҳҳәаз аҿҳәаразы дхашәҭароуп, — рҳәеит.

Алиас даацәажәан:

— Дадхеит, Ҳаҵьараҭ, ас уаҩы иҳәома? Лаҧҟьаны шәысҭ ҳәа дыншәҳмыркуазар, ауаҩҧсы ас деимырдо уаҩы ибахьоума, иаҳахьоума!

— Убри ҳара иаҳхароуп, ҳашныҟәаша, ишааууша ҳәа Зыкәырраа рҿы ирӡбыз шәаҳамҳәеит, убри азоуп ас изцәажәатәха, — иҳәеит Басиаҭ.

— Аҧҳәызба, дук имырҳауҳаукәа, маӡалашәа даагап ҳәоуп ргәы иштоу. Абри иаҳҳәо аҿҳәара ауха лымаҭәа хәычқәа аашьҭыхны агәылара днеир, иаҳҳәап, Рафидараа

---

[37] Алышькьынтыр — аҧсуаа рмифологиаҿы алажәлақәа рынцәахәы.

рҿы, уаҟа аҭацаагацәа нкыдгыланы апҳәызба дыргоит. Уажәы ижәбама абри еипш аус, ҳ-Апсны аиҳарак абасоуми аҳәсахәыҷқәа хатца ишцо, ҳаргьы митәык зҳәаз иеипш ҳҟашәымтцан. Апҳәызба дҳашәҭ убри аҿҳәаразы, акы еипшымкәа ҳшәыҳәоит. Нас наҟ-наҟ шәара шәшеибабаша шәара ижәдырп: ачара жәуп, деихрашәтцап, уи шәара ишәусуп. Уажәы аус еитцашәмырхан, иахшәмырпан, «мышкы иахыпо шәымшы иахыпоит» рҳәоит. Наҟ-наҟ иҟало, ибжьаҳауа ижәдыруазеи? — рҳәеит.

Абри наҟ-ааҟ даара ирзеимакырахеит. Убри ала атцх наскьаргеит. Нас апшәмацәа неицәажәан, иназыразхеит.

Убри аамҭазы аишәа аадырхиан, асасцәагьы апшәмацәагьы неидтәалан, даара еибаныҳәеит. Уаҟа апҳәызбеи аҷкәыни рыѡхәы ржәит, еидырныҳәалеит. Зыкәыр иҭаацәагьы аӡәгьы нырмыжьт, зегьы рыѡхәы ржәит. Рафидеи Есмеи урҭ рыматц уа ирхагылан. Нас асасцәа ацара инақәыркит. Еиҭарҳәахт ражәа.

—Имаӡазароупариаус,амаӡаанахьӡаҳтца,имаӡазароуп, избан уҳәар, инапшуа иаргама усын, зегьы ирдыруан, аха лҭаацәа, ахарџь иацәаашьан, ирзымдыруашәа маӡа дрышьҭит рымҳәаразы. Аха уи сҳәеит ҳәа, иахьа Зыкәырраа рҿы ҳаштәаз, ргәыла ҭакәажәык дааин, «Нан, Зыкәыр, ҭаца дааугоит ҳәа саҳаит, итцабыргума?» — лҳәеит. Атцыс иаҳәоу, аҳәыҳә иаҳәоу, изҳәа сыздыруам, аха абгьааҳәа зегьы ираҳаит, ҭелла еимырдоит ҳәа сыҟоуп, — иҳәеит Басиаҭ.

— Ҭелӡам, егьтцысым, егьҳәыҳәым, ус ажәабжь мѡазго аҳәсақәа роуп, — иҳәеит Ҭорҟан.

— Ижәбалак зегьы аҳәса ирықәшәыжьуеит, аха урҭ иреицәоугьы ахацәа рацәоуп, — лҳәеит Рафида.

Зегьы неибарччеит, аҳәсақәа рвеқьил лоуп, рҳәан.

— Шәытцх аабзиахааит, абзиаразы уаѡ дааилааит! — рҳәан, асасцәа иҽыжәларц индәылтцит.

— Абзиаӡа шәақәшәааит! — рҳәеит апшәмацәагьы.

— Атцх тцәцаны иҟан, уажәы ақәарпсса ауашәа иаабоит, иҟалазеи, иабантәааи? — рҳәан, асасцәа нҿыжәлан, иныҳәа-ныпхьаны иныҟәтцит.

XXVI

АЛХАС ДТҶАРКИТ. АЧАРОУРА АХДЫРПЕИТ

Хәылпазык Алиас аусурахьтә аҩны дааин, иҿыинапы ӡәӡәаны днатәеит.

— Камачҷыҷ дабаҟоу? — ҳәа ипшәмапҳәыс дынлызтцаaит.

— Уажәраанӡа абра дыҟан, уажә дахьца сыздыруам, — лҳәеит Есма, убасгьы нацылтцеит: — Тҷамшьыгә хәычҷы абра агәашә аҿы дылбан, аҽқәа Шьаабан иқьаптҷаҿы иҳәуеит, абрахь аҩныҟа иаадцала, лҳәан, ддәықәылтцеит, нас лара дахьца сыздырам.

— Ларгьы уахь ҽыпшаара дцазаргьы ҟалап, уаҳа лдырyа цьыбшьо, уатцәашьтҷахь ауха хатца ицаша атҷыпҳа уаха ҽыпшаара Шьаабан иқьаптҷахьы дцеит бҳәоу?

— Уи сыздыруам дахьца, аха уатцәашьтҷахь ауха дцоит, уҳәама?

— Ибхаштҷма, пшьымш рнаҩс аҿҳәара ипахтцәаз? Иахьа хәымшуп, шьтҷа ҩымш роуп инха.

— Уртҷ амшқәа сыпхьаӡаларц стҷахым, ирласны иаарҳәа сшәоит. Аха уеизгьы зынӡак иҩны ицеитеи уртҷ ахәымшк! Дцар иҳапсыхәоузеи, агәылара дцар, дааанӡа ҳгәы ҿыгьуеит, лбара хазгәаҟуеит! Арашәыгеипш аҷҷаҳәа дҳалан, ҳгәы ҟалтцон…

— Ишпааури, иҳачҳароуп, иаҳмычҳар, иаҳкузеи? — иҳәеит Алиас.

— Нас уара излоуҳәо ала Ивани Леуани аанӡагьы ҳаӡҕаб дцозаап.

— Урҭ иахьа Аӡѡыбжьа избон ҳәа аӡәы исеиҳәеит, аха ѡымш-хымш раҟара уаҟа инхоит ҳәагьы нацитцеит. Урҭ ѡымш-хымш аныррҳәо, жәамш ианынхогьы ҟалоит. Урҭ раара бара бзахыццакуазеи?.. Урҭ аар, аус еитцарымҟьозар, иацхрааӡом, — иҳәеит.

Абас еицәажәо иштәаз, Мац агәашә дааҭалт, аха даараӡа илахь еиқәны, уисыр, шьакәарак илымкәо, дцәышӡа.

— Хәылбзиақәа! — иҳәан, днаскьаны днатәеит.

— Бзиала уаабеит! — рҳәан, инагылақәеит.

Алиас цыҭрак изтцаара изымгәаҕьит, баапсык иаҳазар акәхап ҳәа дшәаны. Аха уеизгьы иааизымчҳаит.

— Изакәызеи, Мац, улахь еиқәшәа узбоитеи, иҟалазеи, иуаҳазеи? — иҳәан, дизтцааит.

— Исаҳаз уҳәозар, ибзиаз егьсмаҳаит…

— Нас уеизгьы?

Мац цыҭрак аҭак мҳәакәа дхәыцуан, Алиасгьы уаҳа идимцалакәа, ииҳәарызеишь ҳәа дхәыцуа дизыпшуан. Нас даацәажәан, — Алхас дҭаркит, — иҳәеит.

Уаҕеимшхара, хатцеи пхәыси уажәраанӡа ҳаӡҕаб уатцәашьҭахь ауха хатца дцоит ҳәа итәаз, адыд рысызшәа, иахьтәаз инышьхныпсылеит. Акраамҭа наҟ-ааҟгьы рҟытпсыт ыҟамкәа, зыпсы злышәшәаз цьоук реипш, итәан иууаӡа,

— Усс иоузеи? Дзыхдырҟьаз ҳәа креилукаама?

— Усс ҳәа ак иманы дыҟаӡам, аха гәаҕшақә аӡәы изипшааит уск.

— Уеизгьы, закә усхарыз уажә иаалырҟьаны изцәыртцрыз?

— Закә усузеи, умбои, Ҕәада ақыҭан аӡәы цәкы ицәырӡазшәа, убри ацә ашьҭа Зыкәыр иѡны ааигәа иааргазшәа, нас убра изызшәа, иааиқәдырҽаҽан, аурандикгьы

убра днақәдыршәан, аус «рыцшааит». Аусгьы цшаашьас иартәаз — Алхас цҳәыс дааигон, ачара ду иурц игәы итан, ацәқәа ахьишьуаз убри ацәгьы убраҟа ирылатцаны ишьуан ҳәоуп, — даҿын Мац иажәабжь анагӡара. — Убри аздырхеит аус. Аурандик днаипхьан, инапқәа ҿаҳәаны, днаиапца Очамчыраҟа дкеицеит, днаганы дтеикит. Абри зегьы иацтәи амш иналдыршеит. Иахьа Очамчырантәи Зыкәыр дааит. Аҷкәын дтакуп, ибартагьы сырымтеит, иус цәгьоуп, макьана цқьа ипшаам, рҳәан, насгьы усшәа ҳәанҳәахла исаҳаит, аҷкәын, абахта дшынташәаз еипш, ипсы неихаҳан, даара дычмазаҩуп ҳәа. Апҳәызба лгара, ачара уҳәа шьта убри аҿҳәаразы изыҟамлеит, иахаагеит. Унеины убри Алиас исызиаҳә ҳәа сеиҳәеит, — иҳәеит.

Ари заҳаз Алиаси Есмеи егьыпсымкәа, егьыбзамкәа, урысыр, шьакәарак рылымкәо инатәеит.

— Зыкәыр уатцәы деитацахуеит, уи аҷкәын изы цсыхәак сызуазар ҳәа, аха аллаҳ идырп уи илшара. Башамашала дтарымкит уи аҷкәын.

— Мац, уатцәы уахь Очамчыраҟа унықәлонда уск умоушәа; ажәабжь еилукаарын, иудыруазеи, зымшала дтаркыз избахә уаҳар, ма издыруада Зыкәыр кридыруазар. Ишакәызаалакгьы, ацара атахуп уахь.

— Камаҷыҷ дыҟам уажәраанӡагьы, шәара шәҟны дыҟоумашь, Мац?

— Ааи, ҳара ҳҿы дыҟоуп. Абри ажәабжь убригь илаҳан, лшьамхқәа налытцаҟәалан, днатәеит, — иҳәеит Мац. — Сыцшәма, хәычык уи лгәы ҟастцоит ҳәа, дналацәажәааалацәажәо убра длымоуп, аха уи ус иужьо аӡә лоума?! «Шьтарнахыс уи аус атәы егьыҟам, гәаҕшақә дтаркзар», — лҳәеит ҳәа салҳәеит сыцшәма.

Ус ишеицәажәоз, Торҟан агәашә даатҭалт. Абри акы имаҳакәа дыҟам, убри азы акәхап дзаауа ҳәа неибырҳәеит.

Убригь дук илахь еитцымхкәа асоф даахалан, — Хәлыбзиақәа! — иҳәеит.

— Бзиала уаабеит! — рҳәан, инеихатцгылеит абартгьы, дук рылахь еитцымхкәа. Нас инеибартәақәеит. Пытраамтҭак ус ҿымт-псымшьа тцаӷа ипшуа итәақәан. Нас Торкан даацәажәеит:

— Закәызеи, Алиас, ажәақәак саҳан, тцабыргума?

— Саргьы уажәы исаҳауеит. Абра Мац исеиҳәеит... Азәы ҳәызбацагәыла ҳахәда цикеит, дызусҭоу сыздырам!

Нас пытрак дырҩегьых ихәыцуа итәан. Ашьтахь Торкан Мац дизтцааит:

— Ишпауаҳаи, Мац, ишпакалеи зырҳәа?

— Саргьы абри уажәоуп иансаҳа. Ахәылпазы Зыкәыр Очамчыратә дшааауаз, аҩны даадгылан, абас-абас икалаз ҳәа сеиҳәеит.

— Нас аҷкәын дтакуп акәу?!

— Ааи, дтакуп, уимоу даарагьы дычмазаҩуп ҳәа саҳаит, аха дысдмырбеит ҳәа дашшуан Зыкәыр. Уаха хәылпазы уахьтәи дааит. Уатцәы деитацахуеит.

— Мацгьы дцар цәгьа избом. Дзыхкьаз-дзынкьаз зҳәаз еипш, кризеилкаауазар даара ибзиахарын.

— Уи даара иус бзиоуп. Уеизгьы ианақәукых, уатцәы шьыжьымтан уца, икоу убап, ирҳәо уаҳап. Аҷкәын дычмазаҩытцәкьазар, хәдықәтцала дышпармышьтри, кааметҭзак камлазар. Тцоуп, Зыкәыр ауацәа заманақәа имоуп, ицхрааша, аха уаргьы иумоуп. Псыхәак зламоу ала аус ныкәыжәга, — иҳәеит Торкан.

— Убри зымшала дтаркыз здыруандаз, уаҳа сҭахымызт! Гәаӷшақә азәы иаҳзиузшәоуп абри аус шыкала, — иҳәеит Алиас.

— Сара исаҳаз тцабыргызар, ииашаны уи аҷкәын дзықәшәаз аус гәаӷшақә азәы дақәиршәеит. Азәы ҳәа сызҿугьы Чычын-ипа Татластан иоуп.

— Ҳаи! Ари смаҳакәа хыкәалаак аасыҟәшәандаз, уи сарҭынчрын, Алиас Цагәба хыкәалаак дагеит рҳәарын… — иҳәеит Алиас.

Ари еипш ажәа Алиас иахьтә ираҳаз уамашәа ирбеит Ҭорҟани Маци. Измааноузеи иуҳәаз ҳәагьы инеизтцааит. Аха Алиас уи аатырҟьаны иреимҳәеит. Амала хәычҷык ргәы иныҟәишьит абасала:

— Уи аамсҭа зызбахә уҳәаз Зыкәыр Ҷалиа иҿы мацара даанҿасуам, ҳара Цагәаа ҳахьгьы диасра дыҟоуп…

— Дмиаси, Ҷалиаа ирзиуз абжа ҳа ҳалахәуми? — иҳәеит Ҭорҟан.

— Ус акәым, еицәоу ҳзиур ҟалап, уи бзиарак азы нап ҳаимыркит, — иҳәахт.

— Уара ари зҳәаз акы удыруеит, иҳауҳәарауазеи?— идырцалт, аха уаҳа реимҳәеит Алиас.

Нас иара даагьежьын, Ҭорҟан дизтцааит, иаҳа цқьа инагӡаны иреиҳәаразы.

— Сара исаҳаз уи ауп: Ҭаҭласҭан Алхас бзиа дибон, лассы-лассы дипҳьаны дигалон. Уажә иаалырҟьаны, иҟала рыздыруам, абри еипш аус изыҟалеит. Ҩаада аҟыҭан иара ибзыцәашьа Лага иҿы цәкы иман, рҳәеит, Ҭаҭласҭан. Убри жәацуха ирӡазшәа, ашьҭа Зыкәыр иꙩны ааигәа ианааи, ирцәызызшәа, абас акы еиҟәыреаеаны иҟартцеит…

— Лага ида уаҳа ацә ашьҭа ихыдаз ҳәа иуаҳазеи?

— Убас даеазәгьы, убри ибзыцәашьак ихьӡ рҳәеит, аха исхаштит…

— Уажәшьҭа издырт ари Ҭаҭласҭан аус ирҿыцыз сара сшыҟәнахуа. Упшишь, уи Лагажә иҟаитцо, уи бзиарак иуп ҳәа уҟоума, абри еипш иҟоу абзамыҟә инапалоуп аҟәышцәа амаҭ зларкуа. Аха уеизгьы ҭауади-аамсҭеи ҳара анхацәа аӡә ҳаҟәырхырц аныртаху, ҳара анхацәа ҳаичырчаны ҳаҟәибадырхуеит, дара рнапы ӡәӡааны, иҿапхаҿабзуа инатәоит. Уи еипш аусҟәа рыҟатцара уажәы ирымбеит, изышьцылоу ауп…

— Уара абас зҳәо акы удыруеит, уеизгьы-уеизгьы иҳауҳәароуп, — рҳәан, цәгьаӡа идырцалт Маци Ҭорҟани.

— Ианыжәмуӡа ишәасҳәап, — иҳәан, ипшәма лахьгьы ихы наирхеит. Ибгәалашәома бара, Алхас, Рафида лыла ҳаӡгаб диаҳҭаразы ажәа анаҳнитца, бара баацәажәан, «Абри аҩымз-хымз рыла абри дыхҩыкуп ҳаӡгаб илышьҭалаз», — аныбҳәа, сара ибасҳәаз?

— Ишԥасгәаламшәои? Саргьы ак саҳан, аха ануҳәа, сузтцааит, сеиҭаузтцааит, аха исоумҳәеит, — «Бысҟәатц! Сара исазҳәаз исеимҳәандаз, бара ишбасымҳәарыз», — уҳәан, исоумҳәеит, — лҳәеит.

— Абри акәын ибасымҳәоз. Абар уажәы иахьаацәыртц, — иҳәеит. Аха ирзеилымкааит уи иатцанакуаз. Нас даацәажәан: — Уажәыгь исцәымгуп уи аҳәара, аха «азҩа маӡа уаҩ дагоит» — рҳәоит еипш, истцәахыр, изӡар, мышкызны цәгьарак алтцыр, изҳаумҳәазеи ҳәа сашәымҳәаразы ишәасҳәоит. Сынтәа, уажә аакьыскьа, Чачаа раҳҭны ампыласра аныҟаз, адырҩаены убри Ҭаҭласҭан ибзыцәашьак ишиаҳауаз аӡәы иеиҳәеит: «Абри Алиас ипҳа бзиацәак лоуп, убри илеипшу, илыцназго уажәы ааигәа-сигәа џьара дубарым, аха аф зысыз, дынхаҩ ҭыпҳауп, тцлаҳәысҭак ипҳа дызлааугари акәымзар, даара сгәы лызцоит», — ҳәа. Изеиҳәозгьы ибзыцәашьцәа дреиуан. Уи Ҭаҭласҭан игәы иахәап, иҳәан, угәы дыԥнаҟозар, улеилаҳауазар, уиаҟара хәыцрас иаҭахузеи, уаҩ дизынашьҭ, Алиас упҳа дсыҭ ҳәа, дук игәазымцошәа убар, дымтцарсны думгои ҳәа иабжьеигеит.

— Даамысҭазар, исапханагьлоу аӡә иакәзар, упҳа слеилаҳауеит, угәы ипнаҟозар дсыҭ ҳәа уаҩ дизыноушьҭыр ҟалоит, акәымзар тцлаҳәысҭак упҳа дсуҭару ҳәа, унапырҟәычуа-ушьапырҟәычуа уаҩ дызлаизыноушьҭрызеи, насгьы дымтцарсны дугар, уи зынӡак апхашьара, аамсҭа хатцак тцлаҳәысҭак ипҳа дымтцарсны дигеит, ак

иаԥсоу иакәымзаап рҳәап. Дымҵаурсуазар, иуеиҕьу иԥҳа дымҵаурсроуп. Убри еиԥш аҿоуп амҵарсра ахьаҟәнаго.

— Уара избо аҵагьы уабылуеит, — ахьшәашәагьы. Усгьы иамуазар, асгьы иамуазар, нас уаҟәыҵ уи аус, уи илаԥханагьлоу аӡәы дигап ҳәа иеиҳәеит. Аха уи ауаҩ иҵәажәашьа исаҳаз цәгьарак улимхыр иуам ҳәа сыҟоуп ҳәагьы нациҵеит, — иҳәеит Алиас.

Абри заҳаз Ҭорҟани Маци даара рҕәы иалсит. Ирҳәара рзымдырыуа пыҭрак ус итәан. Нас Ҭорҟан даацәажәеит:

— Абри Алхас иҭакра ҟазҵаз уи Ҭаҭласҭан иакәзаап…

— Абраҟа исаҳаз ажәа Ҷалиаа рзымоу, Алиас иҳәон еиԥш, ҳара Цагәаа зегь ҳазгьы даара иус цәгьоуп, убри бзиараны ишаҳзыҟамла збоит, — иҳәеит Мац.

— Аԥсны аԥсацәа ыҟәызхыз аԥҳәыс ҵыхәеи аҳәаа аимакреи роуп; шәыԥшлеишь абри бзиарак алҵуазар. Уи Ҭаҭласҭан ҳәа шәызҿу уаҩхжәак иоуп, бааԥсык ҳалихыр ҟалап, ҳазҕаб лзы ус иҳәазар.

— Алхас иҭакра уи ибзоуроуп… Убри иаҩызоу акы ҳаргьы иҳазныҟәигар ҟалап, — иҳәеит Мац.

— Ииашоуп, ииашоуп! Ҳгәаҳҿанызароуп, — рҳәеит зегьы еиҵҿакны.

Нас Алиас даацәажәан: — Мац уеизгьы уаҵәы уцароуп Очамчыранӡа. Ирҳәо-ируа убап. Алхас дшыҟоугьы уаҳап, — иҳәеит.

Ҭорҟангьы, — Амарцьа, Мац уцароуп, —иҳәеит.

— Наҟ-наҟ иҟало аабап. «Имыцәакәа аԥхыӡ збаз» ҳәа, иҟалаша ҟалаанӡа абра ҳара аус аӡбра ҳаҿуп. Алиас абри аус аҵыхәала кыр уаҳауазар, ҳара ҳазҭаху акы акәзар, адырра ҳаҭ, — рҳәан, инагыланы ицеит рыҩнқәа рахь.

Мац данынаскьа, Алиас ибжьы наиқәиргеит, аҩны ушнеилак, Камачыч абрахь аҩныҟа ддәықәҵа ҳәа. Урҭ гыланы ианца, хаҵеи ԥҳәыси рымацара ианаанха, акраамҭа иҟәиҭ-ԥсиҭха итәан, Камачыч лаара иазыԥшны. Нас Есма даацәажәан:

— Уара акы ахьырҳәо ак ыҟоуп ҳәа, ирҳәо мыцҙам. Абри аус, ҳаҙҕаб лхатцацара, изыҟало усым ҳәа сыҟоуп. Уажәы абра исҳәар уи зхысҳәааауа, усхыччашт, уи пҳәыс хшыҩуп ҳәа. Аха уеизгьы уи уасҳәоит, — лҳәеит.

— Иҳәеишь убри бгәы иаанагаз! — иҳәеит уаҟа иҟәитҙа итәаз Алиас.

— Абри аус злаҟамло ҳәа сгәы излаанаго, акы, ҳара апҳәызба дызтҭиуазгьы, дара уи дызгозгьы зегь ҳаццакуан уаҩы ишимбац. Тәымуаҩык, абри аус зусым аҙәы иаҳар, уамашәа ибашт, ицьеишьашт, «ахәыҷы инамҙаша агара дакуам» — ҳәа, абарҭ абриаҟара изырццакызеи накааҟгьы, иргәамхәо уск рзыҟалашоу абри еитцазҟьаша ҳәа иҳәартәы, уи акы. Ҩба, абри аус рапхьаҙа Рафида иаацәырганы аҙыхь аҿы иансалхәоз, атцаракәа аапын моу, ҙынгьы пхынгьы тәарҭас-шәаҳәарҭас иахьрымаз уи аҿны уаҟа тцыск абжьы уаҳашамызт, ргәы иамыхәоз иҟамлашаз ак раҳазшәа. Хпа, амра акәзар, есҟьынгьы уаҟа шьыжьла аҙы ихыҷҷалоз, уи аҿны аҿырхәашьны уахь анапшра аҭахымызт, агәы иамыхәоз, иҟамлаша акы уаҟа иаҳазшәа. пшьба, Алхас ихьҙ ала ацҳаражәҳәацәа анааи, амш бзиан, атцх бзиан. Абри аус алацәажәара иаҥалага, аҟәапсата аура иалагеит, абри аус шыҟамло дырны лаҕырҙыла итцәыуашәа, — даҿын Есма абарҭ реиҟәыпхьаҙара. — Хәба, урҭ ацҳаражәҳәацәа абра ҳамҙырха ианааҟәгыла нахыс, ҳлаҟәа ҿааихак рымаҙамкәа ашра иаҿын, инагыланы ицаанҙа. Убригь акгьы иамаанам уҳәар, ихастцома? Фбагьы, ҳаҙҕаб уатцәашьтахь хатца дцоит ҳәа ҳтәан. Уазхәыцишь, амалахазгьы хатца ицо аҙә леипш дыҟазар? Амалахазгьы уи лхаҿы иҟаҙам. Паса дшыҟаз дыҟоуп асасацәас иҿы зҳәаз иеипш, агәылацәа рҿы уҳәа. Абригь акы иамаааноуп…

— Нас абарҭ ибҳәаҟәаз зегьы ззыбҳәо — абри аус изыҟало акы акәым бҳәарц бгәы итоуп, уи акәыми? — иҳәеит Алиас.

— Ааи, абарҭ зегьы неидысхәыцлан, нас аҷкәын иҭакра абра инацутцар, уара Ҭаҭластан иихәаз ҳәа иуҳәаз абарҭ инарыцутцар, ҳаӡгаб ииашаны хаҵа насып дылмоур ҟалап уҳәартә иҟоуп.

— Абри зегьы бара ибеидзырхәыцлаз, бҳаи бҷышьи неихапшьуа абра ибҳәаз зегьы бзырҳәо убри аҷкәын иҭакроуп. Аха абарҭ еиқәыбыпхьаӡақәаз абаабгеи, излабгәалашәазеи, излеидыбкылеи? Абраҟа ибхашҭыз ҩбаҟа жәа сара инабгәаласыршәап, нас ишыбҳәаз акәыцәҟьахоит: сынтәа асы ҩаҩәа шауз, аҵлақәа рымахәқәа шархәаз, иацы ахьшь нышьҭасны акәҷышь шагаз, цыпх Рафида лыпҳал аӡыхь аҿы ишыҧеыз, абарҭ пхыӡқәакгьы нарыцыбтцар, нас, ҳәара аҭахым, ибҳәаз ҟалеит! Банаџьалбеит, апҳәыс хшыҩ рҳәеит ҳәа, ас уаҩы ибахьоума, иаҳахьоума? Сара исабҳәеит, аха даеаӡәы иабымҳәан, ауаа бхыччо бхы ҟабымтцан, — иҳәан, дааччашәа иуит Алиас.

— Шьахәуп, сара сыпҳәысуп, сымдыруп, аха уара иамҩан идырны, уччо, абри ҳазлацәажәо аус аҳасаб укыр... — лҳәеит Есма.

— Бара бзиарак збаша, абри уажәы абра ибҳәақәаз сарамоу, аҧсы иаҳар, дарччап, — иҳәеит Алиас.

Убри аамҭазы агәыларахьтә Камаҷыҷ дааин, аҩны дааҩнашылт, иеибырҳәоз ажәагьы иааҟәыҵт.

XXVII

АЛХАС ДЫПСИТ

Адырҩаены ахәылпаз Мац Очамчырантәи дхынҳәны аҩны дааит. Дшааеыжәтцыз еипш, дымтәаӡакәа Алиасраа рҿы дааин, иибаз-иаҳаз реиҳәеит.

— Алхас дгәаҟцәгьоуп. Абахҭа дшынҭашәаз, ипсы ꙩеихаҳа дцеит, рҳәеит, — даҿын Мац ажәабжь аҳәара. — Зыкәыр ауа иҳәеит, аҟәла иҳәеит, аха ичкәын ибара аначальник азин иимҭеит, уи иеипш егьаꙩы чмазаꙩхахьеит, аха акгьы рмыхьӡакәа иҭыҵуеит, џьоукых — рҿыргызмалны, ичмазаꙩушәа рҿыҟаҵаны, абахҭа ианҭыҵлак, игьычуа-иқәычуа индәықәлоит. Хымшуп дҭакижьҭеи, акгьы ихьуам ҳәа иеиҳәеит. Нас Зыкәыр даалаганы, аурандик дхыхны, кыр иҭаны, маӡала диирбазаап. Аҷкәын апсра даҿуп, ипсы шҭоу, хәычҷык ихы идырҩуа дшыҟоу, абахҭа дсызҭгозар ҳәа сашьҭоуп, аха анцәа идырп дсырҭару, иҳәеит. Иара Зыкәыр дубар дуздыррым, иҵынтца укыр, ипсы неихыҵп, уҳәартә дҟалеит. Зыкәыр, уахь аҷкәын ибара даннеиуаз, Жьац хәычҵгьы дицзаарын. Зыкәыр дандәылҵ, Алхас Жьац диҳәеит шәара шәҿы дааины абас дышгәаҟуа шәеиҳәаразы, насгьы маӡала илулак Камачҷыч абраанӡа дааины, сыҵсаанӡа лыла салырбааит ҳәа. Амыжда, апсра даҿуп, аха дырꙩегьых сыпхашьап ҳәа игәы иҭоуп, иаб дгыланаҵы, абри еипш ажәа имҳәеит, дандәылҵоуп Жьац ианиеиҳәа. Аха Жьац излеиҳәаз ала, уаха уа данааҭаха — изшом; иҿы акхьеит, иажәа цқьа иузеилмырго ауп дышцәажәо, иҳәеит.

— Абарҭ ажәақәа уара ухала Камачҷыч илаҳә, дизааит, уаҟа дыздыруада, уеизгьы ихәлахьеит, ипсы даахьӡар, инеицәажәап. Иудыруазеи, уаҳа еибамбарц иҟазар, еибабааит, рыгәнаҳа цәгьоуп,— иҳәеит Алиас.

Мац абарҭ ажәақәа — Алхас иааицҳақәаз — Камачҷыч илеиҳәеит, апсхыхра дшаҿызгьы нацҵаны. Абри ашьҭахь ажәа «апсхыхра даҿуп» иҳәаанӡа Камачҷыч Мац дизыӡырꙩуан ичҳаны, ҿымҭ-псымшьа, абри ашьҭахьтәи ажәа аниҳәа, уаҳа лзымычҳазт, лылагырӡ лзаанымкылакәа, днагьежьын луаҭах ахь, деиҵақьуа пытрак дҵәыуон. Мац дахьгьылаз, — Шәыгәнаҳа убас Ҭаҭластан даргәаҟааит, уажәы Алхаси бареи шәгәаҟуа шәшыҟаитҵаз еипш. Алхас, рыцҳа, акы ихараӡамкәа псырҭас абахҭаҿы ишпаиуҭеишь,

Ҭаҭластан иҧсышьахазеи рҳәо, дук мырҵыкәа жәлары ираҳааит, — иҳәеит игәаныла.

Камачҷыч лылаҕырӡ рыцқьо даадәылҵцын: — Мац, уара узсыццозар, сара абра уажәытцәҟьа сҿааилаҳәаны сынҿыжәлоит, — лҳәан, аҕәра аакынҧаа, лҿы амӡырха аҵыхәан иҳәуаз, абҕьааҳәа аҕәра нахалҵан, акәадыр наҟәылҵеит. Иара убри аҿгьы, зны-зынлагьы аҕәра лыманы даннеилак, хәычҷык злеишәа зрыцәгьалоз, иахьа лбара еилаҳазшәа, лус дахьысыгӡап, аҳәозшәа, ҭынч иналыдгылт.

Уи акәхеит… Аминуҭ азы лҿы днаҟәҭәеит, Мац дынлывагылан, еиманы Очамчыра инеит. Уаҟа ауриадник азин ааимылхын (заа уи ауриадник Зыкәыр дхиххьан), дныҩналт. Илбазеи уаҟа? Алхас, ианакәызаалак зылахь еиҟәны илымбаӡацыз, амра зеигәырҕьоз, ихәмаррала-иччарала аҧсытцәҟьа дирччап ҳәа ззырҳәоз, уажәы дубар, дуздыршам: ихәапштәы еицакт, ибз иҿы иҭабылгьоит, ииҳәо узеилыргом, дпатоит, иҿашәалак ҳәо, ибла пшӡаҟәа харбҕьар ицоит, дҿыҩлакьшәагьы дҟалеит, адаҟьахь[38] иҿы рханы акы сҳәоит ҳәа даҿын, адаҟьа дацәажәон дахьгәаҟуаз. Камачҷыч зназы дшәеит, уимоу, Алхас иакәымзаргьы ҟалап ҳәа лгәы иаанагеит. Иҧхамшьакәа ирҭаху еибырҳәап ҳәа, Мац адәны иаанҿасыз даалҧхьарц инаҟәылкит. Нас лгәы аалырҕәҕәан, лыбжьы наиҟәлыргеит: — Уааҧшишь абрахь, сумбои, Камачҷыч соуп иуацәажәо! — анылҳәа, ипатара дааҟәытцын, дӡыҩӡа аӡырҩра далагеит. Дырҩегьыхҩынтә-хынтәраҟараинаиҟәҿылҭцын, днаицхраан, даарҳәны дныҟәлырииеит. Зыбжьы газ дналыхәапшырц иҭаххеит, аха ацәымза мыждагьы ала ҭаа, — лашарак ауахылтцхуаз! — дизымдырт. — Сара соуп, Камачҷыч, — ҳәа иапхьа даныҟәҭәа, ила ҭраа дылзыпшуа далагеит. Убасҟан, цасҳәа ируазшәа, егьи ауаҭах ахьтә абаандаҩцәа еибарҟыжуа рыбжьы ҕәҕәаны иаагеит. Уи

[38] Адаҟьа — араҟа аҭӡы ауп иаанаго.

иара игәы иныҟәꙍын, илахь неимеирццеит. Иҟәҿытра Камаҷыҷ данаҟәымтӡа, ила ҭраа дышлыхәапшуаз, дидырзаап, аҽырҳәа инеимеиҭәан, аҵәыуара далагеит. Камаҷыҷгьы илзымычҳазт, ларгьы дналагеит аҵәыуара. Ак леиҳәарц иҽыназикит, аха изымҳәеит, амала ус уа дидтәалан акраамҭа, нас Мацгьы дааꙍналан, ибжьы наиҟәиргеит, аха ацкы изымҳәеит, иҿы акхьан. Ауриадник шьҭа шәдәылтц, аҵх агәы еиꙍнашеит, уаҳа уаҟа ааҥҿасра зыҟалом, иҳәеит, — иҳәан, Мац дындәылтцт.

Камаҷыҷгьы дыштцәыуоз уи изкны илымаз лчавра ааҭылхын, Алхас инапы инаныцьгәалан, нас даҽа чаврак лцьыба иааҭылхын, илаӷырӡҟәа аалрыцҟьан, ихы-иҿы днагәӡит, нас дыштцәыуоз дындәылтцит.

Хәычҷык ианынаскьа, Камаҷыҷ Мац дизтцааит, абра ачымазаꙍ иааигәара иаб дзыҟамзеи ҳәа.

— Иабмоу, иангьы абра дыҟоуп, иашьцәагьы, аха абра итцәыуо абахҭа ианадымтц, ауриадник дрытцаҟьан, наҟ икеицеит, — иҳәеит, — ипсы шҭоу абахҭа дҳазҭгозар ҳәа иашьҭоуп, аха дрырҭом, ишынҭаацәоу зегьы абра иҟоуп. Иара Ҭаҭласҭангьы дгызмалха абра дыҟоуп. Алхас ипсра, игәаҟра деилаҳауашәа, аꙍы ыжәуа, қьаф уа аҟалаҟь далоуп. Иакәымкәа гәаӷшаҟә, харада-барада Алхас абас шизиуз здырыз зегьы гәалас ирымоуп, — иҳәеит Мац.

Ус инҽыжәлан, ашарпазы аꙍны иааит.

Адырꙍаҽны, амра нхашлоны, Очамчыратә уаꙍ дааит.

— Алхас дыпсит иахьа ашарпазы абахҭаҿы. Ашьыбжьоншәа амꙍа дыҟәыргалоит, ҳазҭаху, ҳауа-ҳаҟәла зҳәаз иеипш, иаҳпылааит ҳәа Зыкәыр саашьҭит, — иҳәеит иааз.

Иаарласны Алиас игәылацәеи иареи, Ҭорҟан, Мац уҳәа инеиҟәҿыртҟәан, амꙍа иныҟәлеит. Амꙍаду аҿы иахьынкылсыз, ицоз ауаа жәпа инарылагыланы ишнеиуаз, ауаа рацәа акәыба рыманы иаарпылт, Очамчыра ааигәа инеиуаны.

Нас, уи акәхеит, акәыба неимда-ааимдо ирыманы ахәылбыҽха аҩны инаргеит. Аԥсы дныкәаԥсцан, инеиҵырхит аҵәыуара-ахьра.

Ауха Цагәаа — Алиас, Ҭорҟан, Мац уҳәа — Зыкәыр Ҷалиа уаҩ дизынарышьҭит:

— Ишԥааури, ҳаӡҕаб лус ишымаӡоу инҳажьру, уҷкәын дизҳәаны дыштәаз ажәала-усла зҳәаз иеиԥш, иаҳраргамару? — ҳәа.

Зыкәыр ус рзааицҳаит;

— Ари аус ҳәа шәызҿу, уи шьҭа имаӡам, ажәлар зегьы ирылаҩит. Сычҷкәын сҭеирхеит, сыҟәихт, аха хьӡырҳәагас уи диҭынхароуп, уи иҭарнакыс ҳара зымцацәаз уи ҳлыхәаԥшлароуп, аӡҕаб даҳхышәымбаароуп, — ҳәа.

Нас ауха, ианаалашьца, Алиас ижәлантәыз Цагәаа зегьы рееибаркны, рыҳәса-дара зҳәаз иеиԥш, ҵәыуара иахьцоз Камаҷычҕьы дыргеит дрыларгыланы. Нас уи акәхеит, зегьы рзы иаргамахеит Камаҷыч Алхас дҳәаны дышизтәаз. Убри инаркны иҳәаны итәаз аӡәы леиԥш, аԥсуа ҵас иаҵанакуаз ала дымныҟәар ԥсыхәа амоут. Уимоу, аԥсы данырж ашьҭахьгьы, Камаҷыч Зыкәырраа рыҩны дыҟан, рҭацак леиԥш ҩынҩажәа мшы раҟара.

Убри инаркны Ҷалиааи Цагәааи еиуацәоу цьоук реиԥш еиҭанеиааиуа иалагеит, руа деицруаны, раҕа деицраҕаны.

XXVIII

ИВАНИ ЛЕУАНИ ХЫНҲӘИТ

Ианцаз амш инаркны хымчыбжьа анаауиас, мҽышак аҽены ахәылԥаз Ивани Леуани Алиас игәашә иааҭалт, мыцхәы рылахь еиқәны. Абраҟа иахьааизгьы, аԥшәмацәа рылахь еиқәны инарԥылт, ԥаса арҭ анеиԥы-

лоз хәмарран, ччаран, самырӄәылхҙаран. Асоф ианаахала, уа инеибартәақәеит зназы. Нас Иван даацәажәан:

— Иӄалазеи, Алхас? Ҳара ҳцара акәызма шәыззыпшыз Камачҷыҷ хатца дишәтҭаразы, изыӄашәтцеи абас? — иҳәеит.

— Иӄалаз ҳаргьы иҳаздыруам, пхызу, лабҿабоу. Ҳара хзықәшәаз уажәыгь иаҳзеилмыргацт. Узҳазтцааз азы иуаҳҳәаша егьҳаздыруам. Ҳара ҳзықәшәаз еипш адунеиаҿ уаҩытәыҩсак дақәымшәацт. Амала, акзатцәык иуасҳәо убри ауп: ҳаӡӷаб насыпк лыманы дыӄамзаап, шьтҭарнахысгьы уи хаирк дақәшәоит ҳәа сыӄам, — иҳәеит Алиас.

— Ус лахьынтцаны анцәа илзиҳәазар акәхап, ауаҩы илахьынтца дзацәцом. Уи сҳәеит ҳәа, ҳара ҳразӄы даднакылазаргьы ӄалап, ҳара ус цеипшыс иҳамазар, ларгьы датцанамкуаз, уи дзацәцозма!.. Шәара иабашәаҳаи ас ҳара ҳаштҭахаз? — ҳәа дрызтцааит Есма, дахьгылаз.

— Аӄәа иҳаҳаит... Гәдоуҭатәи ҳхынҳәны Аӡҩыбжьа ҳааиуаны, усқәак ҳаун, Аӄәаӄа ҳхынҳәит. Ецынӡа убра ҳаӄан... Ишьахәуп, иӄалаша ӄалеит, аха абриаӄара шәзырццакызеи, убри еипш гәаӄрас шәзықәшәазеи? — иҳәеит Леуан.

— Леуан ухатцкы, абри еипш ццакра, абри еипш аус азы цьара аӡәы иҳәонгьы исмаҳацт, саргьы сақәымшәацт. «Ашьа ицаша ада иалагылом» — ҳәа ирҳәо ахатҭоуп ҳара иҳахь. Ус ҳақәшәарц ҳаӄазаарын, ҳзахымпеит, иҳазнымкылт. Ишәасимҳәеи, ҳара ҳзықәшәаз уажәыгь иҳаздыруам, нас шәара ишәаҳҳәари! — иҳәеит Алиас.

— Уи ҳаҳаит иуҳәаз, аха Камачҷыҷ Ҷалиаа рҿы дыртәаны дызшәымоузеи пҳәысеибатцас, бзан дизымгеит, цсын шьтахь аума дганы иҩны даншәыртәо? — иҳәеит Иван.

— Абри еипш аус ҳанақәшәа, убасгьы ӄаҳтцар акәын, уи ҳара апсацәа қьабзс иҳамоуп, ҩынҩажәаӄа мшы уаӄа

дыҟазароуп. Уи ақьабз еиҳагьы уи ҳзыруз ыҟоуп, уи иаарласны аҳәара уадаҩуп, аха уеизгьы, иааркьаҿны ишәасҳәап. Абраҟа Ҭаҭласҭан ицәыгьхәыцрагьы акыр иаҳцырхагахеит. Уи Ҭаҭласҭан ҳара иаҳзиуз шәара цҟьа ишәзымдыруазар ҟалап, — иҳәеит Алиас.

— Уи даараӡа еилырганы иаадыруеит. Уи дзакәтәу дырны ҳаҟоуп. Шәара шәнаҩсгьы уи дызцырхагоу, иргәамҵуа рацәоуп. Ҳара ҳацәгьагь ахылапшҩы иҿы иҳәахьеит, аха уи ҳареи наҟ-наҟ ҳаибабап, — рҳәеит Ивани Леуани.

— Абар уажәы шәара ишәҳәаз. Абра шәыҟазар, абри еипш аус анҳау, аамҭазы, уажә ишәҳәо убасҟан ишәҳәар, ишакәызаалак шәара шәахьтә убри игәы иамыхәоз акы шәҳәар, шәыпхасҭеитәыр ҟаларын. Анцәа иҵьшьоуп, шәара шәахьыҟамыз. Убри аҟнытә шәара абри ҳус еилапаҭа шәақәымшәара гәалас иҳамкит, — иҳәеит Алиас. — Уажәы, Ҭаҭласҭан игәиҭаз ҳара иаадыруеит, анышәаҳәа, шьҭа Камаҷыҷ пҳәысеибатҵас убра лыртәаара еиҳарак измааноу шәасҳәап: пҳәысеибатҵас Камаҷыҷ убра Ҷалиаарҿ дхартәар, издыруада пҳәысеибак, Ҷалиак ипҳәыс, дышпазго ҳәа абри Ҭаҭласҭан длыцрытцп ҳәоуп. Егьа маана аадырыргьы, ҳара ҳзышьҭоу убри ауаҩи ҳареи ҳаиланамгаларцоуп. Амала, сара сызлашәыҳәо шәҩыцьагьы — убри ауаҩ избахә цьаргьы ишәымҳәан абзиазгьы ацәгьазгьы, цәгьак шәылихыр ҟалап, даара шәхы ицәышәшаҭа, гәалас ишәымаӡамшәа ауаа шәхы дшәырба, — драбжьеит Алиас.

Ивани Леуани Алиас иажәа кыр иархәыцит. Егьтцабыргыми ҳәа ргәы иаанагеит. Камаҷыҷ Ҷалиаа рҿы лыртәаара иаҵанакуаз ианазхәыц, убри еипш агьангьашрагьы аус иазеиҵьхар ҟалап ҳәагьы ргәазцеит.

Абри инақәырццакны Алиас урҭ дрызҵааит, егьырҭ шәҩызцәа абацеи ҳәа.

— Урҭ абрахь Очамчыраҟа ицеит, рус иашьҭоуп, — рҳәеит.

— Амарџьа, убарҭгьы џьара ажәак рымҳәааит ҳус аҵыхәала, избан уҳәар, убарҭгьы ҳара ҳзықәшәаз, сара излаздыруала, даара гәала дус ирымамкәа иҟам, — иҳәеит Алиас.

Леуани Ивани Камачыч аҩны лыҟамзаара гәала дус ишрымаз ҩашьомызт. Егьҵабыргыми, Камачыч аҩны даныҟаз ччаран, хәмарран, лафҳәаран, чамгәыр арҳәаран. Уажәы аҩны аҭаҳмадацәа рымацара иаанхан, рылахь еиқәҭҵа еидтәалоуп.

Ауха Леуан уа дыҟан. Гәдоуҭа ирбаз-ираҳаз иаармаӡаны зегьы Алиас иарҳәеит. Уи иаҵанакуаз убри акәын — изышьҭоу аус акы алымҵыр, ҵсыхәа амам дук мырҵыкәа, абри аибашьра ду, зҵыхәа цымҵәо, излеимҽханакыз аҳасабала.

Ауха иахьтәаз ажәеи ажәеи шеихырҳәаалоз, Алиас даацәажәеит:

— Егьа гьангьашра ныҟәаагаргьы, акы иҳахәоит ҳәа сыҟам, уи ауаҩ иҿы. Уи ҳақәхра акәымзар, даҽа ҳасабк имам. Шәара ишәзымдыруа иҟалаз усқәакгьы ыҟоуп: Ҷалиа Зыкәыр аакьыскьа, иаҳҳәап, абри ахәба-фба шықәса рааҩс, цәыӡк иоуит ҳәа уаҩы имаҳацызт, уажәы ичкәын данырж аухаҵәҟьа ицә рӡеит, — инақәырццакны ҳара ҳажәлантә чкәынак Чагә ҳәа дыҟоуп, убригьы ҽы бзиак иман — ицәырӡеит. Мац иакәзар, иахеижьҭеи сыцәқәа руакы гәарымлеит ҳәа, апшаара даҿуп, иара убас — Ҭорҟангьы. Убарҭгьы рӡазар ҟалап. Убас, абри аҩымчыбжьык рыҩнутҟа Ҷалиааи ҳареи ҳнеилатҵаны хҧа-ҧшьба цәыӡ ҳаухьеит. Абри заҳаз зегьы маӡа-аргма Ҭаҭластан ишәзиузар ҟалап ҳәа ҳгәы иныкәыршьуеит ҳаргьы уи гәҩарас дҳамоуп, аха гәынхәҵысҭаламоу, аргама иаадырыргьы, уи аус иаркра ҳа ҳзы имариам ишыжәдыруа еипш, анхацәа шахаҭра уны уи изиҿагылом. Абри

ишәҳәаз, «узынҟьаз атцкыс узынҧаз еицәахеит», ҳәа, иҳахьхьоу зегьы иреицәаны иҳаҧхьаӡон избан уҳәар, уи арҭ рыҿгьы дмаанҿасыр ҟалап, итцегь инацитцо даналага, аргама ҳақәхроуп абри змааноу... Алиас иажәа аҳәаха имҭакәа, Леуани Ивани иааицҿакны:

— Уажәраанӡа иуҳәақәаз реиҳа абри уажәы иуҳәаз зегьы иреицәаны иҳаҧхьаӡоит; уи ицәгьара цәгьара нацтцо дцаларц игәы иҭазаап, — рҳәеит.

— Уи ҳақәихуеит, сара излазбо ала, аха шәара, аҧхьашәа исҳәан еиҧш, абри аус шәҿалашәымгалан, шәҿацәышәыхьча, ианамуӡалак ҳара ҧсуа тцасла ҳаилгар ҟалап, — иҳәеит Алиас.

Аҧсуа тцасла ҳаилгар ҟалап ҳәа, Алиас ииҳәаз иатцанакуаз змааназ дук рыхшыҩ азымцеит, аха уеизгьы уа рҿааныркылеит, даарагьы рылахь еиқәнатцеит.

Ианааша, ашьыжь рҿы рнапы анырызәӡәа, Леуан сцоит ҳәа ддәықәлеит, аха аҧшәмацәа ируазма егьымфакәа дцар, «уҿы ахьуӡәӡәо какал укыроуп» ҳәа ажәа иалоу ҳара ҳаҩны еилоугома, рҳәан, дырмышьҭит. Кранифа, иус ахь дцеит. Ивани Алиаси аҩны русутәқәа инарылагеит ишыруц ала.

Ҩынҩажәа мшы рышьҭахь, Ҷалиаа рахьтә Камаҷыҷ лыҩныҟа дааит. Зыкәыр уи напымацара дааишьҭуазма! Даара зыхә дууз ацәаматәа лыҭаны дхынирҳәит.

XXIX

АБЖЬЫУАА РЕИЗАРА

Зны хәылҧазык агәашә ахьтә асаул[39] ибжьы ааиргеит Алиас иахь:

---

[39] Асаул (аурыс ажәа «есаул» аҟнытә иаауеит) — аказакцәа рыр рҟны афица чынуп. Аҧсуа қытаҿы асаул ус баша казақын, асолдат ичын акәын имаз.

— Уатцәы Абжьыуаа иреизароуп, имнеиуа дӄалом, ахылапшҩы даауеит.

Алиас хәычҹык даaӄәындӄәындит, ахылапшҩы дмаакәа, ажәабжь бзиак ҳзааигара дыӄоуп, шәахтәык азы даауазар акәхап, иҳәан, ианаамҭаз игәарымлаз ирахә рахь иҿынеихеит.

«Зан аҵьалбарыз, сырахә акгьы гәарымлеит, Ачачба иқьаҳиа иҭеикзар, сынтцәеит, урҭ егьсызҿыхуам. Агьычцәа иргеит, сҳәар, иргахьоу рзымхакәа рахәгәарҭак шпасхырцарыз. Ус икарцаргьы изцәыпхашьои, иахьзырхәуада, уиоуп ацәгьаӡа. Ачачба иҭеикзар, ма руак исҭар, егьырҭ симҭари», — ҳәа, гәаныла иҳәо дышнеиуаз, данынапш, адәатцыхәан ирахә зегьы еицхыршьшьыла ишааиуаз ибеит.

— Аллаҳ иҵьшьоуп, уахакгьы ус еибганы игәарлазааит, — иҳәеит, аха данынапш, иҽы имбеит.

Абри даара илахь ааиқәнатцеит. Иҽы даара ҽы бзиак акәын, абас ирахәқәа акы анимбалак, иангәарымлалак тцасс имаз убри акәын: днеины уаӄа ахәаны агәара дныкәгыланы, ма атцла наа иашҭа атцыхәан иҭагылаз дныкәгыланы игәылацәа тцаӄа апсҭа иҭанхоз уҳәа, ныpцәӄа ахәы иқәынхоз уҳәа инарызҿиҭуан, усӄан уи иипшаауа арахә дара рҿы иӄазар, ма цьара ирбазар, арахь изҿыҭны адырра ирҭон.

Уажәы абри иҽазы абра атцла наа дныкәгыланы: «Уа-а Цьаҭ, уии!» — ҳәа ибжьы наиргеит. Цьаҭ дахьынхоз цыҭк инахаран, аха Алиас ибжьы иаҳан, «Иа уи-и!» — ҳәа ибжьы ааиргеит. «Сҽы уахь цьаракыр иубазар?» — иҳәеит. «Уа-а моу-моу!» — иҳәеит аҭакс.

Нас Ҳаҵьмаҭ дахьынхо шыӄоу ихы нарханы ибжьы иргеит, аха Ҳаҵьмаҭгьы, арахь иӄам, иахьагьы цьаргьы исымбац, иҳәеит.

Нас сзашьҭоузеи Бағыргьы инеизҿысҭпишь, уи збараҳа ағычцәагьы рхы уаҩы имбааит, иҳәан, Бағыр

иахь ибжьы наиргеит. Бағыр дахьынхоз кыр инахаран — верски бжаки раҟара набжьан, аха уеизгьы Алиас ибжьы уаанӡа ибзианы инаҩт. Бағыр аҭакс арахь изҿиҭит, ахәылпазы Дауҭ иқьапҭаҿы избон ҳәа.

— Ааит, абгақәа ирфааит, уажә уаҟа иџаны иаазцода? — иҳәан, уахь иҿынеихеит иааицаразы, игәанылла иҳәауа: уахакгьы ағьычцәа ирцәынхазааит, уатцәы ма аизарахь салацап ҳәа.

Адырҩаҽны ианааша, ашьыжь цыҭрак аус иуан, нас Иван иҟаитцашаз-ииушаз азы дыниабжьан, агәылацәа, «уаала-саала» ҳәа еиқәҿырҭуа, аизарахь ианцоз, иаргьы днарылагыланы дцеит.

Амҩан еицны еицәажәо иахьнеиуаз, аӡәи-аӡәи еизтцаауан: ахылапшҩы дыззааyaзишь, усс иҟоузеишь ҳәа.

Аӡәы даацәажәан, ашәахтәқәа ртцыхәала акәхап, иҳәеит, егьи — ағьычра атцыхәала акәхап, иҳәеит. — Ағьычреи арҳәреи рзы акәу сыздырам, аха амҩақәа рыҟатцаразы акәхап, ҭауади-аамсҭеи рнаделқәа рҿы амҩақәа цқьа ргәы иахәо иҟатцамзар акәхап, — иҳәеит ҽаӡәы.

Абас акраамҭа ажәа шеимаркуаз, ажәабжьқәа шырҳәоз, аизараҿы инеит. Уаҟа ажәлар еизахьаз рацәан, аха ахылапшҩы дмаацызт. Ажәлар ахылапшҩы изыпшны игылазгьы абри Алиас дназлаз ирҳәоз акәын ирҳәоз.

Ахәылпазра аҽыназнакуан еипш, ахылапшҩгьы даа-ит дгәамтц-хамтцуа, алеи аҳәеи нкыдкьо.

Ахылапшҩы дшааҽыжәтцыз еипш, ҭауади-аамсҭеи наикәшан, акраамҭа урҭ уаҟа иацәажәон, нас ақыҭақәа рахьтә уа иҟақәаз асҭаршынцәа даарыпхьан, ҩба-хпаҟа жәа нареиҳәан, ажәлар еизаны иахьгылаз даaины дынрылагылан, аҭарцьман ила даацәажәеит ҩәгәала ашәахтәқәа асҟаамҭа изалашәымгалазеи ҳәа, амҩақәа зыҟашәымтцазеи ҳәа.

Ҳабыць даацәажәан:

— Ашәахтә зымшәац дҳаздырам, ҳара цьоукы иаҳшәеижьҭеи краатцуеит, амҩадуагьы излаҳалшоз ала иҟаҳҵеит дасу ҳуапшьқәа рҿы, уимоу, ҭауади-аамсҭеи рнаделқәа рҿгьы, — иҳәеит.

— Ҵыпх зны ак ҟашәтцеит ҳәа акәым сара сызлацәажәо, уажәы еиҭаҟатцатәуп ҳәоуп сара ишәасҳәо. Аҳәынтцәа уаҩы дзылсуам. Асҭаршынцәа, мчыбжьык аҩнутҟа ажәлар идшәырҟатцароуп. Амҩа ҟастцом зҳәазгьы дзықәшәаша идыруазааит, — иҳәеит. — Ашәахтәқәагьы иара убас мчыбжьык аҩнутҟа атцыхәа птцәаны шәрылгароуп. Уажәы ишәымоу, ажәлар идшәыршәаз апаракәа сара шәсыццаны, уатцәы Очамчыра исышәҭ, — ҳәа реиҳәеит.

Асҭаршынцәа неицҿакны:

— Амҩа уажә аакьыскьа ажәлар иҟартцеит изларылшоз ала, уажәы ҭагалан мышха дырҩегьых инаҳцап, ҳҳәар, урҭ ирцәыхьанҭахоит, — рҳәеит.

Абри аамҭазы ахылапшҩы ауриадник ак иеиҳәон, цыҭрак арҭ ацкы реиҳәаанӡа, ҭауади-аамсҭеи — Мырзаҟани, Батеи, Таташьи уҳәа назлаз ахьгылаз, асҭаршынцәа рзы иаҕьуа иалагеит, уажәы ҭагалароуп, шәҳәар, уашьҭан латцароуп, шәҳәар, нас ианбыкәу уара амҩа аныҟашәтцо ҳәа.

Зыкәыр Ҷалиа дназлаз, нас Алиас уҳәа ҭауади-аамсҭеи рахь рхы надырхан, — Ус зышәымҳәои, дадраа, шәара ҟатцатәыс ишәымам, ҳамҩақәа аӡәы иҟатцаны иҳаиҭозар, ҳаргьы мап ҳәа ҳҳәаӡомызт; уажәы ҭагалан уи амҩа аха змада! — рҳәеит.

Арҭ реимак ахылапшҩы илымҳаҿы ианнеи, анхацәа днарықәҟааит:

— Амҩа ҳзыҟатцом ҳәа игәыгьны ишпашәҳәаӡеи! — анхацәагьы рбжьы аакәадахеит. — Амҩеи ашәахтәи рзы иҳалшом, иаҳзыҟатцом ҳәа игәыгьны аӡәы имҳәароуп, мап анакәха, астражникцәа аасышьҭыр, мчыла ашәахтә шәдыршәап, амҩагьы шәдырҟатцап, — иҳәеит.

Нас ахылапшәы сусқәа срылгеит, иҳәан, ахьаҳәхьачара дналагеит, ҭауади-аамсҭеигьы наихәапшит рыәныҟа дыргаразы, иаргьы абри акәын ииҭахыз.

Убри аамҭазы Алиас, дахьгылаз ахылапшәы иахь ихы наирхан:

— Ажәлар рахьтә жәа еиҭаҳәатәык сымоуп, суҳәоит уаасзыӡырәразы: Очамчырагьы угәахы цаҳҭцәахьеит ҳашшрақәа рыла, абри аҕьычреи архәрақәеи рҵыхәала, иахьагьы убриазы мацара уааз џьаҳшьон, аха уара ухала ианумҳәа, ҳара иугәалаҳаршәароуп, ачымазаә дзынхьаауа имҳәар, аҳақьым дызлеихәшәтәуазеи, убри иаәызоуп, ҳара ҳзыргәаҟуа уаҳҳәароуп, ҳгәыҕуеит нас уара уи иақәнаго ҳазныҟәугоит ҳәа. Уи закәу убриоуп — абри аҕьычра мыжда, нас абрагьра, архәрақәа уҳәа. Аҕьычцәа ҳақәырхит, ҳаимыртцәеит, мцапха ҳзамыҭәҳәо ҳҟартцеит. Архәцәа ракәзар, аҽнышьыбжьон ауаа рҳәаҭҳа рхыхны ирцәыргоит, ажәлар дыргәаҟит, — иҳәеит.

— Абри Алиас ииҳәаз ажәлар зегьы ҳзыргәамҵуа усуп, абри псыхәак ҳзазуурооуп, мап анакәхагьы, урҭ ҳшеимыртцәо удыруазааит! — иҳәеит Ӡыкәыр дахьгылаз.

— Ааи, уажәы ахылапшәы абра дааны шәара Ҷалиааи Цагәааи шәырахә рыхьчара далагоит, ус сҳәап, аха, шәыҟазааит! — иҳәеит Мырзаҟан дахьгылаз.

Егьырҭ ҭауади-аамсҭеи уа игылақәазгьы уи иааицдырҕызит. Анхацәа рахьтәгьы уа ашьҭахьшәа игылаз џьоукы рыбжьы ныцакшәа: — Изышәымҳәозеи, дадраа, шәара ишәымӡозар, аҕьычцәа шәара акгьы шәцәырӡом, — рҳәеит.

Нас анхацәа зегьы иааицҿакны:

— Урҭ рхала ирымҳәеит, уи ажәа, ҳара зегьы иҳажәоуп, ус ахылапшәы иарҳәаразы рнапы ианаҳҵеит, — рҳәеит.

Убри аамҭазы ахылапшәы даацәажәеит:

— Абрагьцәа рзы абри еипш аус шьҭыхны иҳамоуп, иаҳкыроуп абрагьцәа зхала икылымсыз, ма иаҳшьыроуп.

Абрагь дызтцәахыз, дыздызкылаз уи дҳарӡроуп, ахгара иқәуп. Абрагь дзеиуоу ақыҭа дыкны дҳарҭароуп, мап анакәха, «екзекуциа»[40] рзыҟаҳҵоит. Абри дҳарҭаанӡа уи ақыҭа ҳалтцуам, рыцәқәа, рыжәқәа шьуа, уаҟа ҳалазароуп.

Абри ажәа аниҳәа, игылаз анхацәа рахьтә џьоукы рыбжьы аадыргеит иныҵакшәа: «Абрагьцәа ҳара иҳазкуазар, иҳазкылгозар, нас иара иҿы ҳзашшуаз», — ҳәа.

— Урҭ абрагьцәа рзы абас ҳныҟәароуп, уажәы агьычраҳәа ишәҳәаз азы. Пшьба-хәба шықәса рнаҩс ишәымаз еипш ахьныстҭиара[41] ҟашәҵа, аӡәы еиҳабыс хыс дынрыҭаны, нас кыҭацыпхьаӡа жәаҩык-жәаҩык раҟара аҩызцәа, арпар еилҟьацәа наишәҭар, арахә иаргамоуи имаӡарахуи еилдыргап. Ақыҭақәа амҩакра ҟашәҵа. Амҩа шәкла, уахынла-ҽынла зҳәаз иеипш, абилеҭ змам дшәаҩшәмыжьлан, дзықәтәоу аҽы ашәҟәы ацымзар — имшәх, ажәакала, 4–5 шықәса рнаҩс ахьныстҭиара ишәымаз еипш ҟашәҵа, — ҳәа нареиҳәан, днарылтцны дцеит ахылапшҩы.

Уи акәхеит, ҭауади-аамстәеи дрыманы ауха Мырзаҟан иаҳҭныҟа ицеит. Уаҟа заанатц ифатә дырхиахьан. Арҭ ирдыруазаап ахылапшҩы ауха дшымцоз, ҩыжәра дшааз.

Ажәлар иаанхаз пыҭрак еимымтцкәа игылан, — Абри ахылапшҩы абрагьцәа рыкразы аекзекуциа ҟаҳҵоит ззиҳәаз акәацфареи аҩыжәреи игәапхазар акәхап, — рҳәеит џьоукы. — Избан уҳәар ҳара ҳажәқәа, ҳацәқәа рыцҳашьаны, абрагь дкылсны ихы дҭаиркуама, уажәы иҳа-

[40] Екзекуциа (азакәациа) — алаҭин бызшәала «анагӡара» ауп иаанаго. Ароман аҿы ари ажәа иаанаго анхацәа аиҳабыра ирҳәо иаҿагылаз ма иназмыгӡаз аказақцәа рыжәҵаны рахьырхәра ауп.

[41] Ахьныстҭиара — агьычра иаргәаҟыз анхацәа аамҭала, апара рыҭаны ахьныстҭиацәа ҳәа арпарцәа ҕәҕәақәа алырхуан, ирыманы амҩақәа рҿы итәон, кыҭацыпхьаӡа арахә еизырцон цьара маӡарахк ҳбозар ҳәа, ароман излаҳәо ала, анхацәа ирласны еилыркааит ахьныстҭиацәа рыла агьычра ишазымиааиуаз, иагьаҟәыцтит ахьныстҭиара.

мбеит абри захьӡу, иааизаны ҭауади-аамсҭеи ирцәымӷу нхацәақәак ганы инҭаркуеит, рыжәқәа, рыцәқәа еимҵәа иргоит, абрагь ииуц иуеит.

— Ахьнысҭиара ҳәа ииҳәаз, уи ҳара иҳахәарҭоу усым. Ахьнысҭиацәа ҳәа иалаҳхуа, урҭ реиҳабы днарылаҵаны аҧара раҳҭалароуп, амҩагьы ҳара иаҳкларoуп. Аӷьычрагьы урҭ иахьдыртәо егьыҟам, ацәыӡ шҳаулац иҳаулашт, уи уажәы иҳамбеит.

Убри аизараҿы игылаз, абарҭ ражәа иазыӡырҩуаз Кадыр даацәажәан:

— Ахьнысҭиара анҳамаз зны мҩакра уцароуп, аӷьычцәа мҩоумыжьроуп, рҳәан, сцеит, ауха сара мҩакра сышцаз, сышьҭахь сыҩны уаҩ дшыҟамыз здыруаз аӡәы, сыцәқәа уӷәк нҭганы игеит, мчыбжьык-ҩымчыбжьа рышьҭахь иаасыдгылт, ахьнысҭиацәа рзы аҧара ушәароуп ҳәа.

Уаҟа ивагылаз аӡәы даацәажәан: — Аӷьычра арцәаразы аҧара зуҭаз ахьнысҭиа иакәхап уцәқәа зӡаз, — иҳәеит.

Ари заҳаз, уаҟа игылақәаз, зегьы ааибарччеит.

— Саргьы ииашаны убри гәҩарас исымоуп, — иҳәеит Кадыр, убасгьы нациҵеит: — Уажәы еиҭаҟалар ахьнысҭиара, аҧарагьы сыршәаны, амҩагьы сыркны, иаанхаз сырахәгьы рзар ҳәа сшәоит, — иҳәеит.

Кадыр ииҳәаз заҳаз, иҵабыргытцәҟьоуп, рҳәан, уи инақәшаҳаҭхеит.

Нас уаҟа иааилацәажәеит ирласны ашәахтәқәа шаларгалашаз, аха амҩазы уажәы ҭагалан иаҳзыҟаҵом, иара ахылапшҩы ишиаҳаз еипш, астражникцәа аашьҭны мчыла иҳаимырҟаҵозар, рҳәан, ажәлар ықәҵны ицеит.

Ажәлар рышьҭахьҟа ихынҳәны гәып-гәыпла амҩа иқәны рыҩныҟа иахьцоз ажәаны ирҳәон: «иахьа ахылапшҩы ҳара иаҳзеиӷьыз ус ҳәа акгьы ҳзыҟаимтцеит, аӷьычцәеи абрагьцәеи рзы ажәақәак ииҳәазгьы ҳара мчыла иҳарҳәаз ажәоуп, рҳәеит, уи дыззааз ҩыжәроуп, рҳәахт џьоукгьы.

Сакәыт даацәажәан:

— Абри Мырзаҟан Алиас игәаӷ имоуп ҳәа сыҟоуп, — иҳәеит.

— Иахьа убра иҩызцәа ҭауади-аамсҭеи дахьрылагылаз, ажәаны иҳәоны исаҳаит: — Абри «револиуциа»[42] ҟалеит рҳәоижьҭеи анхацәа ӷәӷәала ицәажәо иалагеит. Егьырҭ зегьы урҟәатц абри Алиастцәҟьагьы џсыхәак имам, уирцәажәом; абри Леуангьы урҭ ирҭаху ауп дзышьҭоу, ахылапшцәагьы изызырҩуеит, удыруоу! Убас ахылапшцәа анхацәа ирзызырҩуа иалагар, аусқәа ҽеихом, — ҳәа… Изуцәызӡозеи, аиҳарак уи уаҟа иреиҳәоз уара уҿы аурыс иҟоу — Иван иҭызшәа акәын, уи дсоциалиступ, Алиас дтцәахны димоуп, ешьас ҳәа днарбашәа. Аамҭак шибалак, ҳара дҳажәитцарц игәы иҭоуп ҳәа. Убри иҭызшәа даҽацьарагьы ирҳәоны исаҳахьеит, хәычык игәиҽанызароуп, уимоу, уаргьы ак уцрарымҳәааит, аамҭа хәычык ихьанҭашәа иҟалеит, — иҳәеит.

Абри еипш ажәа иаҳаз Алиас даараӡа иааицәымыӷхеит, даарагьы даархәыцит.

— Ҭауади-аамсҭеи дара ирықәшаҳаҭым, ирымазкуа аӡәгьы дырҭахым, — иҳәеит уа ирылагыланы инеиуаз Шьмафгьы.

Алиас дназлаз агәыпгьы, амҩа иахьықәыз, ажәабжьқәа рҳәон, рымҩа аркьаҿразы. Алиас даацәажәан: — Даара дуаҩыцәгьоуп абри Мырзаҟан, анцәа иҵьшьоуп, уи ҳқыҭа дахьалам. Уажә аакьыскьа Мырзаҟан наделс ирҭаз адгьыл аҿы, Мыса абнаршәыраҿы ҵлақәак абнашьха шырҭаз ибан, дныкәлан, атцлақәа рҿышәҭа хәычык инҭапҟашәа, ацха ҭыхны игеит. Ари Мырзаҟан иаҳаит. Мыса дааипҳьан: сытцлақәа зурҩазеи, сышьхақәа зхишьаазеи, сыцха зугазеи?.. — иҳәан, дааисны дикит. Мыса мап изымкит, бнышьхақәак абнаҿы ибаны, цха хәычык

---

[42] Ареволиуциа — араҟа актәи аурыс револиуциа (1905) аӡбахә ауп ирымоу.

рымысхызар, иҟалозеи! Насгьы аҵьқәа рхыцәқәақәа рҿоуп хәычык иахьҭапысҟа, уи сақәумырӡын, иҳәеит.

— Абнаҿы аӡәы уибар, дааусны урҳәны, иумоу уцәигар, ишҧоубои? Убасоуп сышьхақәа ушрызныҟәа. Насгьы сытҵлақәа ишырзууз еипш, аӡәы хәычык ухы нҭаҧиҟар, ишҧоубои? Убарҭқәа зегьы ҳарҟәатцып, заҟа шьхац ҭоурхаз удыруама? — иҳәеит Мырзаҟан. — Абри ашьхыцқәа зыҧхьаӡо ауаҩ, абри аус сақәирӡуеит, убуоу! — иҳәан Мыса, цәы бзиак иманы диҭаан, аарлаҳәа ихы ҿихит, — иҳәеит Алиас.

— Ихы ҿих цьишьоит, уи макьана дабаҟоу, ари аҭцыхәала егьарааны ихы ҿыхтәыс иоуп, — рҳәеит цьоукых.

— Мысагьы уаҩы гьангьашк иакәын, аха уи Мырзаҟан иҿы илшагәышьоз, — рҳәеит инеиқәыгызны егьыртгьы.

Ус ишеицәажәоз, рыҩнқәа рааигәара ианнеи, инеицрытцын, дасу рыҩнқәа рахь ицеит. Аха абраҟа еицыз зегь реиҳа агәала ду иманы дхынҳәит Алиас.

XXX

ИВАН АЛИАС ИАХЬТӘ ДЫМЦАР ЗЫҞАМЛЕИТ

Аамҭа гьежьуеит, ихынҳәуеит, уара наҟ уацымныҟәар, уҽанумраалар, арахь иара аҽунарнаалом. Иахьа иҟоу уатцәы иҟам, уимоу, саатла, минуҭла аҽеиҭанакуеит, аҽаҧсахуеит.

Хышықәса, ҧшьышықәса раҧхьа Алиас Иван ешьас дҟаитцар ҟалон, ешьара рзеибауны иныҟәибагар ҟалон. Аха уиижьҭеи аамҭа кыр иудырратәы аҽаҧсахзаап: Иван мыцхәы длаҧшықәыртцо иалагеит, уимоу, убриаҟара иаадрыгәгәеит, Иван уаҳа дзаанҿасуам Алиас иҿы, аревoлиуциа иатцанакуа аусқәа идрыҧхьаӡало иалагеит.

Абри еипшқәа рзы иаргьы дыкны дҭаркыр ҟалоит, Алиасгьы — иара убас.

Ари еипш наҟ-ааҟгьы ирцәыхьанҭоуп, џсрак-шьрак еипш ирпхьаӡоит, аха аамҭа ус иҟалеит, зназы инеи-џырымтџыр, џсыхәак аманы изыҟамлеит. Насгьы наҟ-наҟ аамҭа ишыднарбо ала иныҟәап.

Мшаҽны Алиас ешьас дҟатџаны идикылоз имырхәау-ҳаукәа кампаниа хәычык шыҟартџаз еипш, иахьагьы убас иҟартџеит. Аха арҭ акампаниақәа злеипшым — џасатәи акампаниаан, гәырҕьаран, ччаран; уажәы ус иҟам: зегьы рылахь еиқәуп, маӡала иныткакшәа итџәыуақәогьы ыҟоуп. Дара зыҩны ддәылтџны дџо реипштџәҟьа гәала дус ирымоуп Алиас игәылацәа — Ҭорҟан, Қәаблыхә, Мац ухәа —ишынҭаацәоу, аха иркузеи, абраҟа егьрылшом, егьрызҳәом:ацәгьаҳәацәарацәаҩхаӡеит,ахылапшцәагьы рлымҳа изкыдыртџеит.

Абраҟа Алиас даацәажәан:

—Дад,Иван,аусқәаубасиҟалеит,иахьаҳараҳааныжьны, уҳалтџны умцар ҟамло, — иҳәеит, Иван диҿапшуа, — уи схәеит ҳәа, уи аамҭала акәхап, даара сгәыҕуеит, дук мыртџыкәа иаарласны абрахь ҳара ҳахь, уҩныҟа, угьежьып ҳәа, аха уажәазы ҳнеицәыхарамзар џсыхәа амоут, ишубо еипш. Абри ахышықәса-апшьышықәса даара уџьабаа ду адутџеит ҳанхара: арахә уааӡеит, аӡахәа ықәутџеит, аутра бзиа, убас абаҳча уҳәа абраҟа иҟоутџеит, абарҭ зегьы иахьа абраҟа иҳазныжьны уара уцоит, аха уи иахьӡым урҭ иахьарнахыс уара урылтџит, уара узы урҭ ӡык-џсык иаҩызоуп ҳәа. Мап, урҭ зегьы абра уҩны иҟоуп, абраҟа уашьа Алиас дырхылапшуеит, мчымхарак имыхьыр, урҭ зегьн еитџеиааӡап, уанаахынҳәуа урҭ зегьы абраҟа иуџылап, ртџакыреи дареи еитџаҩҩы. Уажәазы урҭ рахьтә, иҳамоу рахьтә, ухы иузархәо арахә, иуҭаху ҭи, ипаратә-ишьаратә зҳәаз иеипш, уара узы акы ҳаигӡом, аха ҳара ҳзыргәаҟуа иахьатәи уара уцароуп... —

абри еипш ажәа аниҳәо, Алиас игәы инарҳәом, илаҕырӡ аахаӄәӄәалоит.

Уаӄа итәаҟәазгьы иара убас иааиртцәыуеит. Камачычи, Есмеи, Рафидеи уҳәа урт еибартцәыуо, еитцаҟьуа наӄ индәылтцны аматцуртахь ицеит, ҳаштцәыуо аӡәы ҳимбандаз ҳәа.

Иван даараӡа игәы рыгәгәаны дыӄан, стцәыуарым, иҳәеит, аха убригь илаҕырӡ аахаӄәӄәалеит. Уеизгьы Алиас иажәа даӄәымтцит:

— Мшаҽены иашьас уаныӄастца, тарцьманда ҳзеицәажәомызт, иахьа апсышәала ҳаицәажәоит уареи ҳареи, апсуак иеипш, сашьа гәакьак иеипш, абри ҳабызшәагьы, агәыблра ҕәҕәа иҳабжьалаз анаҩсгьы, кырӡа ҳаизааигәанатәит. Уеибганы уанеиҟәха, ахынҳәра азин уоуртә еипш ианыӄала, ҳаухоумырштын ҳара, ухынҳәы уҩныӄа, уашьа сахь, — иҳәеит Алиас.

Иван даацәажәан:

— Мчымхарак ҳаиӄәнагоит, акәымзар шәара шәныжьны ацара даараӡа исзыхьантароуп, аха аусҟәа ус иӄалеит, уажәазы сцароуп аус ахьызуша, аус ҳәа сызҿу абри аре- волиуциа аус, аполитика аус ахылапшцәа дук рылапш сахьытцамшәаша. Ари аус хара имцар ӄалап, иаарласны иӄалап ҳәа ҳаигәыгуеит. Нас, ҳәара атахума, сара схынҳәуеит. Арахә-ашәахә ҳәа иззуҳәо урт абра иӄоуп, саар, сыҩноуп, иахьа уажәрааӡа ҳшыӄаз еипш ҳаӄазаап, сзымаар, ҳәара атахума, уара иутәуп. Амала, сара сзыргәамтцуа иахьа ҳахьеипцыртцуоуп, — иҳәан, илаҕырӡ аахаӄәӄәалеит.

Егьырт уаӄа итәаҟәазгьы ргәы ааирпшааит.

АлиасиИваниныӄ-ааӄабриеипшҟәаажәанеибырҳәеит, егьырт агәылацәа уаӄа итәаҟәазгьы Иван деибгадызҩыда дышхынҳәыша, нас урт риешьара нагӡара аманы ишыӄалаша, рҳәан, атцәыцаҟәакгьы ржәит. Нас Иван дыццакуан аӄнытә, акампаниа дымроут. Аха гәык-

псыкала инеибаныҳәан, инагылаҟәеит. Иван дгәыдкылдхыдкыл амҩа дныҟәыртцеит. Уи ахәылпазы иҩызцәа имбар псыхәа имамызт, уахь дыццакуан. пытҟгьы ицнаскьеит, днаскьаргеит, нас акраамҭа дызлацаз амҩахь ипшуа, ргәы изыбылуа игылан Алиас иҭаацәара.

XXXI

ЦАГӘААИ ҼАЛИААИ АИЗАРА ҞАРТЦЕИТ

Цагәааи Ҽалиааи рқытҭан егьырҭ ажәларқәа инарылкааны аҕьычцәа мыцхәы иаарчычан, еимыртцәаӡеит. Ҩба-ҩба, хпа-хпа хы рырахә рахь изцәымӡыз ҳәа аӡәы дзыҟамлеит аамҭа кьаҿк азы. Нас арҭ аҩыжәлак реиҳабацәа неицәажәан, маӡа аизара ҟартцеит Ҭорҟан иҩны, ируша-ирҳәаша неибырҳәаразы, абас еимызтцәо деилыркаараӡы, изыхирҟьо рдырразы, нас иақәнаго уск шьҭырхразы.

Пыҭрак ус ажәабжькәа рҳәо итәан, ари аус иззеизаз алацәажәара иаарласы аӡәгьы ихаҿы иааимгеит, ма ари иҳәап, ма егьи иҳәап ҳәа, инеихәапшуа.

Нас Алиас днагылан:

— Дадраа сашьцәа! — ҳәа ҿааиҭит. — Сашьцәа анысҳәо, Цагәаа рзы мацара акәым абри зысҳәо, шәара Ҽалиаагьы абра шәалоуп, избан уҳәар, шәареи ҳареи ҳаишьцәазаараӡы, ҳацәгьеи ҳабзиеи акы акәзааразы еибаҳҳәахьеит, ус аус шьҭаҳххьеит. Абри еипш аешьара ҳабжьазтцаз сара сыӡҕаб Камаҽыҽи Зыкәыр упа Алхас хәашеи роуп. Аха аиҳарак абри зыбзоуроу сара сыпҳа лоуп, арҭ аҩыцьагьы разҟы змаз џьоук ракәмызт, ишыжәдыруа еипш, убарҭ рыла иҳабжьалаз аешьарагьы нагӡара аманы, хаирк аҭцаны изыҟамлар ҳәа сшәоит, избан шәҳәар, урҭ рыхьӡ анеихыла инаркны, гәышьҭыхрак

ҳаманы ҳзыҟамлеит: аҧсра уҳәару, абри ҳаимтцәаратәы уҳәару, уи зысҳәо абарҭ агъычцәа ҭахак ахьҳарымҭо азоуп, шьҭарнахысгьы ҳаҧхьаҟа иаҳҧеиҧшугьы анцәа идырп, ҳгәахы нкыдгылаӡеит. Аиҳарак абри зегьы сызҩаб илыхҟьаны иҟалома ҳәа сахәаҧшуа сыҟоуп, уи сызҩаб ианлыхҟьа, нас саргьы уи агәҭа иалоу аӡә соуп, ажәакала, сара исхараны исыҧхьаӡоит, убри азоуп зегь шәаҧхьа ажәаҳәара сзалага…

— Умацара иухараны уиҧхьаӡозар ҳаҩа уара ухала уахьирхәрын, аха уи ҳара зегьы авба ҳаиҭозар акәхап, — иҳәеит Ҭорҟан.

— Ҵоуп, ҳаҩа сара сымацара сахьырхәра изимырхе-ит, имаҷишьеит, убри азы зегьы ҳнеидикылт, — иҳәеит Алиас, — уажә аакьыскьа сызҩаб изхлырҟьа сыздырам сира иамшуп, лҳәоу сыздырам, убасшәаҟәа Иван акы лирҵан, кампаниак ҳзыҟалтцеит. Тәымуаҩы ҳәа аӡәгьы дыҟамызт, ҳара аҩнатәҟәа ҳакәын. Нас абри ҳҭаца Рафида, Мац иҧҳәыс, атцәца аашьҭаххын, зегьы даҳныҳәеит, нас лара сызҩаб Камаҷыҷ атцәца аашьҭылхын, ажәаҟәак лҳәеит, убри иатцанакуа сазхәыцуеит, аха уажәыгь исзеилмыргацт, уажәы абраҟа ишәасҳәап иааркьаҿшәа, шәаргьы шәназхәыц. Дызныҳәаз «иҭабуп» ҳәа ҳалҳәеит. Нас — «Санхәыҷыз аахыс ҳазҭаху зегь рахьтә исаҳауан: «Абри дагьҧҳәысуп, дагьхатцоуп, абри зыҩны дыҩнагылоу инасыҧ бзиоуп, ларгьы насыҧ ду змоу аӡә лоуп ҳәа. Аха усҟәа иҟамлеит: анасыҧ ахь анасыҧ смоут, ахатцарагьы сара исызныҟәымгеит, аҳәсаҟәа рахьгьы сара схьысҳахеит, акгьы сызмырҿеит. Уимоу, абри азалымдара ҳзыҟәшәаҟәо зегьы сара исывбоушәа исыҧхьаӡоит. Убри аҟынтә сара бзиарак саҟәшәаргьы, уи дуӡӡак шәамеигәырҕьан; цәгьарак саҟәшәаргьы, шәара сҭаацәа, иара убас ҳашьцәагьы, гәалас сҟашәымтцан, сара исхароу аус сара ахы асҭап», — лҳәеит. Абри иатцанакуаз сара аӡәк, егьа зундазгьы, исзылмырҳәеит, саргьы исзым-

дрит. Абра иҟоу зегьы еишьцәоу ҳауп, убри азы имаӡоуп, аха шәара ишәасҳәоит, — иҳәеит Алиас.

— Камаҷыҷ илҳәаз шәалацәажәо шәаналага, убри аӡӷаб лҟынтә сыпшәма илаҳаны исалҳәаз шәасҳәап. Уи иҳәатәу сыздырам, даара имаӡоуп, аха иахьа абра ҳаззеиза маӡа-аргама ииадыруа неибыҳәаны, нас аус иахәҭоу акы шьҭаҳхыроуп, — иҳәеит Мац. — Уи ус лҳәеит: «Абас ҳара аҩыжәлак ҳаимызтцәо Ҭаҭластан иоуп, уи аргама издыруеит. Уи зны сара сигарц иақәикын, аха нас иеааникылт хәычҷык. Иажәа зеипшраз ала, игәы иҭаз ансеиҳәа, сара сыҩны иара иахь снеиуаз џьишьон, аха иара сара дышсапҳанагьлам дырны, иареи сареи ҳшеимаҭәахәымыз сназхәыцын, сеааныскылт. Усҟан ажәа исымҭеит, уажәшьҭа сара пҳәысеибак сылҩызоуп, Аҷалиа ихьӡ анысхыстца нахыс сгәахәын, аха уеизгьы уи ауаҩ избо иенимкылт, иҳалиршаша сыздырам. Аха уажәшьҭа сара схы сымшаҭароуп, схы рыцҳасымшьароуп, мап анакәха, ҳашьцәа азалымдара зыхьқәо, шьҭарнахысгьы уи згымхо, рыгәнаҳа зегьы сара исықәшәар ҟалап», — лҳәеит.

— Уажәрааӡа иҳаҳаз аҭкыс еицәоу ажәа уажәы абра иҳауҳәеит, — рҳәеит уаҟа итәақәаз.

— Уи лажәақәа зеипшроу ала, ҳара избуа ишҳамоу, лара ари ҳус акаллыршар ҟалап, — иҳәеит Кьагәа, даахысамырҟәылшәа. Уаҟа зылахь еиқәны итәақәазгьы хәычҷык иаапцышәырччақәеит.

— Алиас ииҳәазгьы саҳаит, абраҟа Камаҷыҷ илажәоуп ҳәа Мац ииҳәазгьы саҳаит, аха сара сгәы иаанагогьы абраҟа исҳәоит. Абри Ҭаҭластан ҳара афы даҳзикит; ҳарахә зегьы ҳхызцо убри иоуп. Уи сҳәеит ҳәа, иара инапала, ихала абра итәақәоу аӡәы ҳбоура дҭаланы акы имгацт. Урҭ ҭауади-аамсҭеи дара рнапала акгьы ҳцәыргаӡом, ҳара ҳашьцәа зҳәаз иеипш, анхацәа, рыбзыцәашьцәа

рыла ҳхыршьаауеит. Урҭ жәытәнатә аахыс қьабзыс ирымоуп ҳара анхацәа ҳаичырчаны, ҳхибарҵәо ҳныҟаҵаны, нас дара қьаф ҳаларуеит. Ҳара анхацәа, аԥсацәа, абри рыцҳараны иҳамоуп жәытәнатә аахыс. Ари ҳара иаԥаҳхуеит ҳәа ҳалагар, ҳамч злақәхозеи! Аха ас мацара абри ауаҩ дауҳажьыр, зынӡак ҳақәихуеит; аха уеизгьы ҳара аҭаҳмадцәа егьҳалымшаргьы, ҳаҷкәынцәа ирҳәо сара исаҳауа зеиԥшроу ала, шьҭак уаҳа рзымчҳауаҿы инеит. «Ма ҳара ҳаҟамзароуп, ма — уи наԥ ҳалазкыз!» — рҳәо иалагеит. Иахьатәи, ҳаизара убри иазаҳкып, сгәаныла, зегьы абри аус ҳнашьҭалап, иаҳзызуа даадырааит, аха знапала иҳахьуа дҳаздырам. Уи зысҳәо аӡә иакәхашам; ҩыцьагьы ракәзааит, урҭ нхацәоуп, ҳәара аҭахума. Урҭ рахьырхәышьа ҳара ҳақәшәап. Урҭ хыс ирымоугьы ҳаҷкәынцәа, ҳҳәап, ҳбыргцәа, ҳҳәап, хәычык хнеизышәарацап, — иҳәан, иажәа даалгеит Ҭорҟан.

Зыкәыр даацәажәан:

— Ииашоуп, иахьа абри ҳазлацәажәо аус даара крызҵазкуа усуп ҳара ҳзы, аха ҳара абыргцәа ҳамацара ҳакәым абри зусу, ҳара ҳҿарацәагьы абри ус дус ирымоуп, абри аҵыхәала, аӡәы схы нақәысҵандаз, зҳәогьы дыҟоуп. Абраҟа Ҭорҟан ишиҳәаз еиԥш, убырҭгьы цқьа ҳанрабжьаны, абри аус иназаҳкыр, акы аадмырԥшыр зыҟаларым, ма аӡә дақәыркып ишиӡо, ма абоура дҭаркып, нас уи изаауша усҟан иаҳҳәап. Аха уеизгьы, ари аус ҳазлацәажәо аҵыхәа ԥызҵәаша иахьа абра егьҳзышьҭыхуам, даҽазны ҳаизап. Уаанӡа ма ҳаға иԥсра ҳаҳап, ма уи имаркалцәа[43] – аимҵәацәа аӡә даҳԥыхьашәап; ианамуӡагьы, нас ғәғәала уск нышьҭаҳхып, иахьатәи еиԥш акәымкәа. Ҳаргьы ҳуаауп, ак ҳалшап, ауаҩы дгәаҟыр, илымшашагьы акы илшароуп, — иҳәеит.

Зегьы убри инақәшаҳаҭхеит.

---

[43] Амаркалцәа — ҭауади-аамсҭеи анышәарыцоз ашәарах абна ирзылызцоз ауаа ирыхьӡуп.

— Лара Камаҷыҷгьы иахьа абра дҳамазар, абри ҳазлацәажәо аус азы кырӡа еиҕьын, насгьы лара лажәақәа рхы ахьхоу ҳзымдыруа, зеилыргара уадаҩугьы лара еилырганы иҳалҳәарын, — иҳәеит Кьагәа. Мац уи аҭакс даацәажәан:

— Иахьа убри ладгалара ҳаҟәытцп, уимоу, абри ҳазлацәажәо аусгьы, уи зысҳәо абри иахьатәи ҳаизарагьы, уи илзымдыруазар еиҕьуп, избан шәҳәар, иахьа абри аус дадҳапхьалар, даҽакала илыпхьаӡар ҟалап, абри зегьы зхароу, изывбоу бара боуп, абри азы иҳабҳәозеи ҳәа лаҳҳәошәа иҟалоит. Згәыжәла цәгьоу аӡә лоуп, иаҳгәамхәӡо акахьы ииалгар ҟалап, усгьы лара илҳәоит аргама абри зегьы зхароу сара соуп ҳәа. Убри анаҩс лара даaурцәажәар, уеизгьы уажәрааӡа илҳәаз инацҵаны ҳәа ак ҳазҳәо лакәӡам, — иҳәеит.

— Мап, иахьа абра ҳаизарахь ладыпхьалара аҭахӡам, иамҩаӡам, — рҳәеит уаҟа итәақәаз егьырҭгьы.

Нагә даацәажәан:

— Иахьатәи ҳаизара абриала мацара ҳалгарцы ҳгәы иҭазҭгьы, ҳмеизаӡар иаҳа еиҕьын. Иахьа иаҳҳәаша ҳамамзар, даҽазынгьы егьҳауам, амала ҳнеизаны, самырҟәылқәак ҳәаны ҳнеимыҵроуп. Убри аҵкыс еиҕьми, Камаҷыҷ илҳәои лгәы иҭоуи ракәым ҳара ҳзышьҭалаша. Ҳара даадыруеит ҳаҕа, ихьӡ аадыруеит, ижәла аадыруеит, нас ҳара иаҳуалуп изаҳзиуа аилкаара, насоуп ҳара иҳалшаша, ишҳалҳаршаша анааҳаӡбыша. Убри азы, сара сгәаныла, ҳара зегьы иаҳуалуп ԥасаӡа, изаҳзиуа цқьа еилаҳкаарц, — иҳәеит.

— Уи заҳзиуа, убас дызҳазныҟәо, даҽакы ыҟазаргьы ҟалап, аха сара издыруа, уара дыҩноумдеит, сара дыҩнасымдеит, зҳәаз иеипш, ҳара ҳажәлантәык аӡәы уи дыҩнеимдеит, рахәҭиаа иимҭеит, нас дабаҳзымгәаауеи, игәы пжәаны дахьымпсыз — уамашәа изумбозеи, ҳапҳәызбагьы ҳаргьы убриоуп ҳазхирҟьо, — иҳәеит Ҭорҟан.

— Сара уи сырахә имӡааит ҳәа, гәыбӷан симҭааит, дысзҩнадарым. Сырахә иӡар еиҷьуп, ус сара снапала инаганы исыркыр аҵкыс. Ашықәсан акы, ма ҩба ракәхап исцәиӡаша, дыҩназдар акгьы изхом, — ҩбагьы… Насгьы есышықәсан ихәы нагарагьы цәгьоуп, акы анааиҭаххо есқьынгьы ушә дылагылазаашт, абри сыҭ, егьи сыҭ ҳәа. Хараӡа иаҳа азарал уалеитцоит.

— Аҭара уҳәоит, дыԥсыр иара, ма иԥҳәыс, ма ихшара усҟан ишԥоуиеи? Дуҵьабароуп, акымкәа-ҩбамкәа аџәқәа уи иԥсы иоуҭароуп, — иҳәеит Зыкәыр дахьтәаз.

Нагә деиҭаналагеит иажәа:

— Мап, урҭ рыҩнадаратәык соумҳәан, исцәызлак сцәызааит. Знымзар зны акы шԥеиқәԥысымҿри, нас ҳаицәажәап ӷәӷәала, — ҳәа даамақаршәа иажәа даалгеит.

— Ахьырхәра уара иулшозар, иахьа абра ҳзеизоз, даҿазынгьы ҳзеизозеи? — иҳәеит Ҭорҟан дахьтәаз.

— Ауаҩы дгәаҟыр, дшыр, акы илшаргьы ҟалоит, «ахаҳә уршыргьы, итҟәацуеит», — иҳәеит Нагә.

— Ҷалиааи Цагәааи макьана урҭ рыжәла аӡәгьы иҩнеимдац, шьҭарнахысгьы урҭ ахьыҩнардо егьыҟам, — иҳәеит Зыкәыр.

Саргьы убриоуп сгәы иаанаго, аха абри азоуп ҳара аҩыжәлак уаа џагьас ҳзырԥхьаӡо, — иҳәеит Ҭорҟан.

— Џагьас моу, шәынтә џагьас сиԥхьаӡаргьы, Ҭаҭластан дааганы дахьыҩназдо егьыҟам, — иҳәеит Мацгьы, наҟ настҳашәа дахьтәаз.

— Ма дыҩнашәымдар, ма даҿакала дышәзахьмырхәуазар, ас еизарала иҟашәҵо егьыҟам. Уи аҵкьыс, аԥхьашәа иаҳҳәан еиԥш, даҿазны ҳаизап абри аус аҵыхәала, иаҳа ҳеазыҟаҵаны иааушa, иаҳҳәаша цқьа ҳназхәыцны, — иҳәеит Қәаблыхә.

Зегьы убри инақәшаҳаҭхан, имақар-чақаруа, абри аус аҵыхәала ма зегь ҳақәынтҵәароуп, ма акы ҳалҳаршароуп

ҳәа иныҟәтцит, аха уеизгьы Алиас инаиабжьеит, убри аӡӷаб, ҳара хшынеицәажәа-ааицәажәо, иакәым ус цәгьак лымпытцымҟьааит, цқьа уаалхылапшла ҳәа.

XXXII

КАМАҶЫҶ ҬАҬЛАСҬАН ДИЦЦЕИТ

Зны хәылпазык Камаҷыҷ лчамадан аашьҭылхын, Рафида лыҩны инышьҭалтцан, — Уатцәы абри ачамадан иҭоу сымаҭәақәа сыӡәӡәап ҳәа сыҟоуп абра бара бҟны, уаха абра иҟазааит, — лҳәан, днахынҳәын, лыҩныҟа дааит. Абас лулон Камаҷыҷ зны-зынла. Абраҟа абас зылузи ҳәа акы уҳәартә, гәҩарак ҟоутцартә егьыҟам.

Убри ахәылпазы, аашлашәшәымҭазы, лҽы аарыцқьаны акәадыр нақәылтцеит, нас маҭәа цқьала, маҭәа бзиала лҽааилалҳәан: — Уаха Адқьа лахь сцоит (Адқьа Камаҷыҷ лан лаҳәшьа лакәын), уаха уа саанҿасуеит, уатцәы шьыжьымҭан саауеит, — лҳәеит. Абригь уажәы мацара акәӡам уахь лцара, зны-зынла ус уахь дцалон, хатца ҽуаҩык иеипш. Абраҟагьы абас зылузеи, лымацара дызцозеи уҳәартә ус ҿыцк ҟамлаӡеит.

Дынҽыжәлан, Рафида лҿы дынкыдгылт. Дынҽыжәпаны днаскьалпхьан, — Сара сцоит убрахь… — лҳәеит.

— Иабыкәу, нанхеит, убрахь?

— Убрахь, бымбои, сахьымаара!

— Нанхеит, закәызеи ибҳәо? Дахьымаара ҳаӷоу дцааит!

— Зны, зны сҳәаргьы, уажә аакьыскьашәа акы блымҳа иҭысымшьызи, убрахь…

— Нас уи дабаҟоу, бара бабаҟоу? Рафида дыбцәыпсааит, нан, с-Камаҷыҷ, сыхаара… — лҳәан, инеимаҭәа

атцәыуара дналагеит, — абри аус бара ибгәапханы баламлеит, гәаҟрак ибнаруит. Рафида дзымпсуазеи!.. — лҳәан, атцәыуара даҿуп.

— Ас бтцәыуозар, бытцх аабзиахааит ҳәагьы басҳәом, аха ибасҳәо убри ауп: сара сышцалак, сышьҭахь ҷкәынак дааиран дыҟоуп, убри иҭ счамадан, аӡәӡәатә сызҭоуп ҳәа збасҳәаз, насгьы ибдыруазааит, уаха саныхнымҳә, убрахь сцеит... убрахь иахьбасҳәаз. Аха аӡәы дтцәыуо дҟамлароуп, гәалак рымань сыпшаара иашьҭамлароуп, ицәҳаишҳа акы рымҳәааит. Сангьы, сабгьы, сашьцәагьы, бара уатцә ашьежь бнеины, убарҭ исызраҳә сара ибасҳәахьоу, усҟан лакәтцас ибасҳәеит, аха уажәы аргама иҟалаз акоуп. Шьҭа сцоит, — лҳәан, ингәыдибакылан-инхыдибакылан, еибартцәыуо инеипыртцит.

— Уеизгьы-уеизгьы ибасҳәаз, сахьцаз, зҳәаз иеипш, шьыжьы сҭаацәа ираҳә, уаанӡа аӡәгьы иабымҳәан. Леуани Ивани сысалам сызрыҭ. Урҭ рзы ибасҳәахьоугьы урҭ исызраҳә. Нас дара рԥызцәагьы, урҭ дара ирдыруеит, ианеибабо, ирхамшҭыкәа сысалам рырҭааит, — Ахьышәҭҳәа, аҭыс еипш лҿы дынҿыжәпалан, агәашә дынҭҟьа дцеит, деигәырҕьаны дцошәа.

Рафида иҟалаз, илаҳаз уамашәа ибаны днапшы-аапшуа, дтцәыуо дгылан.

Убри иаҟәырццакны ҷкәынак, апҟаҕьҳәа иҟамчы иҿы амгәацәа иныҵеитцан, агәашә дааҭалт. Камаҷыҷ лчамадан азы саанит, аниҳәа, инеилыркит, алашьцаразы дыштцәыуоз имырбакәа.

Рафида амӡырха дыҟәгылан даара акраамҭа дтцәыуо, иҟалаз ззымдыруаз лхәыҷҟәа лызҿырҭаанӡа. Нас лылаҕырӡҟәа налрыцҟьан, аԥны дныԥналт деилуува-илҳәо лзымдырва. Аха уеизгьы лхатца Мац дааанӡа, илныпшуа лҿыҟалымтцеит. Ус лхатцагьы даант, аха ипҳәыс Рафида лылахь еиҟәуп ҳәа иҳәартә димбеит.

Атцх кыр анца, зегь нышьҭалакҿеит. Ицәеит зегьы абраӄа аҭаацәа, иара убас ҭынч ицәан Камачҷыҷ лҭаацәагьы, лашьцәагьы, Рафида затцәык лакәымзар.

Рафида дызмыцәо дахьышьҭаз, ианшалак цаса лхатца иалҳәарызу, ма Камачҷыҷ лани лаби иралҳәарызу лыздырамызт. Насгьы цхызу-лабҿабоу, мшәан, сзыкәшәаз, избаз ҳәа, убри дазхәыцуан. Ус, дмыцәаӡакәа иаалыршеит. Уажәы илызбит цаса лхатца иалҳәаразы, нас Алиасраахь дцаны иралҳәаразы, ишылҳәашагьы хәычык лхатца дизтцааны. Аха Камачҷыҷ лажәа, «уаха санымаа, шьыжьымҭан бнеины сҭаацәа исызраҳә» ҳәа илҳәаз, анылгәалашәа, цаса дцаны еилылкаар акәын Алиасраа рҿы Камачҷыҷ иаха дааудмааy, насоуп ианылҳәаша. Иаарласны дцеит Алиасраа рахь. Уаӄа Есма амӡырха цссо дгылан. Днеин длызтцааит, Камачҷыҷ иаха даама ҳәа.

— Мамоу, дмааӡеит, — лҳәеит.

— Амц сбымжьозааит, издыруада бара дбымбакәа дааны дышьҭалазар, — лҳәан, Рафида днеин, Камачҷыҷ луаҭах дныԥнапшит, аха илбодаз, Камачҷыҷ дыхнымҳәӡеит.

— Ибуазеи, Рафида, сыгәра бымгои, дмааит ҳәа басҳәеит, аха бара бнеины луаҭах быԥнапшуеит, — лҳәеит Есмагьы.

— Сеидру, быхәмаршәа амц сыбжьозар, сҳәан, снеины схала луаҭах сныԥнапшын, агәра згеит дышхнымҳәыз, — лҳәан, иаарласны лыԥныӄа лҿыналхеит.

Алиасгьы ибжьы нлыкәиргеит Рафида бзырццакызеи ҳәа, аха дхьампшӡакәа лыԥныӄа дцеит, лара днеиаанӡа, лхатца џьара дцар ҳәа дшәаны.

Рафида дыццакы-ццакуа иаарласны дхынҳәны дшаауаз, лхатца Мац ианиба: — Ибуазеи бара, быҭрысн быԥуа бааyеитеи, бахьнеиз ибытцаӄьама? — иҳәеит.

— Мамоу, исмытцаӄьеит, аха сара схынҳәааанӡа уара џьара уцар ҳәа сшәаны, сааццакит, — лҳәеит.

— Сара сабацоз, ара сыӄами; кыр сабҳәарц бҭахума?

— Мамоу, акгьы уасҳәомызт, аха…

— Аха ҳәа ибҳәаз змааноузеи? Бахьнеиз ажәабжь ҿыцк барҳәазар акәхап. Бзеигәырҕьашаз акоуп сҳәар, бҿанпшылара ус избом, уеизгьы ибаҳазеи? Алиас ирахә крырӡазар?

— Алиас ирахә рахь цәыӡ имам, ажәабжь ҳәагьы уаҟа егьсарымҳәеит, урҭ исарҳәоз, сара соуп ажәабжь здыруа, аха урҭ исызрамҳәеит, уара сузымҵаакәа…

— Закәызеи, иҟалазеи? Бхәапшҭәгьы баапсылашәа избоит, былаҕырӡгьы аахаҟәкәалеитеи, баапсрак ҳақәымшәакәа ҳаҟам, исаҳәишь бааласны!

— Баапсроу, бзиароу сыздырам, аха… Ишуасҳәара сыздырам… Дук гәаласгьы иҟоумҵан, уагьамыргәырҕьан… Убри лара лажәоуп…

Исалҳәарызеишь ҳәа, дгачамкны, ила ҭраа длыхәапшуеит Мац.

— Камачҷыч хаҵа дцеит!

— Ишпа, џьушьҭ!.. Алиасраа ирзымдыруеи?

— Урҭ макьана ирыздырӡом.

— Нас бара ибазҳәада?

— Сара исазҳәада, умбои, лара исалҳәеит.

— Нас Камачҷыч уажәы лыԓны дыҟаӡами?

— Лыԓны дышпаҟоу, хаҵа дцеит ҳәа уасҳәеитеи! — лҳәахт.

Мац деилууа, ииҳәара изымдыруа, зхызтәым аӡә иеипш, днапшы-аапшуа дгылан акраамҭа. Нас даацәажәан: — Абри акәын иҳагыз, убригь уажәы инаҳзацлеит, — иҳәеит, даақәыпсычҳан. Нас днатәан акраамҭа дхәыцуан, Рафидагьы ҿымҭ-псымшьа уахь дихәапшуан.

— Уи ус иҟалеит, аха дзыццада? — иҳәан, длызтцаахт.

— Дзыццада, умбои…

Мац илымҳа кыдтца дылзызырҩуеит илҳәарызеишь ҳәа, пытрак дзыццаз ихьӡ лымҳәеит лара.

— Дзыццада, умбои… Ишԥауасҳәари… Ҭаҭласҭан диццеит.

— Ишԥа! — иҳәан, дныҩныҟәаит. — Ҳалшьит, ланаџьалбеит! Џьаным ҳаихыччон, ипҳа амш лылеигеиг Аслан ҳәа, хычча ихаҿы иааует ҳәа ирҳәоз — абра ҳара иҳахьт, Џьаным итцкыс еицәаз ауп ҳара иҳахь; ҳаишьит, ҳанирцәеит уи ауаҩ! Нас макьана абри аус лани лаби ирыздырам, бҳәама?

— Ааи, макьана ирыздырӡом.

— Иаха дцазар, данымаа, иахьа данырымба дабацеи ҳәа иналышьҭампшӡеи?

— Лан лаҳәшьа Адқьа лахь дцеит ҳәа итәоуп урҭ ҭынч; убас ралҳәеит уи ԁеыжәланы данцоз…

— Ҳнеипишь, уахь ҳнарыдтцаалапишь, — иҳәан, амҩа иныҟәлеит, даара рылахь еиқәны.

Агәашә ианҭала нахыс аҩны асоф аҟнытә Алиаси Есмеи рзыпшуан, рнеишьа мбатәшәа ибаны.

— Мац, закәызеи уара, ишәаашьоузеи Рафидеи уареи, ауалҳәацәа реипш наҟ-ааҟ шәнышьҭапш-аашьҭапшуа? — иҳәеит Алиас дазаасамырҟәылшәа.

— Ауаҩ ибӷа пҵәар, ибӷа анизеитцымхлак, тцаҟа дыпшып, уаҳа дабапшуеи, — иҳәеит Мац.

— Ҳаи, џьушьҭ, иҟалазеи, убӷа пызтцәазеи?! — рҳәан, хатцагьы пҳәысгьы асоф инылбаан, инарпылеит, иҳарҳәарызеишь ҳәа ишәапырҳапуа.

— Абра амӡырхаҿы ак роумҳәан, — лҳәан, Рафида лхатца днаплырҟәаҟәааит, ус аҩны иныҩналт.

— Иҟалазгьы уажәы ишәасҳәап ицәгьоу-ибзиоу уи шәара шәазхәыц, амала Камачыч исалҳәаз абри ауп, гәалсыс ишыҟартцаз аӡәы идмырдырааит, ирындмырпшааит, уаҩы иарымҳәааит, хыҟәтцас иҟарымтцаит… — лҳәеит Рафида.

— Нас иҟалазеи, лара изҳәаз ҳаӡҕаб дабаҟоу? — рҳәеит инеицҿакны хатцеи пҳәыси.

— Хатҵа дцеит... Ҭаҭласҭан дигеит,—лҳәеит Рафида. Ари шаараҳаз еипш, Алиас ипҳәысгьы иаргьы аҟәыҿыҳәа асқам иныҟәҳан, инеиматәо атцәыуара иалагеит.

— Сыхәда ҳәызба цагәыла ипылҟеиит, сзеигәырҕьоз сыпҳа затцәы, — иҳәан, инеимеитәеит Алиас.

Лан, атцәыуара анаѡсгьы, амыткәмаҳәара лҽыназылкит, аха Маци Рафидеи, быбжьы аӡәы ианиаҳа, зегь ҳабшьит, ҳанбыртцәеит ҳәа днацәдыршәан, дааныркылт.

Нас хатцеи пҳәыси ртцәыуара иааҟәытцын, иӡыѡӡа инатәеит ихәыцуа. Ашьтахьӡа кранаатц, Алиас Мац дизтцааит: — Ишпаҟалеи, илцашьахазеи, лхала дцоу, мчыла дигоу убри ауаѡ? — ҳәа.

Мац даацәажәан:

— Уара крудыруа аҳа, саргьы акгьы сыздырӡом, абри апҳәыс (Рафида лзы) абра уажәы исалҳәеит, абас абас ҳәа, уи шсаҳаз еипштцәҟьа шәара ишәаҳҳәаразы лара дсыма абрахь шәа шәахь сҿаасхеит... Ираҳәишь абри атцыхәала ибдыруа акы рцәымӡакәа, — ҳәа лахь ихы наирхеит. Рафида даацәажәан:

—Камаҵыҷлассы-лассы исалҳәалон Ҭаҭласҭан иҭыӡшәа, аха цәгьаӡа слырқәуан аӡәы иасымҳәаразы. Даара бзиа илдыруан лара ҳалхырҟьаны ишыҟалоз абарҭ ацәызқәа иҳауаз зегьы. Иӡбахә лҳәон, сҳәеит ҳәа, уи бзиа дызбоит, сиццоит ҳәа акәмызт исалҳәоз. Ҳажәалантә аӡәы цәызк иоуцыпхьаӡа, убри иакәхап абас ҳаимызтцәо ҳәа акәын бжеиҳан ихьӡ цәырганы изсалҳәоз. Уажә аакьыскьа зны абра цьара аизара шәымазаап, ишпеизааури убри ауаѡ ҳәа, шәеилагәжәажәо шәнеимытцны шәцеит... — лҳәеит.

— Убригь лара илазҳәаада, иазнауаз убри лаҳәара,— иҳәеит Алиас.

— Уи зегьы дрызҿлымҳан, ак лаѡшәомызт. Убри реизара зыхҟьазгьы сара соуп, ус анакәха, «изыблыз

ихәшәтәы» ҳәа рҳәоит еипш, уи сара исхәшәтәыроуп, ас мацара азҳара уадаҩуп ҳәагьы нацылтцеит Камачҷыҷ, — лҳәеит Рафида.

Убри ашьҭахь цыҭк анаабжьыс зны Адқьа лахьтә ҿыла сшаауаз, лҳәеит, Камачҷыҷ, иара амҩан даасцылан, даасамырҟәылшәа даасахәмарын, бааи ҿыҳәтцәыла ҳаисып, иаҳиааиуа даабап, иҳәан, даасыжәлеит. Схы неицәысшаҭап, сҳәеит, сылахь шеиқәу идыруеит, дысҟәатцып, сҳәеит, аха ианимуӡа, саргьы сҿы сышьхәа насырбан, убас ҩынтә-хынтә раҟара ҳааидыслеит. Нас сырҿехәашәа ажәақәак сеиҳәеит, аха урҭ ирзызуазеи, ашьҭахьӡа — Абри бара сара бызсыцымцозеи, хара бызсыцәгылозеи? — иҳәан, инароуӡаны даацәажәеит. Уара сышҧоуццои, уаргьы сышҧоугои, сара нхаҩ хәычык ипҳа, насгьы ианбыкәыз уара бсыцца ҳәа ансоуҳәаз, ма сара суццом ҳәа ануасҳәаз? Насгьы убригь удыруазароуп, сара сышҭыпҳам, сшыпҳәысеибоу... — лҳәан, ажәақәа кыр лҳәазаап, аха иара бара быгызмал бызшәақәа иахьа исмаҳаит, уи зыбҳәогьы здыруеит, уи аҭкыс бсыцца; иахьа уажәраанӡа ибасымҳәацзаргьы, иахьа ибасҳәоит, уи сгәы иҭеижьҭеи краатцуеит, ажәа сыҭ ҳәа сеиҳәеит, аха ажәа шҧеисҭоз, убри азоума сашьцәа еимтцәатәыс аҕьычцәа изруҭа, сара сеиба-кәеибаха адәы сзықәутца? — анысҳәа, бара агәала дуқәа бымазаап, сара исыздырамызт акәымзар, иҳәан, цыҭк дгәааит, аха ашьҭахь иаахьаиршшан, ус аӡәы бижьазаап, бара изыбҳәо урҭ акгьы сара салам. Аҕьычра шәара шәзы иҟам, ақыҭақәа рҿы зехьынцьара баацсыла иҕьычуеит иҳәеит. Насгьы абраҟа дмааҥҿаскәа ажәақәак нацитцеит, аха уажәы исызбаҳәом, даҿазны ибасҳәап, лҳәан, усҟан уаҟа лажәа аҭцыхәа аацылтцәеит. Убри ашьҭахь даҿазынгьы дибазаап, ажәақәакгьы леиҳәазаап, убригь басҳәап, лҳәеит инагӡаны, аха акгьы салымҳәеит. Цыҭк исалҳәаз убриоуп: ианаасыдицалаӡа сара Цьаным-ипҳа Аслан илзиуз еипш, аӡәы исзиур сҭахым, уи сара исзымычҳар ҟалап.

Уара суццар, шәара шәаҳкәажәцәа сыла аадырпшрым, уаргьы иуацәҳар ҟалап, абас зуузеи ҳәа ҭауади-аамсҭеи… Урҭ ирҳәаша зегьы здыруеит, урҭ ирҭаху рҳәааит, сара сус сара издыруеит, бара бсыццароуп, иҳәеит. Абри уажәа ухоумырштҭын ҳәагьы игәы иныкәсшьыхт. Аха абри цқьа сазхәыцроуп. Уеизгьы издыруеит уи аус нагӡара шамоуа, аха сара уи уажәазы сазыразхароуп, наҟ-наҟ иҟалалакгьы. Сара бзиарак уи иахьтә сақәгәыҵуам, аха усҟан сара сахьтәгьы дақәымгәыҕааит бзиарак. Иагьа сыхьыргьы, исзымдыркәа исыхьыз џьырымшьааит, — ҳәагьы нацылтцеит лажәа. Аха даара слырқәит аӡәы иасымҳәаразы. Шәара ишәасымҳәар, исзымычҳаит азы ишәасҳәоит. Иаха данцоз, дынкыдгылан сара сҟны, сгәыдкыла-схыдкыла, ахәыҷқәа гәыдкыланы, зегьы асалам шәызныжьны дцеит. Сара сгәы излаанаго ала, уажә аакьыскьагьы џьара еибабаны имеицәажәакәа иҟам, лажәа зеипшраз ала, ҵаса еибырҳәаз ажәа мацарала акәым уи лцара шыҟала. Аха абарҭ ажәақәа аӡәы имаҳароуп, уажә абра изаҳаз шәыда, — лҳәан, лажәа даалгеит Рафида.

Абра итәақәаз игачамкны илзыӡырҩуан Рафида.

— Исхаштҭыз, Леуани Ивани хаз ҷыда сысалам сызрыҭ ҳәа салҳәеит. «Урҭ аус изышьҭоу азы ҩызас срымазаарц рҭахын, аха сара сусқәа злаҟалаз ала, урҭ ҩызас срывагылартә сзыҟамлеит, аха гәыла-ҵсыла дара сырҩызоуп уеизгьы, уи рдыруазааит. Аамҭа аҽапсахуеит, иҟалап зны снаганы дара срыванаргылар, аха иахьазы дара сырцәыхараны сыҟоуп. Егьырҭ зегьы шыҟазаалакгьы, урҭ аҩыцьа исхашшаауа гәалак рыманы рхы ҟарымҵааит, сара исхырҟьаны шьҭазаҩык дырмоуразы», — лҳәеит Рафида, Камаҷыҷ илажәаны.

Мац дахьтәаз:

— Ари Камаҷыҷ лажәа ҳәа иҳаҳауа ала, уи аӡәгьы дыршәаны димгаӡеит, илуа-илҳәо зегьы цқьа дрызхәыцны ишылуа. Уи Ҭаҭластан дызицца, абарҭ

ағьычцәа зҵәо цыҭрак иаахҿкәылкразоуп, наӡаӡа илылымшаргьы. Насгьы ишакәым длызныҟәар, убри азгьы ишианалмыжьуа, илылшо акы шигылмыжьуагьы игәы иныҟәылшьит. Уи Камачҷыч ҳәа узҿу адырразгьы деиҵахом, ицәгьарахаргьы, дымцаха дырзыҟалап уи дзызнеиз; ажәа шаҳзынлыжьыз еипш ҳныҟәап, иара убас егьамԥоуп. Аха абри иҟалаз Ҭорҟангьы идыруазароуп, нас Зыкәыргьы иаҳәатәуп, — иҳәеит.

— Урҭ ирашәҳәозар, уажәнатә — шьыжьнатә ирашәҳәароуп, акәымзар уаанӡа дара ираҳар, иҟалазеи ҳәа абрахь ишәзаара иҟоуп, избан шәҳәар, абри аус, Камачҷыч лхаҵацара, шьыбжьаанӡа зегьы ираҳашт, аҟыҭа инрылатцәашт, ижәдыруазеи, ажәа хьанҭаҟәак убри изы ирамхаҳәар, — лҳәеит Рафида.

Убри егьтцоуп, рҳәан, абҕьааҳәа урҭ шьыжьнатцы адырра нарырҭеит. Иҵабыргытцәҟьаны, ашьыбжьон агәылацәа-азлацәа уҳәа, аҟыҭан зегьы инрылаԥит.

Ҭорҟани Зыкәыри ари анраҳа:

— Абри апҳәызба ма зегьы ҳаиҟәлырхоит, ма зегь хаҟәылхуеит, — рҳәеит.

Егьырҭ, аҟыҭан абри заҳаз:

— Аамсҭак нхаԥ ҭыпҳак, егьа дыбзиазаргьы, дахьцеигеи! — зҳәаҟәазгьы ҟалеит.

Даҿа џьоукых:

— Иаргьы иара иоуп, аха ларгьы мцабзклоуп, уи иатцахо лакәӡам. Иара иашьцәа убри илеиҕьу пҳәыс дрымаӡам. Датәарымбо иалагар, лара урҭ лхы рытцалтцаӡом, ларгьы урҭ атәалымбо дналагап… — рҳәеит.

— Нас уи абзиара алтцуама? — ҳәа, ҿаарҭит џьоукгьы.

— Абзиара алымтцыр, иара изгьы иалтцрым. Уи апҳәызба ажәытә еипш акәымзар, ацәгьарагьы зылшо аӡә лоуп, абрагьратцәҟьагьы зылшо аӡә лоуп, — рҳәон.

Зегьы акака рҳәон, ҳзашьҭоузеи ҳәа, аха Алиас иҭаацәара, иара уҳәа, ирпшнырҵомызт акәымзар, иҟаларызеишь ҳәа ишәо-ирхауа итәан.

Ҭаҭластан ипҳәыс ашьха ашьапаны инхоз иабраа рҟны днаганы днаиртәеит, ҭауади-аамсҭеи ишырзапҳыз еипш. Абраҟа рапхьаӡа аҳәсақәа рхы неидкыло, абна-абра еибархәыҭхәыҭуан: — Ҳахәыпҳа иаҳзааига дызусҭада, илыжәлоузеи, дзыпҳада, иарбан қыҭантәиу? — Ирыцны иаақәаз аҷкәынцәа ҳрызтцаап, шырҳәоз, уасақәа аӡәы ацәымза алашараҿы данылҿапшы, Алиас ипҳа шлакәыз лдырын, уа инаралҳәеит ибзыцәаҳәшьа, ианаӡӡеи уҳәа.

— Унан, џьбеит, ҳахәпҳа анхаҩ ҭыпҳа даҳзааигама! — рҳәан, иаацьаршьеит зназы, аха ашьҭахьы Камачыҷ дыздырқәоз уа аӡәымкәа-ҩыцьамкәа ианыҟала: — Уи дынхаҩ ҭыпҳауп ҳәа длыгәҭасыртә дыҟам, уи леипш апшреи асахьеи змоу, агәеилыхра-адырра змоу аҳкәажәцәа ҳәа иаадырҩуа аӡәгьы рыламзаргьы ҟалап… Уи усҟак дыбзиамзар, хахәпҳа сымш дааигозма! Уи бзиа дидыруан азы даaигеит. Уи наҟ-наҟ цқьа шәналылапшыр, аҳкәажәцәа ҳәа иҳамоу рапхьа днашәыргылар ҟалап, — рҳәеит Камачыҷ дыздыруаз ҳәсақәак.

Ахацәа рахьгьы зтцаарақәак ыҟан, дызусҭа, дабатәиушь ҳәа. Аха ахацәа дызусҭыз анырдыр, вбак аӡәы илимҭеит, уи згьы инеицҿакны ддырехәеит, апҳәыстцәҟьа дааигеит ҳәа.

Абраҟа иабраа, Ҭаҭластан игәы иахәап ҳәа, инеитцыхньн ачара ааyеит ҳәа иналагеит, аха Ҭаҭластан уи рзимуит: — иааизаз уҳәа, иҳаццаз уҳәа дук имырҳауҳаукәа, шьтәак шьны, какалк дшәыркы, — ҳәа реиҳәеит.

Иабраа иара ишиҳәаз еипш иныҟәеит, чара хәыҷык рун, инеилгеит.

Мчыбжьык-ҩымчыбжьа раҟара анаатцы, цқьа данырдыр, ианлышьцыла, рыпсы далрымхуа, убриаҟара бзиа дырбо иҟалеит аҳәсагьы ахацәагьы убри ақыҭан, убриаҟара лыҟазшьа, луаҩышьа, лнаалашьа уҳәа, насгьы лчамгәыр арҳәашьа, лышәаҳәара, лыхәмарра, лыччара, лсамырҟәыл, лусушьа уҳәа, ажәакала зегь рыла ргәы дахәо

дҟалеит. Нас Ҭаҭласҭан ибзыцәаҳәшьцәа, паса ҳахәыпҳа анхаҩ ҭыпҳа даҳзааигама, зҳәоз, уажәы урзыпшыр, ҳахәпҳа бзиахә ҳара ибаапсыз аӡәы даҳзааигозма ҳәа, илхыҿхәаны ицәажәоит, илызӡатәуа дрымоуп.

— Абри леипш апҳәызба, цқьа деилкааны дыздырыз, аамсҭа хәыҷык моу, иреиҕьу аҭауадгьы абри дзымгара дзеипшрада! — рҳәо иалагеит.

Аӡә даацәажәан:

— Абра сара ҭауад дук дыздыруеит, ихьӡ сҳәом, убри ипҳәыс аҳкәажә ҳәа изышьҭоу, абри лнацәкьыс анаӡара дапсазар, сыла шәҭажьцәа. Ажәла акәым, ауаҩроуп аус злоу, ажәла аҟәыдгьы иамоуп, аха уи шҟәыду иаанхоит. Аҳкәажәцәа ҳәа сара издыруа зегьы абри дреиҕьымзар, сара суаҩым, — иҳәеит.

Ажәакала, Камаҷыҷ дахьнанагаз аҟыҭан рыпсы дырзалымхуа, убас бзиа дырбо дҟалеит, даара аҿхәапхьыӡ лыманы.

Ҭауади-аамсҭеи, ари заҳаз, зегьы гәалас-хыҟәҵас иҟарымҵакәа иҟам, аха макьана абраҟа аргама дук ҳәатә рымамкәа иҟалеит, избан уҳәар, иара Ҭаҭласҭан ишиаҳауаз егьараан ус рҳәалон: — Убри апҳәызба дарбан аамсҭоу дызгалак диаҭәоуп, уи дсаҭәасшьом зҳәо, ма иласҳәар, дсыцымцар ҳәа дшәоит, ма лыҟазшьала слыҵалырӡып, иара иаҵкыс лара деиҕьуп ҳәа сзырҳәап ҳәа дшәоит — ҳәа.

Уимоу, зны аҭауад ду Мырзаҟангьы убри апҳәызба Наҳарбеи Чачба иаҳҭны ампыласра аныҟаз аҿны даалеилаҳаит ипа изы. Даҿа ҩынтәы-хынтәы убри дибар, хәыҷык дналылапшыр, ипа дизиҳәаргьы ҟаларын, рҳәалоит…

Аха, уи сҳәеит ҳәа, урҭ рҵас-рыҟазшьа изаҟәыҵуама Ҭаҭласҭан иҩы, ма иҵашьыцны анхаҩ ҭыпҳа, егьа дыбзиазаргьы, дзааигази ҳәа нарҳәа-аарҳәалашт, иара

иарҳәаргьы ҟалап, аха иара Ҭаҭласҭан ихаҭагьы игәы иҭоу цқьа иҳаздырам, аӡәгьы акгьы имҳәаргьы, иара бзиарак игәы иҭамзаргьы ҳаздырам. Ҳапшлап, иҟало аабап.

* * *

Ҩымзи-ҩымзибжакираҟараaамҭaaнaaиас,хәылпазык Камаҷыҷ дынҽыжәлан, ҷкәынак даашьҭыхны, Ҭаҭласҭан изин ала, лыҩныҟа дцан, лҭаацәа зегьы баны игәыдкылихыдкыланы, ашьежь шаанӡа лышьҭахьҟа дхынҳәны дааит, агәылара аӡәгьы лхы имырбакәа.

Нас абри ашьҭахь дырҩегьых знык-ҩынтә раҟара дцаны лашьцәа-лҭаацәа уҳәа лбеит. Аҩсҭаа илымҳа цьгәоуп, бара хатца бцеижьҭеи цәызк ҳмоуцт ҳәа ларҳәалон.

Зны лан даацәажәан, лыпҳа длызтцааит: — Нан Камаҷыҷ, убра бахьыҟоу, Ҭаҭласҭан иабраа рҿы, уаҟа шәынхаӡома, ма шәыҩныҟа шәнеирц шәыҟоу? — ҳәа.

— Ҳаҩны ахыб рҿыцтәуп, ипсахтәуп, насгьы цыҭчыҭк иагқәоу аныҟартцалак, аҩныҟа ҳаауеит, уи макьана иалымгацт, иаҿуп. Асҟаамҭагьы ҳаауан, аха ауасҭацәа маншәаланы цьаргьы иаҳмоузт, ишыбдыруа еипш, зегьы арра ирган, уажәы ҩыцьаҟа абра цьара иаабан, иалаҳаргеит, — лҳәеит абри аҭакс Камаҷыҷ.

— Нан, нан, даҽаказгьы сбызтцаaуеит, аха уи азтцаарагьы хәыҷык сацәшәоит, избан бҳәар, баргьы ибымдыруеи, аҟанҷ аныраaӡо, аҳәынап ахьӡ ршьоит «тцыхәа ҩызы» ҳәа иашьҭоуп, ахьӡ рҳәар, ирымшьар, ицәыртцны аҟанҷхәаҵқәа пхасҭанатәуа иалагоит. Убри еипшны исыпхьаӡоит абри уажәы бара сызбызтцааyaгьы. Аха уеизгьы издырыр сҭахуп, убра бахьыҟоу ишпабыхәапшуеи, аиҳарак бхатца, ҳаҭыр быҟәтцаны брымоу, ус тәамба бзыруа брымоу.

— Наҟ-наҟ иҟалаша сыздырам, уажәазы даара ҳаҭыр сыҟәтцаны срымоуп, — лҳәеит Камаҷыҷ.

— Ҳаргьы, нан ҳлымҳа кыдҵаны ҳӡырҩуеит, цәгьак рҳәару, бзиак рҳәару ҳәа, аха макьана аллаҳ иҵьшьаны, зегьы ибзианы ибыхцәажәоит, бдырҿхәоит, — лҳәеит.

— Нан, убри шәара гәырҩас иҟашәымҵан, ибзиахар, са сызгьы ибзиахап, дара рызгьы, мап анакәха, са сызгьы ибзиахарым, дара рызгьы.

— Нанхеит, абри бажәа баныӡҕабызгьы абас акәын ишыҟаз, уажәыгь убас иаабзынхеит. Бара боума ҭауадиаамсҭеи иреисо, «акамбашь иазыҩыз аҵә атәыҩа хжәеит», урҭ рҿы, бара рыцҳа, ибылшагәышьозеи! — лҳәеит лан.

— Уажә заа уи ҳәатәӡам, иакәым быхьыр, аӡәы биҵамхан, бхы ашьа уы ҳәа сабҳәо џьысшьон, бара уахь бажәа ахы хаӡам... Уи иазааҟазеи, макьана хар ҳамам, ус ҳнеилап; ицәгьахар, усҟан уи иаҟәнаго ҳҳәап.

— Ааи, нан, ишыбҳәо ауп. Аха уеизгьы буаҩышьа бзиатәны, бхы ргәарпхо быҟаз, бырмеислан, мыцхәы бажәа бмырхьанҭалан, ажәа рымабымклан, ажәакала бхы цәымҕыс ирыбымҭан...

— Ибҳәаз саҳауеит, нан, уи зыбҳәогьы здыруеит, аха сара иахьанӡатәи суаҩышьа зласыпсахри, уажәраанӡа ауаҩышьа бзиа сымазар, наҟ-наҟгьы уи сзынхоит. Суаҩышьазы уаҩ вбак сиҭарым ҳәа сыҟоуп, суаҩышьа макьаназы зегьы ргәы иахәо сыҟоуп, наҟ дара сызднагалаз рыла ибжьымсуазар... — лҳәеит Камачыҷ.

Лангьы убра лҽаанылкылт, ажәа илҳәарц илымазгьы: хԥа-ԥшьба мыз ҵит, бхаҵа Ҭаҭласҭан ҳара ҳиаҭәеишьозар, дааины ҳзимбази ҳәа илҳәарц илҭахызгьы лымҳәеит.

Абри Камачыҷ лҭаацәамоу, лашьцәа, лгәылацәа, лара дызҭахыз зегь гәалас ирыман Ҭаҭласҭан абарҭ дахьырҿымцааз. Абри змааноузеи, абри иаҵанакуазеишь ҳәа иазхәыцлон. Аха зны Камачыҷ лажәа иаларшәашәа илҳәаз уи ауаҩ аиҭанеиааиразы дшьуп, иаҳәшьцәа хаҵа ирымоу рҿгьы днеины шықәсык-ҩышықәса рыҩ-

нутцӄагьы имбацт ҳәа илҳәаз хәычҷык ргәы ннакылон, ас уаҩышьас имазаап уи ҳәа.

Камаҷыҷ ишылулоз еипш, лашьцәа-луацәа зегьы баны, ргәы ӄатцаны лыҩныӄа дцеит убасӄангьы.

Абри Камаҷыҷ аамсҭа дахьигаз лҭаацәеи лашьцәеи моу, лара дыздыруа, шамахамзар, анхацәа зегьы, абри аус нагӡара аурушь, наӄ-наӄ иалтцрызишь ҳәа иазыпшуан.

XXXIII

МЫРЗАӃАН ЧАЧБА АХЫЛАПШҨЫ ДИҬОУП

Аӄәатәи ахылапшҩы иаара атцыхәала Очамчыра аизара ду иӄаз ахьтә ажәлар рқыҭақәа рахь ианхынҳәуаз аамҭазы, Очамчыратәи ахылапшҩы уатцәы Цьгьарда аизара ӄастцароуп, уажә аакьыскьа ауаҩшьра иӄалаз атцыхәала, иҳәеит. Абри зеиҳәаз ҭауади-аамсҭеи ракәын, иацәажәозгьы дара ракәын.

— Ус анакәха, уатцәы Очамчыратә Цьгьарда уцар аиҳа, уаха амҩан сара усҭаз, нас уатцәы уахь саргьы суццап, дук ихарам, — иҳәеит Мырзаӄан; егьырҭ уаӄа игылаз ҭауади-аамсҭеигьы иааимхабзиартәит; иара ахылапшыҩгьы «аҩы иашьуа гәара иҭахым» ҳәа, абас аӡәы исабжьеигандаз, иҳәозшәа, абҕьааҳәа дназыразхеит. Ахәылпазы инҽыжәланы амҩа иныкәлеит.

Мырзаӄан исас изы ауха шьтәак шьны инеилгап ҳәа дыӄан, аха уаӄа ирыцҽыжәтцыз ауаа заӄа ирацәаз аниба, цәкы диршьит.

— Мырзаӄан, уара маҷк ала уҳалгарц уҭахын, аха ҳара аду аҿы унаагеит, — иҳәеит, даазысамырӄәылшәа, Чагә.

— Цәык аҿы сахьаанышәкылазгьы анцәа иҵьшьоуп! — иҳәеит, даахысамырӄәылны, Мырзаӄангьы.

— Макьана имаацгьы ыҟоуп, урҭ маашеи дук мырҵыкәа, — иҳәахт Чагә.

— Амарџьа, аӡәы шәнымхан, инеиқәҿыҭны зегьы абрахь шәааиқәа, — иҳәан Мырзаҟан, зегь неибарччеит.

— Мырзаҟан, ухатцкы сцеит, ацә ушьит, ашьтәа ушьит, урҭ зегьы дырхиар, имазеихар зегь краҳфашт, аха уи анбаҟалои, уи зегьы ҵхыбжьон зны иҟалашт, ууанӡа аурысқәа «закуска»[44] ҳәа акрымҳәои, убас ахылапшԥы акы изумырхиар, амла днеиқәыцәа дцап, — иҳәеит Қәеиқәеи дахьтәаз.

— Убри ззуҳәогьы здыруеит, ахылапшԥы игәхьаа умаӡам, уи инеиҿыцгашәа фатәык ҟартцар, саргьы снадбзиалахап ҳәоуп абри узырҳәо, — иҳәеит Мырзаҟан.

— Уара умсит, атцабыргытцәҟьа шуҳәа, Очамчыра крифа џьушьома, ипара деигӡаны иџьыба капеик ҭихшам Қәеиқәеи, — рҳәеит уаҟа игылақәаз урҭ рԥызцәа.

— Қәеиқәеи ииашаны амла дакызаап «азакуска» ҳәа аурыс бызшәала заҟа еилырганы иҳәазеи, ус аурыстцәҟьагьы ииашаны еилырганы изҳәом… — иҳәеит Хабыгә даацәажәан.

— Амла дамыргәаҟи! — ҳәагьы нацитцеит Францыз. Игылақәаз зегьы неибарччеит.

— Иахьа Очамчыра ғәғәала крызфаз Алықьса иоуп. Аԥы илсын, мыцхәы дарцәажәон, — иҳәеит Ҭамшьыгә.

— Аԥы зимжәуазеи, уажәы аакьыскьа идгьыл иҭин, иҿи икәадыри ибзианы инаирхиеит, џара пыҭкгьы иџьыба инҭеитцеит,— рҳәеит егьырҭ уаҟа игылақәаз.

— Уажәшьҭа ареволиуциа ҟаларгьы, уи егьицәалаӡуам, — иҳәеит Чычын.

— Уи иапхьагьы уара удгьыл уҭихьан, ус акәзар уара заа иудыруазаарын ареволиуциа шыҟалоз, — рҳәахт џьоукгьы.

---

[44] …аурысқәа «закуска» ҳәа акрымҳәои — апсышәала «азакуска» ахыжәла ахьӡуп.

— Ареволиуциа шыҟалоз сыздыруамызт, аха аҵара саназгәаҟ истҵиит, — иҳәеит Ҷыҷын.

— Уи иазаауазеи, зыдгьыл зҭииз ртәы наҟ шәаҟәытҵ, ус ҳналагар, шамахамзар, ҭауади-аамсҭеи зыдгьыл зымҭииз ҳәа аӡәгьы дыҟам, Мырзаҟани, Наҳарбеи, нас цытҭҩыки ракәымзар, — иҳәеит Наҳар.

— Цьоукгьы рыдгьыл амаца ирцәагеит, — ҳәа нацитцахт Нырбеи.

Зегьы неибарччеит.

Убраҟа дтәазаарын аӡәы, убас зыдгьыл амаца изцәагаз. Даапхашьан, егьымҳәакәа наҟ днагылт.

Мырзаҟангьы дҩагыланы днеит ахылапшҩы иписари иҭарцьмани иманы дахьыҩнатәаз ауадахь, мыцхәы деилахамзар, днаиацәажәарц рхәы дырхиаанӡа.

Мырзаҟан ахылапшҩы иахь даныҩнала, абраҟа асоф аҿы иаанхаз излацәажәоз ражәа надроут.

— Мырзаҟангьы ибна тцла бзиа ахьықәгылаӡам ахынтәхә ытциххьеит имҭиӡакәа, — иҳәеит Беслан даацәажәан.

— Уи шпаҟалеи? — рҳәан, иниазтцаaит.

— Уи шыҟала уи ауп, ара Мыса ҳәа аӡә дыҟоуп, днеин. Мырзаҟан ибнаҿы бнацхак ылхны иган, сытцла рхыцәқәақәа ҭапуҟеит, сышьхақәа нуртцәеит, сыцха угеит, иҳәан, цәкы-жәкы зҳәаз иеипш, иршәаны игеит, шьҭарнахысгьы аҕырп ааихиргалашт...

— Уи Мыса захьӡу цытк зку уаҩуп, Мырзаҟан бзиарҭаны напы аиркит, шьҭа уи мца пха дзамытҭәҳәо дҟаитцааанӡа диҟәатцуам, — рҳәақәеит уаҟа Беслан изыӡырҩқәоз.

— Мыса итәы сыздырам, аха Мырзаҟан ассир ззиуз Жьац иоуп, — иҳәеит Ҷыҷын, даацәажәан.

— Жьац дшәарыцаҩ бзиоуп, зны Мырзаҟан ибнаҿы бынцгәыки бгахәыҷыки ишьызаап. Абри Мырзаҟан ианиаҳа, дааипхьан, иууазеи уара, сыбнаҿы шәарахк нырамыжькәа зегь нухт, иабаҟоу сыбнацыгәқәа, сыбга-

хәыҷқәа, сыбгалацқәа ҳәа, днышьҭагәа дикын, абна илоу абынцыгәқәеи абгақәеи уара ишутәыз сзымдырит, егьит, иҳәеит, аха — иеиразҩзма! — зеиӷьаҟамыз жәкы неихыхны игеит.

— Уи Жьац уаҩ џагьашәа дыҟоуп, егьа изицәгозаргьы, ҳалалс иоуааит Мырзаҟан! — иҳәеит Наҳар.

— Уара умшәан, уи шьҭа диркәыкәып, — иҳәеит Алмахсиҭ.

— Урҭ ишәҳәаз саҳауеит, аха даара сгәы иахәоз ззиуз Бинагә иоуп, — иҳәеит Чагә. — Уи шыҟалаз абасоуп, — даҽын Чагә, — Мырзаҟан ибна ӡыҷҷа хәыҷык алсны ицоит. Убраҟа Бинагә игәеиҭазаап аҧслы шамаз; ашьацҳәа иргылан, цсылқәак икит. Уи Мырзаҟан иаҳаит. Сыҧсылқәа нурҵәеит, сыҧсызқәа нухт, иҳәан, днаижәлан, макьана сара издыруаны, ҽыки шьтәаки ицәигахьеит…

— Макьана дабаҟоу, уажәоуп напы аниирқы, аман[45] иирҳәашт, — рҳәеит уаҟа итәақәаз, — егьиқәнагоит, анхаҩы цыҭк амазара иоур дпагьахоит, уаҩ датәеимбо далагоит.

— Шьҭа шәаҟәыҵ шәызҿу ажәа, аматҵурҭахьтә аҷкәынцәа идәылтҵны иааyашәа збоит, урҭ ак дышәмырҳан, шәара шәаадыруеит, аӡә итҵкыс аӡә шәеиӷьуп. Шьҭа крыфара аамҭа ааит, даҽа ҭызшәак шәалацәажәала, — иҳәеит Сасрыҟәа.

Ииашатҵәҟьаны, убри аамҭазы артәаара, анапырӡәӡәарахь рхы надырхеит. Аҳәсахәыҷқәа ааин, астол аадырхиеит, ахылапшҩгьы ауаҭах даадәылырган, азал аҿы днадыртәеит.

Иалагеит акрыфара, аҩыжәра-ақьафура. Абас, атҵх ашарахь инеихауаны еипшаан, аҩы еибарга,

[45] …аман иирҳәашт… — ҭырқәшәала «аман» анажьра, ахамҵара ауп иаанаго. «Уи аман иирҳәоит» анырҳәо, дахьирхәит, саҭамзааит иирҳәоит ҳәоуп иаанаго.

икаҳабӷалауа аӡәаӡәала астол иҩахытцит. Ахылапшҩы ихы изымдыруа аҟнынӡа днеит, ииарҭа аадырхиан, днышьҭартцеит. Ҭауади-аамсҭеигьы уаҟа иаангылашаз аангылт, егьырҭгьы шьҭалара ҳәа агәыларақәа рышҟа рҽыршақәеит.

Адырҩаҽны ианнааша, дырҩегьых аизара иналагеит Мырзаҟан иаҳҭны.

Мырзаҟан, ауха агәылара пҳьара ицаз шьыжьӡа ишааиз аниба, даахысамырҟәылны, — Ааи, шәанаӡьалбеит, шәзакәытә уаауз еи шәара, иаразнак ишаанӡа шәеизеит, аказы шәысҭахуп ҳәа сара сшәыпхьар, џьеи шәаарын ас шьыжьӡа?! — иҳәеит.

— Уара узҳапхьои, аӡьабаа узалаҳтцои, абар ҳара ҳхала ҳаизеит, кыр азы ҳауҭахызар ҳахиоуп, зегьы абра ҳаҟоуп, — иҳәеит Кычын, даахысамырҟәылны.

— Кычын, Мырзаҟан дзужьои, зегьытцәҟьа ҳаизаны иахьа абра ҳаҟам, умбои, — иҳәеит Бата.

— Нас иахьа зегьы аӡә даанмыжькәа ҭауади-аамсҭеи абра Мырзаҟан иҿы еизугарц уҭаххазма? — иҳәеит Кычын.

— Мамоу, зегьытцәҟьа ракәым, аха… — Наҟ-ааҟ днапшы-аапшын, — ара зегьы ҳара ҳауп, тәымуаҩ дыҟам, абри анхацәа рымаҳә, Цагәаа рымаҳә, Ҭаҭласҭан иахьа абра дзыҟамзеи? — иҳәеит Бата.

— Уи уажә аакьыскьа пҳәыс дааимгеи, дыпхашьоит, макьана дцәыртцуам, — рҳәан, зегь неибарччақәеит.

— Уи иҭызшәа абра сара сҟны изцәырыжәга сара издыруеит, — иҳәеит Мырзаҟан. — Уажә аакьыскьа абра сара сҟны дыҟан Ҭаҭласҭан. Ажәеи ажәеи шеихаҳҳәаалоз, уара упҳәыс дудсымныҳәалеит, уҭаацәарахеит, чара ҳзумуит, аха ҳнеины даабарцы ҳнаалон, анысҳәа, абрахь уара уахь санаауаз, абри шсоуҳәарыз здыруан, иҳәеит Ҭаҭласҭан, сара уи еипш аус саналало, усҟан адырра шәысҭап, чарагьы зуп. Цагәаа рымаҳә ҳәа соуҳәарым ҳәа сыҟоуп,

зынӡак мдырс сумпхьаӡозар, иҳәеит. Абри иатцанакуа шәыхшыҩ азышәышьҭишь, нас ижәдырп атцабырг... Уи иагьтцабыргуп, саргьы убри агәра ганы сыҟоуп, — иҳәеит Мырзаҟан, — аха, иажәа абасгьы нацитцеит: абри сажәа уара иуасҳәоит, уара унаҩс аӡәы имаҳааит ҳәагьы дсыҳәеит. Абра нхаҩы дҳалам, зегьы ҳара ҳауп, шәара ижәдыруазааит, шәара шәнаҩс аӡәы изымдырроуп, — иҳәеит Мырзаҟан.

— Ус иҟазар, егьоурым, аха атцабырг уҳәозар, уи бзиаӡак лоуп, лара, дкажь ҳәа аҳәара мыцхәы игәагьуацәоуп, — ҳәагьы нацитцеит Бата.

— Уи ииуша иара идыруеит, Мырзаҟан абри еипш ажәа еиҳәазар; ус акәымкәа, уара унеины упҳәыс дкажь ҳәа иоуҳәар, уи иуаҩышьа шәзымдыруеи, шаҟа дкаимыжьра, уара угәаг аҟнытә даҿа нхаҩ ҭыпҳакгьы дааигар ҟалап, — иҳәеит Хьрыпс.

— Апҳәыс кажьра бзиазар, уара упҳәыс дкажь ҳәа уеиҳәар, иукузеи? — иҳәеит Наҳарбеи, даахысамырҟәылшәа.

Зегь неибарччеит.

— Уи атцкыс убра Мырзаҟани иареи еибырҳәаз азхоуп, аӡәы цьара ак уамхамҳәан, — рҳәан, рҿааныркылакәеит.

— Апагьара анакәха, урҭ Цагәааи Ҷалиааи раҟара пагьа дубашам. Абри ареволиуциа аҭыӡшәа раҳаижьҭеи рпагьара пагьара нацыртцан, ҭауади-аамсҭеи иаарҿагьаҕьаргьы цәгьа ирымбо иҟоуп. Аизаракәа рҿы ианкылслак, аҕьычра зхароу, изырзымкуа урҭ роуп, рҳәоит, абрагьцәа рҭыӡшәа анырҳәо, урҭ цхырааҩыс ирымоу ҭауади-аамсҭеи роуп, урҭ рҿоуп тәарҭас-гыларҭас иахьрымоу, рҳәоит, акы иацәыпхашьом. Зны, ианакәыз цҟьа исгәалашәом, абрагьцәа Алиас иҩны итәан, крыфа-крыжә индәылтцны ицеит, убри атцыхәала днагаӈы дынҭаркын, шыҟәсык аҟара дҭакын, аха уеизгьы дыпхамшьаӡакәа, абрагьцәа ныҟәызго ҭауади-аамсҭеи роуп ҳәа, дыҟәгыланы дашшлоит, — иҳәеит Хабыгә.

— Хабыгә, ара бзиара ҳҳәеит, аха усҟан уи Алиас акгьы ихараӡамызт, ҽы бзиак иман, ицәыргаразы инеит, иагьицәыргеит, — иҳәеит Тагә.

— Аҳы, шьҭа уара унеины уи дыркьиа! — иҳәеит Хабыгә.

— Уи сара дсыркьиом, аха ишыҟалаз усоуп. Сара шаҳаҭс уи сизгылап ҳәа уара умшәан, — иҳәеит Тагә.

Ус, асасцәа ааилаҩҩит.

— Ахылапшҩы дгылеит, иҿы-инапы иӡәӡәеит, шьҭа астол дырхиоит, — иҳәеит уа игылаҟәаз руаӡәы.

Ицабыргыцәҟьаны, ахылапшҩы дгылт, астол инахатәеит.

Крырфоит, аҩы ржәуеит, ацәажәара дуҟәа рымоуп. Абри аамҭазы Мырзаҟан, Мураҭбеи иахь ихы наирхан:

— Уара аҩыжәра шәаҿуп, астол хык нашәҭанда, иахьа абраҟа уҽынаидцаланы ахылапшҩы аҩы иуржәроуп,— иҳәеит.

Зегь неиҟәшаҳаҭны Мураҭбеи толбашьс далырхит. Мураҭбеи даара ахы аҭаны аҩы диржәит. Аамҭагьы кыр цеит.

Ашьҭахь астол инахытцын, анапыӡәӡәаара иналагеит.

Рыҽҟәа кәадырны игылан, инарыҟәтәан, Цьгьардаҟа ицарц иҟаз зегь ныҟәтцны ицеит, ахылапшҩы дрыманы.

XXXIV

УАЗБАҞЬ ИПСХӘЫ РУЕИТ

Ҭагалара аамҭа анааи, арахә ажьы анырк, иан- пцсылаха, апсхәараҟәа неиларпсеит.

Абри аамҭазы Уазбаҟь ипсхәы руеит ҳәа ажәлар инарылаҩит. Зны, хәылпазык, Ҭорҟан Алиасраа рҿы дааин, ишеицәажәоз, Мацгьы уаҟа даҟәшәеит. Шьҭа инадроут реицәажәара.

— Аҭагаларагьы ааит, арахә рынҵәарагьы ааит: шьҭа аԥсхәрақәа инарылагашт, ԥсаҭатәыс ҳәа арахә инрылагьежьны иршьышт, индырҵәашт, — иҳәеит Мац.

— Зырахә нҵәогьы ҳара анхацәа ҳауп, уи инахырҟьаны иґархогьы ҳара анхацәа ҳауп. Ҳара анхацәа рыцҳарас иҳамоу ҳарахә, ҳмазара қәнагала ҳхы иаҳзархәом, цьабаала иҳарҳауеит, хыда иԥхасҭаҳтәуеит. Ачымазаҩ даҳзышьҭазар, аԥсраҿы днеиаанӡа хәшәы-быґьшәы ҳәа акгьы ҳашьҭалом, данԥсыша ахәышәтәҩы, аԥшҩы, аҟәыдырԥаҩы ҳәа ҳандәықәлоит, уи урҭ акгьы хәарҭас иоууам, дыԥсуеит, нас исабшахә, иԥсхәра ҳәа ҳандәықәлоит, иҳамоу ҳмазара зегьы убри инаиқәҳарӡуеит. Абри ауп ҳара аԥсацәа анхацәа ҳаиныззымгало, ҳзырґаруа, пхьаҟа ҳазмышьҭуа, ҳазмырґьацо. Насгьы абри аґьычра мыждагьы абраҟа ианацла, уи ҳара иҳазхеит,— иҳәеит Ҭорҟан.

— Уи ҵабыргуп. Иашоуп, аха уи ҳара ҳҵас ҳзаҟәыҵуам, ҳажәла ыҟанаҭцы, ус ҳнеилароуп. Абар уажәы иԥсхәы руеит ззырҳәо аҭауад ду Уазбақь закәытә рахәызишь убри иқәӡуа аҵә, ажә уҳәа, уигьы хырҵәагами, — иҳәеит Алиас.

— Жәраб иаб Уазбақь иԥсхәы иуеит, уи изы ари қьафуроуп. Жәраб ирахә рахьтә цәкы ишьыр ҟалап егьырҭ ашьтәақәа-аԥсаҭатәқәа тҩа змам уахь иназго ҳара анхацәа ҳауп: иабраа, ибзыцәашьцәа, иуа-иқәла зҳәаз иеиԥш анхацәа. Нас изимуазеи иаб иԥсхәы, иабмоу, иабдугьы иԥсхәы иургьы ҟалоит, — даҿын Алиас.

— Ҵыԥх уажәааны Албуз иаб иԥсхәы, аҽырҩра ду иман, ишыжәдыруа еиԥш, ажәлар тҩа змамыз еизеит. Абжьуаа рҿы ҭыԥҳа лԥакгьы днымхеит, Абзыԥ рахьтә, убас Самырзаҟанатә ҽышькыл зшьапы кылазкуаз аӡә днымхеит. Урҭ зегьы заҟа рзыршьзеи! Иара ихатә рахә рахьтә жәзатцәык ишьит, егьырҭ зегьы, абра Алиас иҳәан еиԥш, ҳара анхацәа — иабраа, ибзыцәашьцәа уҳәа — изнаагеит. Аԥсхәра анеилга, ишьымкәа имыцхәны изын-

хеит ꚩажәихәба цәи жәи, нас зaҟа ишьыз, зaҟа изаар-газ — шәара ҳасаб азыжәу!.. Аҟәатәи акасаԥ дааиԥхьан, аԥсхәра иацәынхаз арахә зегьы убри иирхәҳаит. Убырҭ ирҭнихыз ала қьаф уа иꚩны днатәеит, — иҳәеит Ҭорҟан.

— Ус аԥсхәра сахашәалонда, саб Кәаташь иԥсхәы даҽеазынгьы еиҭарҿыцны изымуаз, — иҳәан Мац, иааирччеит уа итәақәаз.

— Уаха еизаны уатҵәы ируеит Уазбақь иԥсхәы. Уи заҟа даҳцәыхараны дынхо жәдыруеит, аха абри аꚩахак асасцәа даараӡа аԥьа ҳдырбеит, иахьа инаҳԥыртцын, уи ақыҭа иназааигәахеит. Уаха уахь аԥсхәрахьы инеишт зегьы — дашшуан Ҭорҟан.

Насдаргьыуахьишцашаз,ашьжьымҭанишдәықәлашаз атәы неибырҳәан, рырахә иаази имаази неилдыргаразы рыꚩнқәа рахь еимпны ицеит.

* * *

Ианнааша,ашьыжь рырахәқәа неилдырган,уаала-саала ҳәа рыҽқәа аӡы иналшь-ꚩалшьны, амꚩа иныкәлеит. Ари аҳаблаҿы ҽы змаз аӡәы дышԥанхоз! Ари амчыбжьык ихәашь-машьны иҟаз, ихәарчаруаз иахьа абри иԥсхәра еигәырґьошәа шьыжьнатцы икәеицеиуа амра нкаԥхеит. Иахьа аԥсхәрахьы ицо, амꚩа иқәу, иара аԥсхәраҿы инеиз уҳәа, зегьы аӡәы илахь еиқәны иубом, зегьы лахҿыхуп... Аԥсхәра аԥсацәа рзы еибарбагоуп... Аиҳарак абарҭқәа рҿоуп аԥҳәызбеи аҷкәыни ахьеибадырбо, иахьхибахуа, аҷкәын заҟа деилҟьоу аԥҳәызба иахьгәалҭо — иҽырхәмаррала, иҭарчеи ныҟәгашьала, уҳәа убас итцегьгьы.

Абраҟа идәықәлаз аҽцәа рыҽқәа ныкәырԥала-аакәырԥало, адәқәа рҿы ианнеилак, иныкәырхәмаруа, ус амꚩаду аҿы инкылст. Абри аҳабла ианытцны инеиуаз рымацарагьы ԥсхәра хбыцк азхара ыҟоуп уҳәартә акәын ишыҟаз, уажәы абри амꚩаду аҿы иахькылсыз,

аҽцәа амҩаду иа-нибамырӡало инеиуан, ҵыхәаптцәарак рымаӡамкәа, аԥсхәы ахьыруаз ахь рхы рханы.

Абас зегьы еиманы аԥсхәараҿы инеит. Ҵоуп, аԥсхәараҿы инеит ахьӡуп, аха, Албуз иҩны ааигәаратцәқьагьы изымнеит: ҩбаҟа верс шыбжьаз адә ду аҵыхәан рҽааныркылт, убриаҟара ажәлар еилачны игылан, ааигәа узнеиуамызт.

Аҽыҩқәа инеиужьны аушәақә идырҩырц ԥҟараны иҟартцеит. Насгьы ҩажәи хәба верс идырҩразы ирыӡбеит. Ус анакәха, Цьыҟәмыр аӡы ахықә аҿы инаганы иоурышьтроуп. Ус агаҿа аԥслымӡ иархо, Дґамшь аӡы амшын иахьалало иаинеилак, имҩахытцны амҩаду ианыланы, Тамшь иалсны, убас Кәтол ақыҭагьы, нас Цьгьарда инеир акәын.

Аҽыҩқәа рыманы Цьыҟәмырҟа ицеит. Уаҟа ирыцуп ауаа гәрагақәа, уахьтә аҽыҩқәа еиқәыршәаны амҩа иқәызтцаша.

Аҽыҩқәа рхыԥхьаӡара наӡон ҩажәихәба рҟынӡа. Абраҟа Адиан Леуангьы[46] иҽыҩ рылан.

Абра зегьы маӡа-аргама ирҳәон Мырзаҟан иҽыҩ иагоит ҳәа. Ари зҳәоз аҽыҩқәа анықәдырҩуаз, арҭ разыҟатцашьа, рыҩшьа збақәаз роуп.

Ари заҳауаз, избоз, Мырзаҟан игәаҁ змаз иапханагьлацәа ҩыцьа, уаҟа ҽык ззаламыз, Зорбақьи Алмеи неицәажәан, Мырзаҟан иҽы еитцарханы, Адиан Леуан иҽы иадыргарц рызбит. Ҵоуп, убри агәынхара, аҕьра шалтцуаз заа ирдыруан, аха ацхыраацәагьы ҳауп ҳәа иақәгәыҕуан. Избан акәзар, уи Адиан дсасуп, Одышьтәи дааит, дхарпхашьарым, ахьӡ игандаз, Аԥсны сахьнеиз аҳаҭыр сықәыртцеит иҳәо, игәы ҟатцаны дхашьҭырц иҽы ҳацхрааит, иаҳаргеит ҳҳәар, нас дарбан аԥсуоу ҳара иҳадымгылара! Насгьы заанатц уаҩы изҳәом уеизгьыуеизгьы абри ауаҩ иҽы иагон абарҭ ауаа Адиан иҽы иамыцхраар ҳәа. Абар абри аҽы зегь рапхьа инеит, абар

[46] Адиан Леуан — Агыртәыла аҳ Леуан Дадиани иоуп.

агәашә инҭалоит, шырҳәогьы, инкаҳаны изугәамхәӡо аҽы ианаго ыҟоуп, — рҳәан, изқәыркыз аус ҩәҩәала напы надыркит.

Ицәгьарахаргьы, егьоурым, амч аҿы ианнеилак, Мырзаҟан ҳзиԥцахарым ҳәагьы избны ирыман.

Аҽыхацәас ҳәа рыбзыцәашьцәа, рашьцәа уҳәа аҽы ҩәҩәақәа ирықәтәаз надыргылт амҩан ирыԥхны.

Аҽыҩқәа Цьыҟәмыр аӡы ахықәан аҟнытә инеидыргыланы амҩа иныкәыртцеит Дҩамшь шыҟоу. Адиан иҽыхацәа Адиан иҽы Дҩамшьҟа имышьҭыкәа Цхентцҟарынӡа ианынаӡа, инымҩахырган, мҩа ԥцәарала, еиҳа излааигәаз ала, Цхентцҟар ақыҭа иналсын, Лабра инылбааит, Кәтол аусҳәарҭа аԥхьа адә ду аҿы инкылст, нас Цьгьарда амҩа инанылеит, рышьҭахьҟа ианынаԥш, Мырзаҟан иҽыҩ кәалаауа аҽыхацәа аваҩҩы ишааауаз рбеит. Нас убри ашьҭахь егьырҭ аҽыҩқәагьы уи иашьҭагыланы иааауан, амҩан иааԥсаны, уаҳа злымшакәа инырқылаз ракәымзар.

Мырзаҟан абри иҟалаз аниба, насгьы ас изызуз анидыр, иҽизымшьит акәымзар, уаҳа акгьы игымхеит. Аизыԥцҟьара ҟалеит, аицәҳара, абцьар ҭыхра, аха ажәлар рҽыбжьарыжьын, иааиқәдырхеит. Аха уеизгьы Мырзаҟан иҽы аԥхьа инеиз акәны ирыԥхьаӡар иҭаххеит, аха абраагьы Зорбақьи Алмеи зҭахыз анхацәа анырацәаха, насгьы асас Адиан дыԥхамшьарц зҭахыз анхацәеи, насгьы ҭауади-аамсҭеи рахьтәгьы цыҭҩык аныҟала, урҭ зегьы рыбжьы андуха, аԥыжәара урҭ иргеит: Адиан иҽы аҽыҩқәа зегьы «раԥхьа иааит», Мырзаҟан иҽы иҩбаны иааит, урҭ ирышьҭанеиуан Алхас Ачба иҽы, нас Самырзаҟанатә Мелитон Емхаа иҽы, убас егьырҭгьы. Ахәы зырҭоз ԥшь-ҽык ракәын.

Аҽыҩқәа анеилдырга, иеизыԥцҟьозгьы хәычык иандырҭынч, ажәлар гәаран рун, ашьаԥахь еихеит. Ашьаԥа даара идууз шьаԥан: зықьҩык раҟара зныктәараз иакуан.

Паса уаҟа ахаратә иаақәаз асасцәа дыртәеит. Егьырҭ адәахьы иаанхаз џьоукы акьан амахәҭақәа ирыхшьу абырфын чавраҟәа, амесҭқәа, аимаақәа, аимсқәа уҳәа иреихсны, иҿыршәашәаны агара иаҿуп. Даҽа џьоукых ачанах икыду еихсны иҧызҽуа ацәқәа, аџьакьалқәа рырҭон, аха, рыцҳарас иҟала, ачанах даараӡа ихараны икыдуп, иақәзыршәо маҷуп.

Асасцәа ангыла ашьҭахь иаҳа ихарақәаз егьырҭ атәым қыҭақәа рахьтә иаақәаз дыртәеит, аҳәсақәа ракәзар, убас хазы идыртәеит. Убасала хәыҷы-хәыҷла зегьы убас рыртәара иаҿын иааилашәашәааанӡа, асасцәа ныҟәтцны ицеит, нас уи акыҭантәиқәагьы рыртәара иналаган, аҭцх кырцааанӡа убас иаҿын, ашьҭахьӡа аҧшәмацәагьы надыртәаан, убри ала иааилгеит аҧсхәраҿы.

Аҧсхәрахьтә зыԥныҟа ицақәоз аҽцәа, ашьаҟацәа, анхацәа, ҭауади-аамсҭеи уҳәа зегьы цәажәатәыс, ҳәатәыс, еимактәыс ирымаз, аҽыԥқәа рырԥшьа шыҟалаз атәы акәын.

Мырзаҟан дызҭахыз џьоукы азалымдара ихьт Мырзаҟан, рҳәон, џьоукы, уи дук дызҭахымыз, иқәнагоз изыруит рҳәон; даҽа џьоукых анкьа Аҧсны аҳ иҽыԥқәа убас амԥа кьаҿла инабжьганы аҽыԥқәа рапхьа инарышьҭуан, рҳәоны иҳаҳахьеит акәымзар, даҽаӡә иҽазы абас руит ҳәа ҳмаҳац, рҳәон. Ажәакала амԥан абри аус акәымзар, даҽа ажәак атәы иалацәажәомызт.

Анхацәа џьоукы изынеиурмыжьзеи, иеисыр акәын иаҳҭахыз, рҳәон, Адиан иҽы иага, ҳара ҳзын зегь дара роуп, ужә абгахәыҷы иафа, абгаду иафа, изфалакгьы акы иафеит, уара узын зегь дара роуми, убасоуп абригь ҳара ҳзын, нхаԥык урҭ дреисаны иҽы иагап ҳәа уҟоума, ҳәа, реиҳараԥык аҽны аисра ахьыҟамлаз гәала дус икны иныҟәтцны ицеит.

XXXV

АЛИАС ДЫЧМАЗАӠХЕИТ

Пхынран. Алиас ианакәызаалак аусура иҿадиԥшьылон. Зны мыцхәы аԥхӡы илтцны дшыҟаз, хәычҷык сҿысрыхьп, иҳәан, аӡы дынҭалан, иҿикәабеит. Убри инаркны даачмазаӠхеит. Игәатцәа еитцашы дааҟалеит. Ахәшә-абыгъшәы, рҳәеит, аха хәарҭа имоуит. Агәаҟра далагеит. Иахьа, рҳәеит, уатцәы, рҳәеит, аха деиҕьымхеит.

Ибацәа зегьы Камачҷыч адырра злышәымҭозеи ҳәа аҳәара иалагеит. Урҭмоу, лангьы уи лҭахын, аха хәычҷык бзиа изылымбоз, Камачҷыч ахәычҷы длытцан, лхәычҷы длыманы даар, лхатца игәы иаанагарызеишь ҳәа дшәон, лхәычҷы дныжьны даргьы, лхатца ицәшәон, лхәычҷы дкаршәны чмазаӠбара ддәықәуп ҳәа ихәарушь хәа. Уимоу, ахәычҷы длоуаанӡагьы, лҭаацәа рбара зны-Ӡын дахьаазгьы, дук бзиа ибомызт. Усҟак изицәшәоз дук иуаӠышьа бзиамызт, «ихы укыр, иҿы узкуам» — ҳәа ззырхәо уаӠын.

Алиас мыцхәӡа агәаҟра даналага, сыԥсаанӡа, сыԥсы шҭоу сыԥха дысшәырба ҳәа дрыҳәеит.

Нас иргәаҕьын, адырра лырҭеит, баб дычмазаӠгәаҟуп, бааины дба ҳәа. Лхәычҷы дбажәгәалеиуа аныҟәара даҿуп. Цәак-жьык иалтцыз убри иеиԥш хшара дсымбацт уҳәартә дыҟоуп. Зегьы дцьаршьоит. Камачҷыч даныхәычҷыз дызбахьаз зегьы убри длыдыркылоит, гәазырҳагак иоуп.

Камачҷыч лхатца иалҳәеит лаб ичымазара. Сцаны дызбароуп, ара агәылара сшыҟоу, дсымбаӡакәа саб дыԥсыр, са сзы ԥхашьароуп, ԥсроуп ҳәа, аха Ҭаҭластан дхәыцуа, ацкы леимҳәеит. Лылаҕырӡ хаҟәҟәала днеиԥыртцны дцеит.

Хәычҷык анаабжьыс днеин, еиҭаиалҳәахт, аха иара днапшы-аапшуа дырҩегьых аҭак леимҳәарц иақәикит, аха уеизгьы игәы иҭаз илырҳәеит:

— Бара чмазаҩбара бдәықәзаашт бхәычҷы дкажьны. Уажәы убри акәын иҳагыз! Уи аҵкыс абра бхәычҷы бихылапшлар, иаҳа ибзеиӷьуп, — иҳәан, днагылан, агәыларахь дцеит.

Камачҷыч ииашаны илдырт абри бзиарак шалымҵуаз. Иахьанӡагьы аимакқәа ирымаз уҳәа, насгьы уажәы лаб апсра иаҿу, днеины зынзаҵәык илабара азин анлимҭа уҳәа, абарҭ зегьы анеидылхәыцла, лгәы пжәаны апсра далагеит.

Абарҭ зегьы лычҳар ҟалон, лабгьы лангьы, ас данақәшәа, лхаҵа ихҭнылҵар ҟалон, аха уажә аакьыскьа маӡала пҳәыск илалҳәеит, бхаҵа аҭауад Чагә ипҳа дҳәаны дизтәоуп, данааиго сыздырам ҳәа. Камачҷычгьы абри гәҩарас илымеижьҭеи краатҵуан, аха абарҭ зегьы чҳаны дтәан, иҟалаша ҟалааӡа зегь сычҳалап ҳәа.

Абри аамҭаз дырҩегьых уаҩ дааит, Камачҷыч дзааиуазар даауааит, лаб ӷәӷәала дычмазаҩуп ҳәа. Абри иара Ҭаҭластангьы иаҳауан.

Ишпазури, сцарыма ҳәа деиҭеизҵаахт, уажәы абри иааз ауаҩ ишиаҳауаз, нас иныкәырҩршәа, — Ибҭахызар, бца, — иҳәеит иара абри аҭакс.

Ахәычҷы лхаҵа ианаӡӡеи длызныжьны дцар лҭаххеит, аха уи илымуит, ахәычҷы бара быдлапса дхәарҭам, сара дсыдыпсылоит, лҳәан, нас лара длыманы дцеит. Ауха уаҟа дыҟан адырҩаҽены шьыжьӡа дхынҳәны дааит, Убас даҽеазынгьы, дцеит, лаб ирласны даныбзиамха.

Абна-абра иныҵҩ-аатҩуа ирҳәо иалагеит абри Камачҷыч лхаҵа Ҭаҭластан, иабхәа дычмазаҩ гәаҟуп, дааины дзимбозеи ҳәа.

Ҵоуп, абри Камачҷычгьы лгәы иаламкәа дыҟамызт, аха уи илныпшуа лҽыҟалтҵомызт. Уи ауа ибаразы ак-

гьы дацсам, иаҳәшьцәагьы днеины имбацт ҳәа лҳәеит зны-ҩынтә, аха ажәлар рҿы узкуам, иаҳа-иаҳа абри аадырҕәҕәаӡеит. Ипҳәыс диҭахызар, иабхәагьы дибарын. Баапсык игәы иҭамзааит ҳәа аҳәсақәа моу, ахацәагьы аргама ирҳәо иалагеит. Ари, ҳәара аҭахума, Камачҷыч мыцхәы лгәы иалсуаз акы акәын, аха ҿылтуамызт, акгьы лҳәомызт, илмаҳаӡозшәа лҽырдагәаны.

Асқәа рҳәара иаҟәытцыр ҟаларын, ма хәычҷык идыркәадар, ачымазаҩ Алиас дыбзиахар, дгылар, аха ачымазаҩ лассы дзымгылеит, убри аҟнытә шаҟа икәадамхарыз, иаҳа инацҵаны ирҳәо иалагеит. Аха хәычҷык рҿы зкуаз Камачҷыч мыцхәы бзиак лакәын, ҟәышк лакәын, леипш апҳәыс дмачҷын зегьрыла, уи дказыжьуаз дзеипшрахарыз, насгьы ахаҵампҳәыс ҳәа изышьҭаз лакәын, ус иҟоу апҳәыс лкажьрагьы хәычҷык иуадаҩын, уимоу, лхаҵа хәычҷык длыцәшәаргьы ҟалон, ҵоуп, уи аамсҭа бзиак, хаҵа ҕәҕәак иакәын, аха.

Ачымазаҩ Алиас дахьышьҭаз еилиргеит Ҭаҭласҭан заҟа дааны димбара, ипҳаҵәҟьагьы ибара дшааимышьҭуаз. Нас ипҳа Камачҷыч даалыпхьан:

— Дад, бҭаацәа ргәы иалсша акы ҟабымтцан, бхаҵа иҭахымзар абрахь бахьаало, быҩны быҟаз, бхаҵа дыззыразым акы ҟабымтцан, бхәычҷы цқьа бихылапш, анапы игыбмырхан. Сара сыпсит ҳәа баҳар, бааин сҵәыуа, бхы-бгәы салх. Абжьаапны, еиҭабасҳәоит, бхаҵа игәы иацәымҕу акы ҟабымтцан, — иҳәеит.

Ақәа амур ауп ҳәа, ақәа аур, аӡқәа ирызҳауеит, ихыҵуеит, убри иаҩызоуп, аҭызшәа ҟамлароуп акәымзар, знык аҭызшәа аныҟала, ажәлар аҳәатәы анроу, нас уи аанкылара цәгьоуп. Ҳаҕоу иус ажәлар ҟаҟатәыс ироуааит, нас уи бзиарак алтцуам, иацло, иазҳауа, еицәахо иалагоит, изусымгьы усс иҟартцоит.

Абна-абра ирҳәо иалагеит, Камаҷыҷ лхатцеи лареи хәыҷык аимак роуит ҳәа, уажәраанӡа абри маӡан ажәлар рзы, уажәы иаргама духеит.

Уажәазы ауаа изларылаҩыз ала Камаҷыҷ лхатца Ҭаҭластан бзиа имбозаарын Камаҷыҷ лаб ибара лыҩныҟа дахьцалоз. Абри Камаҷыҷ илҳәомызт, илӡон, уажәык уи аргамахеит, реимак аныгәгәаха. Камаҷыҷ уеизгьы лаб ибаразы зны-зынла даалон.

Лани лаби есқьынгьы иларҳәон, амарцьа, бхатца игәы ныбмырхан, игәы ҟатцала, аҭызшәа шәылмтцратәы бныҟәа, бызланагалаз бхы рынраал, ҳара иаҳхырҟьаны гәыбгәанк бмоуааит ҳәа.

Ишнеи-шнеиуаз, аус иахәарҭоу сыздырам, аха Алиас абзиахарахь ихы ирхеит. Камаҷыҷгьы лаб ибаразы аара даҟәытцт. Алиас, ус дышнеиуаз, дыбзиахеит, дгылт.

Аха урҭ аҭызшәа иаашьҭырхыз атцыхәтәа зымтәеит. Иара Ҭаҭластан знык игәы иаанагаз, уи абзарбзан кны уидгыларгьы ихьаҳәуаз иакәӡамызт. Убри аҟынтә зегьы ирҳәо иалагеит, Ҭаҭластан знык акьаҳәра далагазар, уи иаанкылара уадаҩуп, мыцхәы злеишәа цәгьоу аӡә иоуп ҳәа, аха убасгьы нацыртцон: аӡәы иҿы уи дхәарҭамзаргьы, уаҩ иажәа имаҳауазаргьы, Камаҷыҷ акаҿы даалгап ҳәа. Камаҷыҷ егьанлылымша, даҽеаӡә изы уи дхьаҳәынгьы дихәапшуам, рҳәон, избан акәзар Камаҷыҷ убри еипш ауаҩышьа бзиа лыман, уи ихылмхыша, уи илмыргәыбзыгша дзыҟалом ҳәа. Даҽеа цьоукых Камаҷыҷ леипш ауаҩышьа змоу, насгьы Камаҷыҷ леипш ипшӡоу, пҳәыс ҽынла цәымзаркыла ддәықәзаргьы, дибом. Зны акы иҳәазаргьы, дышпазымааири, иҽешпанимкылари, шырҳәоз, хәыҷык иаашьҭахашәа иҟалеит уи аус.

Знык Ҭаҭластан ари еипш аус ахы анирцысы, цьоукы ацәгьа рҳәо иалагеит, цьоукых — абзиа, аха уеизгьы ари аус гәҩара иалтцрызеишь ҳәа иазыпшуан. Ҭауади-

аамсҭеи иқоуҵо бзиоуп, нақ шәеилыҵ, нақ дкажь рҳәарц ргәы иҭазаргьы, ирызҳәом, избан уҳәар, усқан еиҳагьы иерыԥсыены, иԥҳәыс дидикылар қалон, убри иацәшәаны урҭ ацәгьагьы абзиагьы егьырҳәомызт.

Нас ус рҳәо иалагахт: абри ахәыҷы хәыҷык дꙩеидасыр, убри игәабылра аҟнытә дкаимыжьыр қалап. Дкаижьырц дықазар, ахәыҷы дꙩеидасаанӡа еилгоит ҳәа.

Абарҭ рҭызшәа анымтәаӡа, уи иаҳа ианааҕәҕәаха, Алиас иешьара маӡала иааизиган, иреиҳәеит иԥҳа лус зеиԥшраз. Џоуп, иара ишиаҳауаз еиԥш, даргьы ираҳауан, гәала дус ирыман, егьрылшомызт акәымзар. Аха лаб иаҳа идыруан урҭ реимак иԥҳа лыла. Иидыруаз-иаҳауаз зегьы акы мӡакәа иреиҳәеит.

Алиас иажәа ираҳаз ала иара дычмазаꙩхаанӡагьы, иԥҳаи лхаҵеи аҭызшәақәа роухьан, ирҵәахуан акәымзар..

Нас Алиас даагьежьын, иашьцәа дрызҵааит ишԥазури ҳәа.

– Иқоузеи, шәеимак змааноузеи, сыԥҳа лоума изхароу, иарбан лықазшьа, луаꙩышьа иугәамԥхо, сара лаб соуп, уи соуҳәар, сыԥҳа уаꙩ инапаҿы имаауиа уаꙩӡам, акаҿы даазгап ҳәа иасҳәар, уара узусҭа ҳәа дсыҵақьар ҳәа сшәоит, исымҳәар, ҿысымҭыр, ихьзеи Алиас, иԥҳа лзы ирҳәо имаҳауеи, дзынарыдымҵаалазеи ҳәа сзырҳәар ҳәа сшәоит, – иҳәеит.

Ҭорқан даацәажәан:

– Уи ауаꙩ ҳара афы зырҕьеꙩуа даҳзикит, еиҭаҳәатәыс ишәысҭом аӡәгьы, аха ма аӡәы убри инапаҿы ҳаԥсуеит, ма убри ауаꙩ ихы аӡәы иҳадишьылоит. Уара иахьа ҳаизганы абри аҭызшәа ҳауҳәааанӡагьы ҳаꙩнқәа рҿы ҳахьтәаз абри гәнаагон, егьҳалшомызт акәымзар, – иҳәеит. – Уажәрааанӡа ҳара ҳашшуан, харахә рӡоит ҳәа, уажәы аҵкыс еицәаз ҳанҭеиргылт, – даҿын Ҭорқан иажәа анагӡара. – Уи ауаꙩ дцәыҵцышьшьӡа, цәгьамзар, бзиарак ихәыцӡом. Уажәы

даазқәылаз ҳара нап ҳиркит ғәғәала. Аха хара уажәы уи акы иаҳҳәап, акы изныҟәаагап ҳәа сгәы акы аанагом, хәычҷык ҳарцеипшып, иҟало аабап, насгьы лара Камачҷыч лажәа ҳамамкәа, лгәы зызцо еилымкаакәа ҳара акгьы ҳзыҟаҵом. Абри аҿы лара мҩасы ҳназқәылымҵо инахыкны акгьы ҳазныҟәгом. Уи уажәшьҭа илуша-илҳәаша зегьы ӡыбны илымамкәа дыҟам, лара илаҳраӡап. Уеизгьы ҳлымҳа азышьҭны цқьа ҳазыӡырҩлароуп, реимак сахьас ишьҭнахуа ҳазыпшлароуп, – нацитцеит иажәа аҵыхәан Ҭорҟан.

Алиас Ҭорҟан дизыӡырҩуан, илымҳа изышьҭны, иажәа нагӡаны далгаанӡа.

Ҭорҟан иажәа Алиас хәычҷӡак дарҭынчит. Насгьы ипҳа дашшуа иапхьа дгылам, схаҵеи сареи ҳус баапсхеит, џьара шәалацәажәа ҳәа, ма абанс ҟашәҵа ҳәа.

Ҵоуп, уи ус зҳәо лакәӡам, иҳәатәхар, лара илҳәоит, иутәхаргьы — уигьы дацәымаашьар ҟалап. Уи лабмоу, лыешьара зегьы ирдырууеиит.

— Амала, абра шәзеизызга, ауаа рҳәанҳәаах сгәахы цнаҵәеит. Иҟоузеи ҳәа есымша исыдҵаалоит, ргәы саблуаны акәу, мамзар акы иҳарҳәандаз, еиланагаландаз ғәғәала, нас аус иалҵуа аабарын ҳәа акәу, ргәы иҭоу сыздырам, аха... — иҳәеит Алиас.

Аха Ҭорҟан ииҳәац еиҭеиҳәеит:

— Упҳа лажәа умамкәа акы уҽазумкын, аӡы иапну аҧан идырууеит ҳәа, уи иқәнаго ажәа уи илдырууеит. Ҳара ҳамч, ҳдырра, ҳажәа, иаҭаххар, лара иҳалҳәап, убасҟан аӡы ҳгәыҳеанызааит, арахь ажәлар ирҳәо ҳәа уара акгьы уҽазумкын, — иҳәеит.

Егьырҭ уаҟа иааизгьы убри инақәшаҳатхеит.

Убри ала ус иныҟәҵит иааипхьаз иашьцәа.

Шьҭа зегь ҳазыпшлап абри аус наҟ-наҟ иалҵша.

XXXVI

ҬАҬЛАСҬАН КАМАЧҶЫҶ ДКАИЖЬТ

Абраҟа сара исҳәарц истаху Ҭаҭласҭани Камачҷыҷи реилытцра атәоуп, аха сара абраҟа «реилытцра» ҳәа акәым сажәа саналагоз хыс иасҭа, «дкаижьт» ҳәоуп, избан акәзар еибакапануа ԥыцьа ауаа реипш изыҟамлеит урҭ рус. Ҭаҭласҭан цагьашаҟә дкаижьуеит ипҳәыс. Уи ианакәызаалак, данааига нахысгьы «сыпҳәыс» ҳәа иҳәоны уаԥы имаҳацт. Аха лара убри еипш ауаԥышьа лыман, урҭ рыԥнутҟатә ус, реимак аӡәы иаҳаны изыҟаломызт, иагьзыҟамлеит зынӡак ирацәаӡахаанӡа, инхыжжаанӡа.

Ҵоуп, ипҳәыс лҿы мацарамоу, даҽаҵьарагьы уи уаԥышьа бзиа имамызт. Набакьиаа[47] рыцәкамбашь еипш, дныҟәызза-ааҟәыззо, иҭыҳәрыкькәа баапсын, аха Камачҷыҷ цәгьа дылтцәахуан, илӡон, анс иҟалазшәа, егьыс иҟалазшәа, инеиҟәырҽаҽашәа дыдлырбон иашьцәа, иапханагьлацәа. Уимоу, дзааӡаз иабаӡӡеи, ианаӡӡеи, ибзыцәашьцәа зегьы рҿгьы уаԥтцас дыҟамызт, дазпагьоушәа, дазхагоушәа, аха Камачҷыҷ уа даннеи нахыс, рапхьаӡа уаҟоуп дахьнеигагьы, — урҭ рзы иуаԥышьа иаҳа еиҕьхеит, убриазы акәу, даҽаказы акәу, Камачҷыҷ рыпсы далырхуамызт, илҿынтцәаауан, дарамоу, уи агәылара иҟаз зегьы луаԥышьа здырыз, рхи-рыпси реипш дырбон.

Уажәы зынӡак иуаԥышьа Камачҷыҷ лзы ианирцәгьа, бзиарак шалымтцуаз аҟара ргәы аназԥа, арҭ иара дзааӡаз зегьы хәычҷгьы-дугьы уаҕеимшхара, псрак-ӡрак иаҟәшәаз реипш рхы рыпхьаӡоит, даара иаргәырԥоит, аха иркузеи!

---

[47] Набакьиаа рыцәкамбашь — Қырҭтәыла Набакеви ҳәа изышьҭоу аҭып аҟынтәи акамбашь.

Зны иабаӡӡеи Сагьаса днеин, ихәыпҳа иҿы, иаатәырҟьаны иауизҳәахуаз, аха днакәша-аакәшо, абри ираҳауа ажәа даара гәалас ишрымоу, ишаргәаҟуа иҳәеит. Аха аҭак ҳәа еиҳәоз, иабаӡӡеи иҿы дыпхашьошәа иҽыҟаитцеит.

Иашьцәа, иаҳәшьцәа, абри заҳауа, акгьы ҳарҳәаӡом, еицәоуи еиҕьуи рыздырам, избан уҳәар, рашьа уи лытцкыс еиҕьу уаҩышьала хыхәарала, цшрала, сахьала дшимоуа рдырует, аха хәычҷыкгьы лынхаҩҭыпҳара ргәы еихьнашьуеит. Убри азы ҽыртуам, рыпсы ӡаны, итәаны ипшуеит, ацәгьагьы абзиагьы акгьы мҳәо. Аха абри анаҩсгьы, хәычҷык ларгьы илыцәшәоит, избан акәзар зны Ҭаҭластан иапханагьлаки иареи уск ааимаркын, даараӡа ргәы нибархеит, хәычҷыкгьы иааиқәмақарны иныкәтцны ицеит.

Убасҟан Камачҷыч илҳәаз-илуз заҳаз, избаз Камачҷыч пҳәысс уаҩы дипхьаӡарымызт, хатца ҕьеҩк иеипш акәымзар. Уи реимак Ҭаҭластан ишиҭахыз иҟалеит, акәымзар Камачҷыч уи ауаҩ митәык изылхәыцыр ҟаларын. Уи ус еибгала длышьҭуамызт. Абри зегьы ираҳаит, ирбеит.

Ари аус аҿы мацара акәым, лара дхәычҷны даагылеижьҭеи хатцампҳәыстцасоуп дшыҟоу ацәгьараан. Абжьаапны леипш пҳәыс гәыбзыг, пҳәыс бызхаа, пҳәыс гәыблҩы цьара дубашамызт.

Абарҭқәа зегьы здыруаз ракәын изҳәоз лҭынхацәа шыҟазаалакгьы, убри ауаҩ ипҳәыс дкаижьыр, нас ихы хьчатәыс иоур ҟалап ҳәа. Аха уи иара ишпаиарҳәоз, апҳәыс улыцәшәа ҳәа, ахацәа ҕьеҩқәа срыцәшәап ҳәа згәы иҭамыз ауаҩы излаиарҳәарызыз!

Ҭаҭластан иҟазшьа, иуаҩышьа здыруаз зегьы абарабар иахьа, ма уатцәы ипҳәыси иареи еилгоит ҳәа акәын ирҳәоз. Камачҷыч абарҭқәа зегьы лдыруан, лус шбаапсхоз лбон лхатца иажәақәа рыла, иҟазшьақәа, аха акгьы зымбоз, акгьы змаҳауаз диеипшны лҽыҟалтцон, аҭак ҳәа акгьы иалҳәомызт, акы ималкуамызт.

Лаб Алиас иашьцәеи иареи абри раҳауеит, аха – Камачҷыч шәара шәаламцәажәан, шәажәа ҳалашәымтцан, анылҳәа, даргьы уаҟа рҿырпсны итәоуп, имтәаргьы ирылшозеи! Амала ус рзаалыцҳаит лара иахьеи уатцәи ҳаилытцыр ҟалап иареи сареи, аха ахәыцҷы изы ҳус шыҟалара сыздырам, уи ахәыцҷы дсызҭо иакәым, кыр азы ҳус цәгьахарц иҟазар, убри ахәыцҷы ила ицәгьахоит, аха сара уи ажәак иасҳәарц, имаскырц сгәы иҭаӡам, шәаргьы ак иаҳҳәоит ҳәа шәеазышәымкын ҳәа.

Ажәлар ирҳәоз, ирдыруаз арҭ еилыҭцуеит ҳәа акәын, даеакы уаҳа егьрыздыруамызт.

Ҭаҭластан ипҳәыс дҳәаны дизтәазаап маӡала. Ари гәԥараны илыман Камачҷыч, аха илырӡомызт. Уажәы игәԥарамкәа агәра лгеит Чагә ипҳа Хьмур дҳәаны дышизтәаз, Камачҷыч дышкеицалак, уи дааигашт. Аха ари аус рцәаргамахеит, Камачҷыч ирласны лкацара аныҟамла. Шьҭа абригь ажәлар инарылаԥит. Аҳәатәы ирымаз даеа ҳәатәык нацыртцан, инеихадыргылт.

Ари Камачҷыч лаб, лашьцәа зынӡак рыпсы рыхнахит.

— Уи ауаԥ пҳәыс дааигарц дыҟазар, бара уаҟа бзыдтәалоузеи, бзықәгәыҕуазеи? — ҳәа Рафида дылзыршьҭит.

Рафида днеин, Камачҷыч илалҳәеит лнапы ианыртцаз. Камачҷыч уи анлаҳа, даахыччашәа лун:

— Ари аус ҿыц ажәлар ирылаԥыз саб иаҳар игәы шпнажәоз здыруан. Уаԥ дшааишьҭуазгьы здыруан, аха сабгьы сашьцәагьы уаҟа ҭынч итәазааит, сара санкеицалак уахь снеип, уаҳа сабацои, аха сара абрахьтә иаарласны сзымцо схәыцҷы сара сидыруа сҟаландаз ҳәоуп. Схәыцҷы сара сидыруа дҟалар, сыда дхәарҭамкәа дҟалар, сара дышпасимҭари ҳәа сгәыҕуеит, ҭцоуп, иаргьы ихәыцҷы ипсеипш дибоит, уи данимбо аҽны иара изы мшым. Уи акы, нас, ԥбагьы — иара иаҳасабала, иԥны сшыҟоу, ахәыцҷы сара дсыраазаны, нас иара дигарц игәы

иҭоуп. Абриоуп уажәраанӡагьы ҳара мчыла ҳаидҳәаланы ҳаазго, уи ус иҟамзар, ма иара шьҭа скеицахьазаарын, ма сара аҩныҟа снеихьазаарын схала. Абасоуп ишыҟоу ҳус, абри рдыруазааит, насгьы анс-арс ҳәа ак рымҳәааит. Ак сҭаххар, акы сазгәаҟыр, сара ирысҭап адырра. Иаатәызар, иаап, ицатәызар, ицап, — ҳәа лалҳәан, Рафида дхынҳәын, аҩныҟа дааит.

Хәыҷы-хәыҷла амшқәа цоит, ицоит амчыбжьқәа, Ҭаҭласҭан уск аиҵаҟәаҟәара даҿуп, аха макьана аргама акгьы иҳәом.

Зны, мышкы, ибзыцәаҳәшьа Мина дтцәыуо, деиҵақьуа Камаҷыҷлҿыдааиндна тәеит. Камаҷыҷ лхәыҷыдлырцәан, дихәапшуа дидтәалоуп ахыза иваҵьгәо, ӡынран, хьҭан. Афырҳәа днаҭҟьан: — Ибыхьзеи, бзыртцәыуозеи? — лҳәан, даалывагьежьит, аха Мина акраамҭа илзымҳәеит. Днеин лхы дагәӡит, лгәы дагәӡит, — Исаҳә бзыртцәыуо, — лҳәеит, аха акраамҭа илзымҳәеит.

Ашьҭахь даацәажәан:

— Ҳахәыпҳа, Ҭаҭласҭан сыбзааишьҭит: лхала дцап, сҳәеит, уи еипшқәа дҭасыргылт, дныкәсырпшит, аха уи зхала ицо лакәымзаап, илдыруазааит лареи сареи егьшаҳзеилам, лыҩны амҩа лдыруазар, дныкәланы дцааит абри аҩымшк рыҩнуҵҟа, схәыҷы арахь сара даасызныжьны ҳәа бзааицҳаит, — лҳәеит.

Аха уи ахьылҳәогьы деиҵақьуа атцәыуара даҿуп, убриаҟара уи бзиа дырбон, ларамоу лаб, лан, лҭаацәа зегьы зҳәааз иеипш, зегьы бзиа дырбон, рыхәпҳа иеиҳа лара илҿынтцәаауан.

Камаҷыҷ, бхәыҷы абрахь сара дсызныжьны, бара бкныкәаланьи бца ҳәа иҳәеит ҳәа анларҳәа, лҿылзымшьит, уаҳа акгьы лыгымхеит, инеимаҭәаны атцәыуара далагеит. Ан бзиа абри еипш ажәа лзычҳауама? Абҕьааҳәа ахәыҷы днаигәҭас-аигәҭасуа, иқәҿыҭуа, дгәыӡуа мчыла даалырҿыхеит. Ахәыҷы, ихьыз изымдырзт, дцәарҳаны

ацəа даалтцын, илақәа ҭшаша, абар иахьа-уатцәы дӄыжә-быжәуа ацәажәара иалагаша, — Нан! — иҳәан, даҽа жәа-қәакгьы нацитцеит, аха урҭ реилыргара уадаҩын, сыз-быр̄ҿыхазеи, ас быздырӡомызтеи, иҳәошәа. Нас иан цқьа данылҿапшын, дыштцәыуоз аниба, иаргьы атцәыуара далагеит, иан илаҳаз ажәа иаргьы иаҳазшәа. Атцәыуара далагеит, аха уаҩы дизаӄәымхуа. Арахь иан лхәычы ныжьтәыс дышлоуа дырны лызхара дызихәапшуам, лызхара дызтцәыуам, уи збаз ахәычгьы иан лнапы шигхо, иан лылаҭанпшра шимоуа идырызшәа, дырзыжьжьом. Ангьы цагьы атцәыуара иаҿуп, лара ажәа аазгаз Минагьы атцәыуара даҿуп.

Ҭаҭластан, уи дышпатцәыуои, уи иӄәыблааупатцәыуара! Дук мыртцыкәа Камачыч лцынхәра ҭауад ҭыпҳак дааи-гоит, ачара иушт, Мырзаӄангьы уаӄа дақәиршәашт, уи ус дақәиргәыгхьеит, кәашарахашт, ччарахашт, иҩнарҭа қьафурахашт! Шьҭарнахыс ауп Ҭаҭластан ҭбаа анхара даналаго, иуа-иқәла иҩныӄа данрыпхьо.

Камачыч лхәычы дылгәыдыргәгәала дылкуп, лассы-лассы дгәыдкыло, дгәызуа, наӄ-наӄ игәӡырҭа лмо-ур ҳәа дшәаны; ахәычгьы иан лыкәа инапқәа ҭатцаны лгәаҳәпқәа инуп, наӄ-наӄ уи акырҭа, абарҭа соуам ҳәа иҳәошәа.

Арҭ абри аамҭазы инарыхәапшлак ахаҳә гәы има-заргьы, ишны ипҗәарын, уаҩытәыҩсак дымтцәыуакәа дызрыхәапшуамызт.

Камачыч, иахьа уажәраанӡа зхәапштәы зымпсахцыз, апҳәызба цәа зхаз, абырлаш иаҩызаз, иахьаҽенынӡа акә-заап ус днаӡарц даныӄаз, иахьа уи дубар, дуздыршам, иаразнакы цәгьаӡа иаалныпшит; иахьа уажәраанӡа ахатца гәы змаз апҳәыс, уажәы апҳәыс гәытцәӄьагьы лымамкәа, дыгәжәажәо лхәычы дылгәыдыргәгәала дгылоуп. Уажәраанӡа лаби лашьцәеи адырра рылҭарц зҭахӡамыз, уажәы цәгьа илбом урҭ адырра рымазар-

гьы; мыцхәы лгәы цшаауеит. Иахьоуп Цагәаа, анхацәа цагьацәа, Ҭаҭластан иҿапхьа акгьы ишапсамыз, акгьы шрылымшоз андирдыр. Иахьоуп данрылахәмар, данрыӷрагыла. Абри аус аҿы урҭ ирылшагәышьозеи! Урҭ егьрылшом абри ауаҩ иҿы. Иааины рызӷаб дыргароуп, лхәычҷы даалымпытцыӷьӷьаны. Аха уи аҽнытцәҟьа адырра рылымсит. Знымыз, аӡын мыш хәычҷыми, дыштцәыуоз илызгәаамҭаӡакәа ихәлеит.

Ауха Камачҷыҷ лхәычҷы мчыла дынлырцәан, лгәы аапсахны, лара лыҟазшьала Ҭаҭластан дыниацәажәеит, абри еипш хәдапҟара лзимуразы, лхәычҷы дылцәимгаразы, лыпсы ҭимхразы.

Ҭаҭластан даацәажәан:

— Сара исҳәаз сҳәеит, бара ибаҳазар, баб адырра ибҭар, дааины бигап, уи сҳәеит ҳәа, бара бхала бцаргьы ҟалап. Урҭ башьцәа аҧагьацәа исхарам схаратәуа срыман, Ҷалиаа нарылатцаны, шьҭа ирдырыр ҟалап акгьы шысхарамыз усҟан, убас уажәгьы, — иҳәеит.

— Уара абри исоуҳәаз сара цҟьа исзеилмыргеит, «цасагьы егьсхарамызт, уажәгьы егьшысхарам шьҭа ирдырп» ҳәа иуҳәаз, уи иатцанакуа сара сеипш амдыр лзы даара иуадаҩуп. Аха уареи сареи цасаӡа ҳанеипыла, амҩан исоуҳәаз уажәеи, нас сара убри азы иуасҳәаз ажәеи ухоумырштҭыр бзиан.

— Уи иарбан ажәоу, усҟан иаҳҳәаз сгәалашәом. Уи уажәы абра иазаауазеи? Ахәычҷы абра санаӡӡеи длызныжь. Нас бара ибҭахызар, ҷкәынак даашьҭыхны бца, ма сыбзыцәаҳәшьа Мина дбыманы бца.

— Сара сахьцаша амҩа здыруеит, аха схәычҷы дсызныжьуам. Уи са сыдлапса дхәарҭам, дыштцәыуо, дышгәырҩо днахыпсаар ҟалап, схәычҷы игәнаҳа сыҟәумтцан, уаргьы иуҟәумтцан, абри азы суҳәоит...

— Ахәычҷы бара дыбхәычҷым, уи са дыстәуп, ибдырууазаеит. Уи изы уаҳа акгьы сабымҳәан!..

— Уара изууазеи анхаҩ ҭыпҳа илхшаз ахәыҷы? — Уи сара издырп, бара бус алам, — иҳәеит.

— Шьахәуп, уара ишуҳәо акәзааит: сара дсырааӡа, нас дандухалак, уара дга, уажәы убри ахәыҷы сара сыдлапса думшьын, уи сыда дхәарҭам, симбар иуам, суҳәоит, убри ахәыҷы думшьын! Сара ҳаҭырда аҩныҟа сдәықәуцоит, аха уи егьоурым, сара исычҳап, сынхаҩ ҭыпҳауп, аха ԥаса ҳанеиԥылазтәи уажәа ухоумырштҭыр еиҕьын, уи уара кыр иузаԥсан иугәалашәар, усҟан сара иуасҳәеит «абри уажәа ухоумырштын» ҳәа.

— Уажәы абра амаҟаррагьы балагар ҟалап! Баҟәыц, шьҭа иазхоуп! — иҳәан, дынлыҟәҟааит.

— Иазхозар, наҟ-наҟ иаабап, — лҳәан, дцәыуо дындәылтцит.

— Дырҩегьых дшымаҟаруа убоу! — иҳәан, дынлытцаҟьеит. — Бца ҳәа анбасҳәа бца, сыҩны сымабымкуазар. Убригь жәгәаҕьра шәыҟоуп шәара Цагәаа! — иҳәан, деиҭаналытцаҟьеит.

Ауха атцых лхәыҷи лареи ишырхыргаз, уи уаҩытәыҩсак изҳәашам, лара лацәааихьшьык ҟамтцаӡакәа, лхәыҷы лыла ҭраа диҿапшуа дтцәыуон, иара ахәыҷгьы уажәы-уажәы дыҭрысны, дырҳаны дҿыхалон, иԥеиԥшу идыруашәа.

Ацәгьа аҽеаӡом, арҭ рҭызшәа аҟыҭан зегьы ираҳаит. Ашьыжьымҭан Ҭаҭласҭан иашьцәа-иаҳәшьцәа, насгьы иара дзааӡаз иабаӡӡеи, ианаӡӡеи, ибзыцәаҳәшьцәа зегьы ааит. Иабраа ари еиԥш аус анырба, рыхәԥҳа иҳәеит, дандәықәуцахуа, лхәыҷы длыҭаны дышьҭы ҳәа. Иашьцәагьы иаҳәшьцәагьы даара иҳәеит, аха Ҭаҭласҭан иауиухуаз, уимоу, ирласны наҟ дысԥыртцааит, акәымзар еицәоу аус ҳалибахыр ҟалап ҳәа реиҳәеит.

Убри аамҭазы Камачыч лан, лаб, Ҭорҟан, Мац, Рафида ухәа зегьы абра иаакылсит. Урҭ даараӡа иҳәеит иабаӡӡеи ианаӡӡеи рыла, ахәыҷы иан длырааӡа ҳәа, аха амалахазгьы дхьапшны дрыхәампшит.

Нас иҟартцахуаз, ахәыҷи иани еиҟәырмкәкәаар псыхәа амоуит, ахәыҷы цас ҳәа иуазшәа, ила ҭраа иан длыхәапшуа, лыкәа инапы хәыҷқәа нҭатцаны, лгәыхәпы рыгәгәаны икын, абри сцәыбымган, иҳәошәа, деитцақьуа дтцәыуон, абарҭ ируа-ирҳәо зегьы еилкааны идыруашәа, цаса азәы даашьҭихыргьы, егьиҳәомызт, тцоуп, иан цыҭрак димбар иуамызт, аха уажәы цаса деипшзам, иан лнапы ааиҟәшәарк иузом, цасҳәа иуашәа.

— Еибарҟыжҟыжуа лан, лара уҳәа, абраҟа исшәмырбан, наҟ иқәтцны ицааит! — ҳәа ҩәгәала ибжьы ааиргеит Ҭаҭластан.

Тцоуп, усҟан ахәыҷы идагьы иан деитцақьуа атцәыуара даҿын, нас Камаҷыҷ лан Есма, Рафида, иара Ҭаҭластан ибзыцәахәшьцәагьы. Аҳәсамоу, ахацәагьы, абри иналапшыз, зегьы рылағырзқәа рҿаҳәҳәы игылан.

Нас аус аадырццакын, мчыла ани цеи ааиҟәырхит, зегьы еитцақьуа иштцәыуоз, Камаҷыҷ дрыма амҩа иныҟәлеит. Лхәыҷы итцәыуабжь версбжак иааскьаанзагьы иан илаҳауан, аха деимырхха дыкны дыргон, уажәы-уажәы лыпсы лылшәшәо, азы налҿархәхәо.

Ҭаҭластан игәы иаанагоз уи акәын: ахәыҷы саназзеии сабаззеи рнапы хәыҷык дашьцылашәа дыҟоуп, иан димбар, хәыҷык днатцәыуаргьы, даарыжьжьап. Тцоуп, уи ахаҳәтә гәы змоу уаҩын, аха убри еипш ахәыҷы бзиа, ипсы зыграз, иан длыҭаны дишьҭырц иҭахымызт Цагәаа рахь.

Ахәыҷы рнапаҿы дырзаамгоу, дырзымыжьжьоу, уи наҟ-наҟ иаабап. Уажәазы ани цеи еиҟәыркәкәааит, иан дыргеит лтаацәа рахь, иара ахәыҷы Ҭаҭластан иабраа дыргеит дшыхәхәоз. Абри азы ардәынакгьы «ҟәырҭ» амыргеит. Абасала лынасыц атцыхәтәа аапцәеит Камаҷыҷ бзиахә, зегьы идырҿехәоз, абри зыҩны дыҩнагылоу инасыц бзиоуп ҳәа ззырҳәоз апхәызба, ахатцампхәыс ҳәа хьзыс измаз.

Мышкы аҟара аабжьыст. Камачҷыч лыҩны дыҟоуп, илфом, илжәуам, атцәыуара даҿуп. Лхәыҷы исахьа лассылассы лапхьа иаагылоит, ибжьы лаҳауа цьылшьоит. Маӡала уаҩ длышьҭит ахәыҷы дахьрымаз ргәылара, дшыҟоу еилкааны ажәабжь лзааигаразы.

Илышьҭыз дааит. Ахәыҷы ифом, ижәуам апсра даҿуп ҳәа леиҳәеит. — Иара Ҭаҭласҭангьы уа дыҟоуп, — ҳәагьы нацитцеит.

— Дара ахәыҷы дызгазгьы уама иаҟәшәаны иҟоуп, зегьы тцәыуа, еилатәоуп, ахәыҷы дрымпытцапсуеит. Пҳәыск Камачҷыч лыбжьы лхатцаны, убри лымаҭәаҟәа иреипшыз лышәтцаны алашара аармачны днаиацәажәеит, крыф ҳәа, қашь хәыҷыкгьы идылгалеит; зназы итцәыуара дааҟәытцын, дынлыхәапшын, идырт иан шлакәымыз, деиҭаналагеит атцәыуара, нас дырзаҟәымхит, дгьазкны дырзықәуп, — иҳәеит.

Ари еипш ажәа Камачҷыч ианлаҳа, зынӡак апсра далагеит. Лан, лаб уҳәа, Рафида абраҟа илыдтәалоуп, уимоу, ахаратә рашьцәагьы абраҟа еипхыҟәҟәа итәоуп, Камачҷыч дырзыжьжьом.

Ахымш рзы Ҭаҭласҭан ианаӡӡеи, ахәыҷы дзырҭаз, уаҩ дылзаалышьҭит Камачҷыч: — Бара бзықәшәаз бара беипш ҳаргьы ҳгәы иалоуп, уи баргьы ибдыруеит, ахәыҷы сара дсырҭеит, аха бара бцеижьҭеи даҳзымжьжьеит, акгьы ҳзиҿамтцеит, апсхыхра даҿуп. Была аҭапшра дазыпшызар ҟалап, бааины была зынзатцәык дарба, ҳәара аҭахым уи шьҭа уеизгьы дыпсуеит… — ҳәа.

Амш ахәларахь инеихьан. Абгьааҳәа лҽы акәадыр лаҟәтцаны, чкәын ҩызак даашьҭыхны, лхәыҷы дахьыҟаз агәылара дынҽыжәтцын, лхәыҷы дахьышьҭаз аҩнаҿы дныҩналт. Ахәыҷы апсхыхра даҿын. Ҩынтә-хынтә раҟара лыбжьы ниҟәырганы данаагәыдылкыла, лыбжьы идырзаап, ила ҭырхаха дынлытцапшын, — Нан! — иҳәан,

инап хәыҷқәа лыкәа инҭеитцан, ипсы неихытцт. Лылагырӡ аҽырхәа уахь инеиқәҭәеит. Днеитцыхны дныкәылтцан, цқьа дааиқәылкын, — Уара иумҩахаз уабгьы имҩахааит, дынушьҭаргалааит дук мыртцыкәа! — лҳәан, деитцақьуа дындәылтцын, агәылара днеин, лҽы днақәтәаны, дтцәыуо амҩа дныкәлеит, лҩыза даашьҭыхны.

Уаҟа итәақәаз Ҭаҭластан иашьцәа, иаҳәшьцәа, иабраа уҳәа ргәы иатцасзар ҟалап Камачыҷ лажәа, уи баша амала ишылымҳәаз дырны, аха усҟан уа акгьы рзымҳәеит.

XXXVII

КАМАЧЫҶ ҬАҬЛАСҬАН ДЫЛШЬИТ

Ауаҩы иақәшәашьа ихатцашьоуп ҳәа ирҳәо мыцӡам, Камачыҷ, дагьхатцоуп, дагьпҳәысуп ҳәа ззырҳәоз, ацәгьара дақәшәар, хатцак илымшара лылшоит ҳәа акәын. Аха абраҟа убри ауаҩы иҿы егьлылымшеит. Џьоукы, абри ҟазтца лаби лани, лашьцәа уҳәа сара сыла баапсык иақәымшәандаз ҳәа лхы нылкылт, рҳәоит, џьоукых уи аамҭакы, маншәаларак дазыпшуп, акәымзар ас даанҿасуамызт, рҳәаахуеит.

«Дук мыртцыкәа уабгьы абас ипсышьахааит, дынушьҭаргалааит» ҳәа лхәыҷы ипсы анааихшәа илҳәаз ажәа, уи амала илымҳәаӡеит. Уи иара Ҭаҭласҭангьы хәыҷык дархәыцзар ҟалап, аха аиҳарак иашьцәеи иаҳәшьцәеи цәгьаӡа ргәы иалсит, агәалсра анаҩсгьы, убрииҗьҭеи хәыҷыкгьы ишәоит убри апҳәыс митәык изылымуааит ҳашьа ҳәа. Избан уҳәар, урҭ даара бзиа ирдыруеит, лара дазыразымкәа мчымхарыла дшааигаз. Уажәы вбак лымаӡамкәа ауадалыҷь пҳәыс лҭып аҿы днаиргылан, ианааигәапха, длытцаҟьаны дкеицеит, убарҭ зегьы рнаҩс, лхәыҷы лара мчыла длымкәкәааны дылцәигеит,

дахьылцәигаз егьоурым ҳәа уаҩы иазиҳәаӡаргьы, уи иаргьы дихәыцҵын, иаргьы диԥоуп ҳәа, аха ахәыцҵы иԥсра убасшәа иҟалеит, иара инапала, ихала цасҳәа дишьызшәа, лара лызгьы дыҟамзааит, сара сызгьы ҳәа иӡбызшәа. Избан акәзар уи аргама ибон ахәыцҵы иан лыда дышхәартамыз, — Нан, нан... — ҳәа хаха-хымш егьымфа-егьымжә дшытцәаауаз. Амалахазгьы уи ахәыцҵы изы гәбылрак ҳәа ҟаимтцаӡеит уҳәартә иҟалеит абартқәа зегьы рҿы.

Ианаамтаз иан лхәыцҵы дынихьӡар, деиқәлырхон, аха лара илыԥхьеит, усҟангьы иара иакәым, ианаӡӡеи лоуп, ахәыцҵы иԥсы антшәашаз, иԥсы анихытцшаз, уи ихнырҳәра анзыҟамлоз, дшыԥсыз агәра лгап, рҳәазшәа, иԥсы анихытцшаз днеин, днеиқәкны, днеитцыхны днышьтатца, лыҩныҟа дхынҳәит.

Дхынҳәит ҳәа ззумҳәара иҟоузеи, аарлаҳәа лыԥсы аҩнынӡа иаалгеит, рыцҳарыла, мыждарыла.

Камачыч аҩны дтәоуп, дцьабоит, агәыларатцәҟьагьы днеиуам. Насгьы лхатца дкаижьт; зегь неицылан, лыбга птцәатцәҟьаны дыҟоуп. Лыкәлацәа лхыччазар ҟалап, дзатәамыз диццан, дкаижьт ҳәа.

Ашәыматәа лҽарганы дтәоуп. Лыфара ыҟам, лыжәра ыҟам, илыгхан, аарлаҳәа дыҟоуп, дубар дузымдыруа.

Дказыжьыз, лхатца Татластан, лара излалдыруала, лара данлылтцлак ашьтахь, мчыбжьыкгьы мыртцыкәа иҳәаны изтәоу атауад Чагә иԥҳа дааигарц ажәа литахьан. Абар уижьтеи жәамшҟа тцит, аха дааимгацт. Ихәыцҵы иԥсра иабзоураны аҿҳәара хәычык инаскьеигазар акәхап.

Камачыч илыхьыз, лхатца илзиуз атәамбара гәнылгоит, арахь лхәыцҵы иԥсра анылзацла, лылахь неитцымхӡакәа дхәыцуа, дыгәжәажәо аҩны дтәоуп, абри зегьы зымшала исыхьыз дызлахьсырхәрызеи, итцазгалари ҳәа дхәыцуа. Уи дарцәомызт, дартәомызт, уахи-ҽени уи ада хәыцыртa лымаӡамызт.

Камаҷыҷ дыбжьыст, дыҵәеит, хатҵамԥҳәысрамоу, баша ԥҳәыскгьы длаӡымсуазаап, рҳәо лхы ҟалҵеит. Дказыжьыз лхатҵагьы, уи иҭынхацәагьы ирҭахыз убри акәын, избан акәзар уи иақәылкыр, хатҵак илымшара лылшоит ҳәа лзырҳәон, лхатҵагьы иҳәомызт, аха убри хәыҷык дацәшәозар ҟаларын. Уажәшьҭа уи дҭынчхеит, «имаҟа цыртны» дыцәааит, уи лахьтә шьҭа акы дацәшәо дыҟам, – лыӡбахә злаиаҳауала, уи иԥсыз аӡәы диӡызоуп шьҭа иара изы.

Дтәаны дышхәыцуаз, Камаҷыҷ иаалгәалашәеит Ҭаҭластан зны латҵҟьабак[48] шиауз. 25 ианвар азы асуд дышиԥхьо Очамчыра. Иаԥхьазгьы лара лоуп, аҿҳәара иазҳәазгьы лара лоуп, иара аԥхьара-аӡра ҳәа акгьы издырамызт.

Насгьы даара бзиа илдыруан дызлацо амӡала, амӡаду аҿы дахькылсуа. Насгьы уи ашара цыҭк шагу дцалон, ашарԥазы уеизгьы амӡаду аҿы дҟаларатәы, избан акәзар аӡын амш хәыҷын, ианшалак ддәықәлар, асуд аҿы дахьӡомызт: асуд жә-сааҭк рзы дықәтәон аусҳәарҭа. Зны ианаамҭаз адәықәлара дацәаашьан, асуд жәа мааҭк аштраф иқәитцеит. Уиижьҭеи уск анимоу, ианаамҭоу дцалоит. Абри зегьы абраҟа иаалгәалашәеит еилыкка. Ӡажәи хәба ианваргьы уатҵәоуп. Асы аура иаҿуп, асгьы хәыҷык шьҭоуп, мыцхәы ихьҭоуп, ахәларахь инеихоит.

Камаҷыҷ дыццакы-ццакуа лыкьарахә арыцқьара даҿуп. Лхатҵаматҭәақәа — лкәымжәы, лкаба, лыхҭарԥа, леимаақәа лмесҭқәа уҳәа — лоулыршәоит, илырҽеиуеит, лкәадыргьы амаҭәахәқәеи иареи цқьа днарыхәаԥшит, лмаҳмызқәагьы уи акәадыр инавалҵеит, лҽы, маҳмыз зҭаху акы акәым, аха уеизгьы, уаӡ дзеиԥшрахо здыруада ҳәа. Ус илашьцеит. Абри зегьы маӡала иҟалтцоит.

Лан уеизгьы игәалҭеит лыԥха иҟалтцоз.

---

[48] Алатҵҟьаба — аӡбарҭахь аапхьара атәы зҳәо ашәҟәы иахьӡуп.

— Ибуазеи, нан, закәызеи иҟабцо? Бара избо бхы ҭабырхоит, ҳаргьы хҭабырхоит! — лҳәан, аҵәыуара дналагеит.

— Сара уаха аҵхыбжьон сцаны, схәыцҩы дахьжу снеины, анышәынҭра агәы снапы ныкәшьны саауеит. Аха азәы иабымҳәан ари, мап анакәха, са сакәым шәара шәзырзуа, бара боуп, — лҳәеит.

Аха уеизгьы лан ари лзычҳауазма лхаҭца иалымҳәакәа.

Лабгьы убас митә леиҳәеит, аха убригьы убас даанылкылт.

— Аха уеизгьы бгәы иҭоу саҳәишь? — ҳәа дкыдицалеит.

— Сара сгәы иҭоу уаҵәы шьыбжьаанза иуаҳап, уаанза уаха исыдумцалан, насгьы азәы имаҳароуп, — лҳәеит.

— Исшәу сымаҭәакәа ҳаҽҭраҿы инсыжьуеит. Санааиуа, аҩныҟа скыдымгылакәа, азәы симбаразы аҽҭраҿы сҽы нҭакны, абарҭ сшәымаҭәакәа нсышәҵаны, абрахь аҩныҟа сааиуеит. Уи зшәасҳәо, аҽҭраҿы сымаҭәакәа ашьыжь сара саанза ижәбар, илыхьзеи, шәымҳәаразоуп, — ҳәагьы нацылҵеит Камачҷыч.

— Сара сааиаанза, издыруада, агәыларахьтә акәзааит, даҽаҵьарахьтә акәзааит, азә даауазар, сара дсызҵаар, иахьада агәылара ҳәа дынҭымҵыцызт, абри уажәы ашьыжь ҵьаранза днеизар акәхап, шәҳәа, саргьы агәылара иҟаз азә леипш сааиуеит, — лажәа даалгеит Камачҷыч.

Лани лаби ишәаны изызоит иҟалазеи, иҳахьзеи ҳәа, аха абри зегьы рычҳароуп, иҟалаша ҟалароуп, дара уаҳа акгьы рылшом уи лҟны.

Лара аҽырхиара даҿуп: акьыр иаҩызаз шкәакәакгьы иххны азы аҵаҭәаны иналыргылт. Абарҭ зегьы рбоит лани лаби, аха иалырҳәаара рыздырам, шьҭа уаҳагьы илызҵаауам; абар аҵх агәы еиҩнашеит, ларгьы дыцәам,

акы даҿуп, даргьы шҧацәоз, аха мчыла ишьҭалтцеит; абри ауха абри аҭаацәараҿы шаанӡа алашара ыҟан, имыцәаӡеит, измааназ ҳәа аӡәы имҳәаразы.

Атцх агәы анеиҩнаша ашьҭахь, лара хатца маҭәала лҽааилаҳәаны, лыкьарахә уҳәа, зегьы рыла лҽаалырхиан, лҽыз алахь шәыга шкәакәак нахьылшьын, иҿашаӡа иааҟалтцеит. Абри еипш иҿашаз аҽы дара рҟыҭан аӡәгьы имамызт. Харатә уаҩхап абри еипш аҽы иақәтәоу, рҳәап дызбо.

Лҽы даасын, бнала, мҩахәастала амҩаду аҿы дынкылсын, Ҭаҭластан дызлааша, ауардын мҩа дахылапшуеит, днеиааиуа. Кыр анаабжьыс, харантә ҟамчы шьҭыбжьык лаҳаит, Ҭаҭластан дызлаашаз амҩахьтә. Лара хатца маҭәала деилаҳәоуп, ауапа лшәуп, хҭырпала лхы-лҿы ҭаҳәҳәоуп, — дхатцоуп дызбо изы.

Лҽы ґәґәала агәаҽанылтцан, ашырҳәа днеипылт.

— Шьыжьыбзиа! — лҳәан, хатца бжьык налхатцаны лыбжьы наиқәлыргеит Ҭаҭластан, уи шиакәыз харантә дылдырхьан, ибзыцәашьагьы харашәа дицны дааиуан.

Иаацәылашоит.

— Бзиа убааит! — иҳәан, иарґьа напы дҩахеит. Усҟан иуапа ааимҟьан, игәы дынкыдыпшылеит.

Атцыкь-атцыкьҳәа игәы инарбаны ҩынтәы дыниеихсын, игәы ҩ-патрона хык нҭалыртәеит. Иҽы днахьышьшьит. Уи рҳан дырҳәазо, аҧырҧырҳәа итцыгьуа, афасара хыла инаст. Зла абас дгәаҟыз, дразҟыдазтәыз, иҧсы анааихытцуаз аамҭазы днаиҿапшыр лҭахын, аха иабаҟоу, иҽы афасара данарст. Лара «Чоу!» ҳәа лҽы лмаҳмыз налырбан, дныттцашәкәа дцеит.

Ашьыбжьаaира пытк шагыз, Ҭаҭластан дыршьит ҳәа ажәлар иаарылаҩит.

АХӘА

I
Ауаҩы диит
5

II
«Цоу, цҳау?»
7

III
«Камаҷыҷ ихьӡзааит!»
9

IV
Есма дычмазаҩхеит
12

V
Есма ахәшәтәҩы дылзааргеит
17

VI
Селма лыхәшәтәра налыгӡоит
24

VII
Есма ӡызлан дылхырцоит
27

VIII
«Мышкы иахыԥо шәы-мшы иахыԥоит»
35

IX
Аусқәа зегьы ҿҳәарак-ҿҳәарак рымоуп
40

X
Алиас дҭаркит
44

XI
Камачыҷ акамбашьқәа лыхьчоит
51

XII
Камачыҷ ашкол дҭартцоит
58

XIII
Аҟәаҟа ицоит
67

XIV
Инаҭым ашкол иаанамхәозаап!
75

XV
Гәыргьын зхам рыхшара закәан хшарамзаап!.
80

XVI
Дырҩегь Аҟәаҟа
87

XVII
Камачыҷ лгәылацәа ахәыҷқәа акино длырбоит
95

XVIII
Азы иашьыз ипсы азы итыргоит
99

XIX
Атцхпцера
104

XX
Алиас аиашьа дирхҳаит
115

XXI
Наҳарбеи Чачба дааит
131

XXII
Ампыласра
144

XXIII
Камачҷыч лхәаразы арпарцәа налхьыпшуа иалагеит
152

XXIV
Алиас игәылацәа еизигеит
159

XXV
Камачҷыч Алхас диртҩоит
162

XXVI
Алхас дтаркит. Ачароура ахдырпцеит
173

XXVII
Алхас дыпсит
181

XXVIII
Ивани Леуани хынҳәит
185

XXIX
Абжьыуаа реизара
189

XXX
Иван алиас иахьтә дымцар зыҟамлеит
197

XXXI
Цагәааи Ҷалиааи аизара ҟарцеит
200

XXXII
Камачҷыч Ҭаҭласҭан диццеит
206

XXXIII
Мырзаҟан Чачба ахылапшҩы диҭоуп
219

XXXIV
Уазбақь ипсхәы руеит
225

XXXV
Алиас дычмазаҩхеит
231

XXXVI
Ҭаҭласҭан Камачҷыч дкаижьт
237

XXXVII
Камачҷыч Ҭаҭласҭан дылшьит
246

Дырмит Иосиф-ипа Гәлиа

КАМАҶЫҶ

Ароман

Дмитрий Иосифович Гулиа

КАМАЧИЧ

Роман

ƔƧ ƧƨƼƧƮƩƱƵƳ ǆƮ ǂƱƬ

[illegible]
[illegible]
[illegible]

[illegible] 84×108 1/32. [illegible] 500.
[illegible] 7,875. [illegible] 13,23.
[illegible]

[illegible]-1è
350058, [illegible], 98/2